पंचीकरण - मराठी

: भाषांतरकार :

★

रा. रा. विष्णू गणेश नेने

★

वेद धर्म सभा

तुकाराम बुक डेपो, माधवबाग, मुंबई ४०० ००४.

॥ जय श्री राम ॥

ब्रह्मविद्वरिष्ठ सद्गुरू श्रीरामकृत

श्री पंचीकरण

(सार्थ व सटीक)

त्यावरील सद्गुरू ब्रह्मनिष्ठ श्रीजयकृष्णकृत
गुजराती भाषेतील जी टीका वेदधर्मसभेने छापली,
तिचे हे मराठीत भाषांतर

वेदधर्मसभेने मुमुक्षुजनहितार्थ
रा. रा. विष्णू गणेश नेने
यांजकडून तयार करून घेतले

देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि।
यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधाय:॥

किंमत १२० रुपये

तुकाराम बुक डेपो

तुकाराम बुक डेपो

९७, माधवबाग, सी. पी. टँक,
मुंबई - ४०० ००४

सद्बोधप्रर्वतक पंडित श्री जयकृष्णजी

ग्रंथप्रशास्ती

॥ वसंततिलका वृत्तम् ॥

व्यासावटंकधरजीवनरामपुत्रो
मुद्रापयत्मप्रथमतः प्रभुरामनामा।
श्रीवेदधर्मपरिषत्परमानुमत्या
सत्पुस्तकं यदिदमस्तुं मुदे विदां तत् ॥ १ ॥

अथार्याष्टकं प्रारभ्यते

देशीकचरणद्वंद्वं वंदेऽहं कमलशोभयाऽऽश्लिष्टम्॥
अत्तु कल्मषमीषं तीर्थीकर्तुं च जन्हुतनयावत् ॥१॥

ननु किं देशिकचरणैः पठ निगमं वा शृणुष्व शास्त्रार्थम्॥
इति चेच्छृणु मद्वचनं किं गुरुणेति त्वया न वाच्यं भोः ॥२॥

निगमावनानवाचं वदतु ह्यथवापि सर्वशास्त्रार्थम्॥
देशिककृपाविहिनो वास्तवमर्थ न कीरवन्मनुते ॥३॥

तस्माद्गुरुं दयालुं रामं स्वान्मस्थमीशमद्वैतम्॥
शांतं दांतममन्युं वंदे वेदावसानवेत्तारम् ॥४॥

यद्वाग्गलितैर्वर्णनाहं देहोऽयमन्नमयकोशः॥
नाहं सूक्ष्मशरीरं कोशैर्ग्रंथितं न चाहमज्ञातम् ॥५॥

शुद्धो बुद्धो मुक्तश्चित्सुखरूपोऽहमेवमज्ञातम्॥
तं देशिकं महांतं वंदेऽहं शंकर लसन्मूर्तिम् ॥६॥

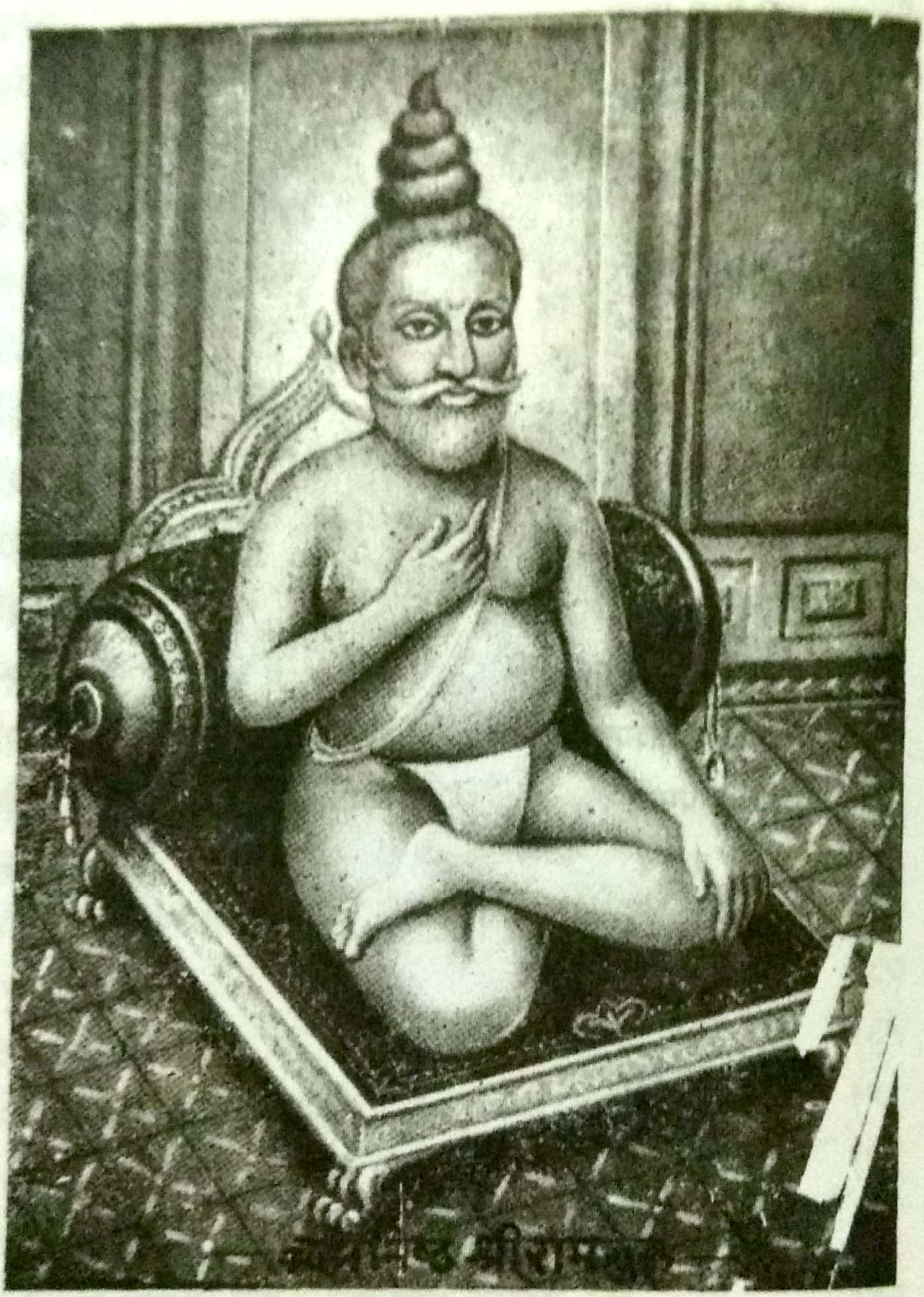
स्वामिंस्तवोपकारं प्रतिकर्तुं कः प्रभुर्भवे ह्यस्मिन्॥
तस्मात्त्वां नत्वाहं भवदीयांघ्रिद्वये दधामि शिरः ॥७॥

क्वासौ तिष्ठति गुरुरिति पृच्छसि चेत्त्वं शृणुष्व भो वादिन्॥
हृदयगुहायां घनतरतिमिरं शमयन्सदैव सुस्वमास्ते ॥८॥

पठंत्यालोड्य ये ते वै नायांतहि पुनर्भवम् ॥९॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य
श्रीमदखंडानंदसरस्वती सद्देशिकशिष्य जयकृष्णाविदुषा
विरचितमिदं आर्याष्टकं संपूर्णम्

विषयानुक्रमणिका

ब्रह्मनिष्ठ श्रीरामगुरु

ॐ तत्सत्।

श्रीपरमात्मने नमः।

अथ सार्थसटीकपंचीकरणप्रारंभः।

टीकाकारकृतं मंगलाचरणम्

॥ आर्यावृत्तम् ॥

वंदे श्रीमद्रामंसद्गुरुमतिशांतिसीतयाऽऽश्लिष्टम्॥
कामादिराक्षसारि भवजलधौतत्त्वबाधसेतुकरम् ॥१॥

टीका॥ परम शांती (निर्विकल्पवृत्ती) आहे स्वरूप जिचे अशा सीतेशी संयुक्त असणारा, कामक्रोधलोभमोहमदमत्सररूप राक्षसांचा शत्रू; संसाररूप समुद्रावर तत्त्वबोधरूप सेतू (पूल) बांधणारा, ब्रह्मविद्यारूप शोभेने शोभित, श्रीरामरूप अशा श्रीरामसद्गुरूला मी वंदन करतो. ज्याप्रमाणे श्रीरामचंद्र सीतेशी संयुक्त आहे, त्याचप्रमाणे श्रीराम नावाचा सद्गुरू परम शांती (निर्विकल्प समाधी) हेच आहे रूप जिचे अशा सीतेशी संयुक्त आहे; ज्याप्रमाणे रामचंद्र रावणादी राक्षसांचा नाश करणारा आहे; त्याचप्रमाणे रामसद्गुरू कामक्रोधादिरूप राक्षसांचा नाश करणारा आहे; ज्याप्रमाणे श्रीरामचंद्राने, आपल्या सेनेला समुद्रातून पार नेण्याच्या हेतूने समुद्रावर सेतू बांधला; त्याचप्रमाणे श्रीरामसद्गुरूने मुमुक्षुजनांस संसारसमुद्राच्या पार नेण्यासाठी त्यावर तत्त्वबोधरूप सेतू बांधला आहे. श्रीराम ज्याप्रमाणे

लक्ष्मीच्या योगाने शोभायमान आहे, त्याचप्रमाणे श्रीरामसद्गुरु ब्रह्मविद्याद्यनेकसद्गुणरूप लक्ष्मीच्या योगाने शोभायमान आहे म्हणून अशा श्रीरामरूप सद्गुरूला मी साष्टांग नमस्कार करतो.

॥ आर्यावृत्तम् ॥

पंचीकरणव्याख्यां सुखबोधार्थं करोम्यहं सरलाम्॥
संस्कृतवाग्ज्ञानां गुर्जरसद्भाषया मुमुक्षूणाम् ॥ २॥

टीका॥ संस्कृत भाषा तर येत नाही, पण संसार बंधनापासून मुक्त होण्याची तर इच्छा आहे अशा विवेकादी साधनसंपन्न जिज्ञासू जनांना अनायासे पंचीकरणाच्या अर्थाचा बोध व्हावा या हेतूने कठीण प्रक्रियांवाचून सुलभ रितीने समजली जावी अशा प्रकारची श्रीरामसद्गुरुकृत मूळ पंचीकरणाची टीका मी गुजराती भाषेत सोप्या शब्दांनी करतो.

अनुबंध चतुष्टय

१ अधिकारी, २ विषय, ३ संबंध आणि ४ प्रयोजन हे चार अनुबंध ज्या ग्रंथात असतात त्या ग्रंथाकडे विवेकी पुरुषाची प्रवृत्ती होत असते. या पंचीकरणाचे अधिकारी आदिकरून जे अनुबंध त्यांचा यात अभाव आहे असे समजून या ग्रंथाकडे कोणाचीही प्रवृत्ती होणार नाही, अर्थातच याचा आरंभ निष्फळ आहे अशी शंका जर कोणास उत्पन्न झाली तर तिचे समाधान करण्यासाठी यामधील दुसरी (जन्ममरण केम० पृ. ४२) चौपाई (एक तऱ्हेचे हिंदी वृत्त) लिहून

१. गुजराती टीकाकारांच्या मंगलाचरणाचे हे मराठीत भाषांतर केले आहे. सबब त्यांच्या वरील श्लोकात लिहिल्याप्रमाणे भाषांतरातही 'गुजराती' हाच शब्द कायम ठेवला आहे.

अधिकारिलक्षण

आत्मानात्मविवेक, वैराग्य, शमदमादी षट्संपत्ती आणि मोक्षेच्छा अशा चार साधनांनी संपन्न मनुष्य या पंचीकरणाचा अधिकारी आहे असे म्हटले आहे.

आत्मानात्मविवेकलक्षण

आत्मस्वरूप नित्य आहे आणि त्याच्याव्यतिरिक्त सर्व अनित्य आहे असा जो मनाचा निश्चय त्याचे नाव विवेक, व तोच त्यातले पहिले साधन आहे.

वैराग्यलक्षण

या लोकातले त्याचप्रमाणे परलोकांतले भोग भोगण्यासंबंधाने इच्छा राहिल्या (इच्छेचा अभाव) त्याचे नाव वैराग्य.

शमदमादी षट्संपत्ती

सहा संपत्ती सांगितल्या आहेत, त्या अशा :- १ शम (सर्व वासनांचा त्याग), २ दम (शब्दादी बाह्य विषयांपासून इंद्रियांचा निग्रह), ३ उपरती (सर्व प्रपंचापासून निवृत्ती), ४ तितिक्षा (शीतोष्णादी (सुखदु:खादी) जे द्वंद्वधर्म (जोडीने असणारे दोन-दोन धर्म) ते सहन करण्याची योग्यता) ५ श्रद्धा (ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरूच्या त्याचप्रमाणे वेदान्तशास्त्रातल्या वाक्यांच्या ठिकाणी भक्ती) आणि ६ समाधान (सच्चित्स्वरूप जाणून घेतेवेळी केलेली चित्ताची एकाग्रता)

मुमुक्षुतालक्षण

संसारबंधनापासून मुक्त होण्याची जी तीव्र इच्छा तिचे नाव मुमुक्षुता म्हणजे मोक्षेच्छा; हे साधन शेवटले.

या चार साधनांनी युक्त जो तो याचा अधिकारी आहे. आता या ग्रंथाचा विषय कोणता तो सांगतो. प्रत्यगात्म्याची (जीवाची) परमात्म्याच्या (शिवाच्या) बरोबर जी एकता तीच याचा विषय आहे व तिचेच यात ठिकठिकाणी निरूपण केले आहे. आता यात संबंध कोणता तो सांगतो. प्रतिपाद्य आणि प्रतिपादकभाव या दोघांचा जो संबंध आहे, तोच संबंध, हा ग्रंथ आणि अद्वितीय ब्रह्म या दोघांचा प्रतिपादक आहे; म्हणजे हा ग्रंथ अद्वितीय ब्रह्माचे प्रतिपादन करणारा आहे आणि ब्रह्म प्रतिपाद्यन (प्रतिपादन करण्याचा विषय) आहे तसाच ज्ञानाचा आणि पंचीकरणाचा जन्यजनकभावसंबंध आहे, म्हणजे ज्ञान जन्य (उत्पन्न होणारे) आहे, आणि पंचीकरण विचाराच्या द्वाराने जनक (उत्पन्न करणारे) आहे. अज्ञान आणि ज्ञान यांचा निवर्त्यनिवर्तकभावसंबंध आहे, म्हणजे अज्ञान निवृत्त होते आणि ज्ञान त्याला निवृत्त करते. आता या ग्रंथात प्रयोजन कोणते ते सांगतो. परमानंदरूप परमात्म्याची प्राप्ती करून घेणे, त्याचप्रमाणे अज्ञानमूलक जन्मादी अनर्थाची निवृत्ती करणे हे यातले प्रयोजन आहे, एवंच चारही अनुबंधांचे अस्तित्व यात आहे असे सिद्ध झाल्यामुळे याचा प्रारंभ सफलच आहे.

॥ चौपाई ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

घणा दहाडानो भ्रम थयो जीवने
एटले देह माने पोते आपने
ते सारु फरे चोराशी लक्ष योनिनें,
फरि पामे जन्ममरणनें ॥१॥

टीका॥ जीव म्हटल्याने जो अविद्योपाधिक प्रत्यगात्मा त्याला पुष्कळ दिवसांचा भ्रम झाला आहे, म्हणजे अनादी कालापासून भूल पडलेली आहे, तिच्या योगाने त्याने (जीवात्म्याने) आपला स्वत:चा देह तोच आपण असे मानले आहे. वास्तविक तो स्वत: सच्चिदानंदब्रह्मरूप आहे, देहरूप नाही; असे असूनही देहच आपण, मनुष्यच आपण, ब्राह्मणच आपण, क्षत्रियच आपण इत्यादी जे तो मानतो आहे ते केवळ भ्रमामुळे मानतो आहे.

भ्रमाचा विपरीतबुद्धिविषयक दृष्टान्त

समजा, कोणी एक ब्राह्मण एक दिवस पुष्कळ भांग प्याला आणि तिच्या कैफात तो आपले ब्राह्मणपण विसरून "मी शूद्र आहे, मी वैश्य आहे, मी क्षत्रिय आहे" असे विपरीत बरळू लागला. तरी पण अशा त्याच्या विपरीत बोलण्याच्या वेळी बोलल्याप्रमाणे तो ब्राह्मण नाहीसा होऊन खरोखरीच शूद्रादिक झाला असे काही झाले नाही. तर तो ब्राह्मण होता. तो जे विपरीत बोलत होता ते केवळ कैफामुळे. त्यानंतर काही वेळाने त्याला त्याचा एक हितेच्छू भेटला; त्याने त्याचा कैफ उतरावा

म्हणून त्यास तूप व दही खावयास दिले; त्याच्या योगाने त्याचा कैफ उतरला. त्यानंतर तो ब्राह्मण 'आपण ब्राह्मण आहो,' अशी आपली खरी जात ओळखून 'आपण शूद्रादिक आहो,' असे कोणी किती वेळाही सांगितले तरी मानीना. जोपर्यंत त्याला कैफाने पछाडले होते तोपर्यंतच त्याची बुद्धी विपरीत झाली होती. कारण नियम असा आहे की कैफाचा नाश झाल्यावर विपरीतबुद्धी राहू शकत नाही.

दृष्टान्ताचा सिद्धान्त

वर सांगितल्याप्रमाणे प्रत्यगात्मा अज्ञानरूप कैफाच्या योगाने अविद्याकल्पित स्थूल, सूक्ष्म शरीरावर कल्पित संबंध जडवून आपले वास्तव सच्चिदानंदस्वरूप विसरून, 'आपण मनुष्य आहो, आपण ब्राह्मण आहो, आपण क्षत्रिय आहो, आपण वैश्य आहो, आपण शूद्र आहो, आपण गृहस्थाश्रमी आहो, आपण त्यागी (संन्यासी) आहो, आपण पुरुष आहो, आपण बायको आहो, आपण जन्मतो, आपण मरतो, असा विपरीत अध्यास (भ्रांतिमूलक समजूत) करतो. वास्तविक तो स्वतः देहादिकांचा द्रष्टा, साक्षी, ब्रह्मरूप आहे, पण ते अज्ञानाच्या योगाने जाणत नाही. जेव्हा अशा अज्ञानी जीवाला ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरू भेटतो आणि तो त्याला ब्रह्मविद्योपदेशरूप तूप पाजतो, तेव्हाच त्याचा अज्ञानरूप कैफ उतरतो. असे झाले म्हणजे तो पुरुष आपण देह आहो, आपण मनुष्य आहो, आपण कर्ता आहो, आपण भोक्ता आहो, असे कदापि मानणार नाही, तर उलट आपण सच्चिदानंदरूप ब्रह्म आहो असेच मानील. पण हे सत्य जोपर्यंत तो

पूर्णपणे समजत नाही, तोपर्यंत पुष्कळ दिवसांच्या चुकीच्या समजुतीने "आपण देह आहो" असे मानीत असतो.

स्वरूपविस्मरणाविषयी सिंहाचा दृष्टान्त

एक धनगर दररोज आपल्या शेळ्या व मेंढ्या चरवण्यासाठी रानात घेऊन जात असे. तेथून जवळच असणाऱ्या एका पर्वताच्या गुहेत नुकतीच एक सिंहीण विऊन तिला दोन पोरे झाली होती. त्यांपैकी एक पोर एक दिवस तो धनगर आपल्या घरी घेऊन आला. तेथे त्यास नित्य दूध पाजून त्याने वाढविले. ते सिंहाचे पोर दररोज मेंढ्यांच्या कळपाबरोबर रानात फिरावयास जाई, आणि दिवसभर त्यांच्याबरोबरच फिरे, धावे, बसे, पाणी पिई आणि संध्याकाळ झाली म्हणजे त्या मेंढ्यांच्या कळपाबरोबरच घरी परत येई, तेव्हा तो धनगरही त्यास आपल्या इतर मेंढ्यांबरोबरच कोंडवाड्यात अडकवून ठेवी; अशा रितीने रात्रंदिवस त्या सिंहाच्या पोराला त्या मेंढ्यांची संगती असल्यामुळे ते पोर आपले सिंहस्वरूप विसरून 'आपण मेंढा आहो' असे अज्ञानाने मानू लागले, व तो धनगरही त्यास प्रत्येक वेळी मेंढा म्हणून हाक मारू लागला. एक दिवससुद्धा त्याने त्यास सिंह म्हणून हाक मारली नाही. या रितीने त्या मेंढ्यांबरोबर पुष्कळ दिवस जात-येत असल्यामुळे त्या पोराला त्या मेंढ्यांचे अंगदी वेड लागल्यासारखे झाले, व त्यामुळे "आपण मेंढाच आहो" अशी त्याची भ्रांतिमूलक समजूत झाली. असे काही दिवस गेल्यावर एक दिवस तो सिंह रानात नित्याप्रमाणे मेंढ्यांच्या कळपातच चरतो आहे इतक्यात जवळच्या पर्वतातून दुसरा एक

सिंह बाहेर आला. त्या सिंहाला मेंढ्यांच्या कळपात पाहताक्षणीच त्यास अतिशय आश्चर्य वाटले आणि त्याने मोठी गर्जना केली. ती ऐकून सर्व शेळयामेंढ्या भिऊन पळू लागल्या, त्याबरोबर त्यांची संगती करणारा तो सिंहही पळू लागला; ते पाहून तो पर्वतातला सिंह मोठ्याने आरोळी देऊन त्यास म्हणाला, ''रे माझ्या जातभाई, जरा उभा राहा. मला तुला एक गोष्ट सांगावयाची आहे.'' हे ऐकून तो मेंढ्यांबरोबर पळत जाणारा सिंह उभा राहिला. तेव्हा तो पर्वतातला सिंह त्याच्याजवळ येऊन म्हणाला, ''अरे बाबा, तू स्वत: सिंह असून मेंढ्यांच्या कळपात कसा राहतोस?'' त्यावर तो मेंढ्यांच्या कळपातला सिंह रागावून बोलला, ''मी तर बुवा काही सिंह नाही. तू सिंह असशील तर असेनास बापडा. मी तर खरोखर मेंढा आहे. मला 'तू सिंह आहेस' असे सांगून खोटी गोष्ट सांगू नकोस.'' अशा प्रकारचे त्याचे विपरीत बोलणे त्याने ऐकले तेव्हा त्या पर्वतातल्या सिंहाच्या मनात असा विचार आला की, हा बेटा ज्या दिवशी जन्माला आला त्या दिवसापासून तो मेंढ्यांच्या कळपात वाढलेला असला पाहिजे. शिवाय, त्याला रानात घेऊन फिरणारा धनगरही त्याला मेंढा म्हणूनच हाक मारतो त्यामुळेही 'आपण मेंढा आहो' अशी खोटी भ्रांती याच्या मनात दृढ झालेली आहे, अशी त्या पर्वतातल्या सिंहाच्या मनाची खात्री झाली, तर आता ह्याची ही खोटी भ्रांती आपण उपदेश करूनच घालविली पाहिजे, असा विचार करून तो पर्वतातला सिंह मेंढ्यांतल्या भ्रांत सिंहाला म्हणतो, ''अरे बाबा, तू विचार करून खरे काय आहे ते पाहा तर खरे! हे मेंढे सर्व लहान आहेत, पण तू तर त्यांच्याहून मोठा आहेस. हे जर खरे आहे तर तू मेंढा कसा

असू शकशील?" त्यावर तो अज्ञ सिंह म्हणाला, "मी मेंढा आहे याविषयी संशयच नाही. मग कदाचित मी मोठा मेंढा असेन." हे ऐकून तो पर्वतातला सिंह म्हणाला, "अरे बाळा, तू पुन: विचार करून बघ आणि माझ्याकडे पाहा, मी स्वत: सिंह आहे, माझी लक्षणे तुझ्या लक्षणांशी बरोबर मिळतात. परंतु या मेंढ्यांची लक्षणे तुझ्याशी मुळीच मिळत नाहीत, कशी ती पाहा. मेंढ्याच्या चारही पायांस खूर आहेत. परंतु तुझ्या व माझ्या प्रत्येक पायास पाच-पाच नखे आहेत. तेव्हा तुझ्याबरोबर मेंढ्याचे हे एक लक्षण अगोदर मिळत नाही. आणखी ऐक; मेंढ्याचे शेपूट तोकडे असून हलते आहे; परंतु तुझे व माझे लांब आहे यावरून तू मेंढा नाहीस." अशा रितीने त्या सिंहाने सिंह आणि मेंढा या दोघांतला फरक जेव्हा त्याच्या प्रत्ययास आणून दिला तेव्हा त्या अज्ञ सिंहाच्या मनात त्या सिंहाच्या बोलण्याच्या खरेपणासंबंधाने थोडासा विश्वास उत्पन्न झाला आणि तो म्हणाला, "तू सांगतोस ती गोष्ट खरीशी वाटते बुवा, तरी पण अजून माझ्या मनाची पक्की खात्री होत नाही त्याला काय करू?" तेव्हा त्या पर्वतातल्या सिंहाने जवळच असलेल्या एका तलावाच्या काठावर त्या अज्ञ सिंहास उभा करून, पाण्यात पडलेल्या आपल्या स्वत:च्या प्रतिबिंबातल्या तोंडाकडे पाहावयास त्यास सांगितले आणि म्हटले, "आता बघ तुझे आणि माझे तोंड अगदी एकसारखे आहे. पण मेंढ्याचे तोंड लांब आहे. तुझ्या व माझ्या तोंडासारखे गोल नाही. तुझा गळा गुळगुळीत आहे, परंतु मेंढ्याच्या गळ्याला दोन स्तन आहेत त्यांस अजागलस्तन म्हणतात. तुझी कमर, तुझे केस, तुझे कान त्याचप्रमाणे तुझ्या शरीराचा वर्ण मेंढ्याच्या कमर, केस,

कान व वर्ण यांशी जुळत नाही. आणखी दुसरे एक दाखवितो. ते पाहा. मेंढ्याला शिंगे आहेत, पण ती तुला नाहीत तर मग यावरून तू असे पाहा, की मेंढ्याचे एकसुद्धा लक्षण तुझ्यात नाही, पण मी जो सिंह आहे त्या माझी एकूणएक लक्षणे तुझ्या लक्षणांशी मिळताहेत तर तू सिंह नाहीस हे कसे? आता तू स्वत: सिंह असून जो आपल्याला मेंढा समजत आहेस त्याचे कारण इतकेच की जन्मल्यापासून तू मेंढरांच्या आणि धनगराच्या सहवासात होतास यामुळे तुला आपण मेंढा आहो अशी खोटी भ्रांती झाली आहे, तर मग आता आपण मेंढा आहो अशी खोटी भ्रांती सोडून आपण सिंह आहो असा मनाचा पक्का निश्चय कर.'' हे त्याचे सर्व बोलणे ऐकून त्याचा त्या अज्ञ सिंहाने पूर्ण विचार केला, आंणि आपली सर्व लक्षणे तपासून पाहिली. तेव्हा आपण सिंह आहो अशी त्याच्या मनाची खात्री झाली, आणि त्याला पश्चात्ताप होऊन तो म्हणाला, अरेरे, उगीच इतके दिवस मेंढ्यांच्या सहवासामुळे मी स्वत: मेंढाच आहे असे समजून फसलो गेलो. आता यापुढे कधीही मी मेंढ्यांचा सहवास तर नाहीच करणार, पण उलट त्यांचा नाश करीन. असा विचार करून त्या मेंढ्यांचा सहवास सोडून सिंहाबरोबर तो फिरू लागला.

उपरोक्त दृष्टान्ताचा सिद्धान्त

देहाचा द्रष्टा जीवात्मा खरा, पण त्याच्या ठिकाणी अनादी कालापासून स्वस्वरूपाविषयी जे अज्ञान असते त्याच्या योगाने त्याचप्रमाणे काम्यकर्मादिकांच्या संबंधाने उत्पन्न झालेल्या अविद्येने कल्पिलेले जे देहइंद्रियांचे समुदाय तेच जणू काय

मेंढ्यांचे कळप, त्यांच्याशी निकट संबंध झाल्यामुळे, ते इंद्रियांचे समुदाय तेच आपण आहो अशी मिथ्या भ्रांती जीवात्म्यास पडते, म्हणजे तिच्य: योगाने आपण स्वत: मनुष्य आहो, आपण पुरुष आहो, आपण स्त्री आहो, आपण ब्राह्मणादी वर्ण आहो किंवा ब्रह्मचर्यादिसंपन्न आश्रमी आहो इत्यादी तो मानतो आणि साक्षी, द्रष्टा नि सच्चिदानंद असे आत्म्यानेच सिद्ध झालेले जे आपले स्वरूप ते तो विसरून गेलेला असतो. तशात दृष्टान्तातील धनगरासारखा एखादा भेदवादी गुरू जर त्यास भेटला तर तो 'तू संसारी आहेस, देह आहेस, कर्ता आहेस, भोक्ता आहेस,' असा त्यास विपरीत बोध करून त्याचे अज्ञान दृढ करतो. त्याचीही त्यात चांगलीच भर पडून तो अज्ञानी जीवात्मा आपल्या खऱ्या स्वरूपास पूर्णपणे विसरून जातो, व 'आपण देहादिक आहो' असा आपल्या मनाचा मिथ्या ग्रह करून बसतो. पण क्वचित जेव्हा त्या अज्ञानी जीवाच्या सुदैवाने त्याच्या गतजन्मार्जित अनंत पुण्यकर्मांचा उदय होतो आणि त्या पुण्यकर्मांचे फल देणाऱ्या जगदीश्वराचा जेव्हा त्यावर अनुग्रह होतो, त्याच वेळी एखादा वेदान्तशास्त्र अगदी बरोबर समजलेला असून ब्रह्मनिष्ठ असा सद्गुरू त्यास भेटतो. नंतर अशा प्रकारचा सद्गुरू त्याची सर्व चांगली लक्षणे पाहून व त्याची मुमुक्षुता ध्यानात आणून (दृष्टान्तात ज्याप्रमाणे पर्वतातल्या सिंहाने त्या अज्ञ सिंहाला विचारले होते त्याप्रमाणे) त्यास पुढे लिहिल्याप्रमांणे प्रश्न करतो.

गुरू:- तू कोण आहेस? तू ब्रह्मस्वरूप ओळखले आहेस काय?

शिष्य :- मी मनुष्य आहे, मला ब्रह्मस्वरूप म्हणतात ते कसे ओळखता येईल ?

गुरू :- अरे बाबा, हा तुझा देह मनुष्य आहे. देहाचा द्रष्टा तू आत्मा देहाहून वेगळा आहेस, मनुष्य नाहीस, तू ब्रह्म आहेस. "मला ब्रह्मस्वरूप कसे ओळखता येईल," असे जे तू विचारीत आहेस ते केवळ अज्ञानानेच विचारीत आहेस.

शिष्य :- गुरुमहाराज, आपण म्हणता की "तू ब्रह्म आहेस," पण म्हणून ब्रह्म ज्यास म्हणतात ते मी कसे असू शकेन ? मी तर संसारी, सुखी, दु:खी, कर्ता, भोक्ता आहे अशी माझी खात्री आहे. यासाठी आपला उपदेश माझ्या अनुभवास येत नाही.

गुरू :- हे मुमुक्षो, तू विचार करून पाहशील तर तुला असे समजून येईल की तुझ्या देहात जो अहंकार आहे तो संसारी, सुखी, दु:खी, कर्ता, भोक्ता इत्यादी असून दृश्य आहे. तू द्रष्टा आहेस. तुझ्या देहाचे एकही लक्षण तुझ्या आत्म्याच्या लक्षणांशी मिळत नाही. दृष्टान्तात ज्याप्रमाणे मेंढ्यांचे एकही लक्षण सिंहाच्या लक्षणांबरोबर मिळाले नाही त्याप्रमाणे; परंतु ब्रह्माची सत्, चित्, आनंद इत्यादी लक्षणे तुझ्या आत्मस्वरूपाशी मिळतात (दृष्टान्तात ज्याप्रमाणे मेंढ्यांतल्या सिंहाची लक्षणे पर्वतातल्या सिंहाच्या लक्षणांशी जुळली त्याप्रमाणे). ज्याप्रमाणे ब्रह्म सत्य आहे, त्याप्रमाणे तूही जागृदादी तीनही अवस्थांस जाणतोस, अर्थात ज्ञानरूप आहेस; ब्रह्म जसे आनंदरूप आहे तसा तूही परमप्रेमास्पद आहेस, अर्थात परमानंदरूप आहेस. तू ब्रह्माप्रमाणे "जायते, अस्ति" इत्यादी सहा विकारांविरहित आहेस. हा तुझा दृश्य देह असून

जड, दु:खरूप आणि षड्विकारयुक्त आहे. या देहाशी वास्तविक तुझा काही संबंध नाही. केवळ आपल्या खऱ्या स्वरूपाच्या अज्ञानामुळे सुख, दु:ख, कर्तृत्व, भोक्तृत्व वगैरे जे मूळचे अंत:करणाचे धर्म ते तू भ्रांतीच्या योगाने आत्म्याच्या ठिकाणी कल्पिले आहेस. वास्तविक पाहता तू शुद्ध ब्रह्म आहेस, तुझ्यामध्ये संसार नाही याच अर्थाचे श्रीमद्भागवतात एकादशस्कंधाच्या २८ व्या अध्यायात श्लोक १५ श्रीभगवंताने उद्धवास सांगितलेले उपदेशपर वाक्य आहे, ते असे :-

॥ श्लोक ॥

शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादय: ॥
अहंकारस्यदृश्यंते जन्ममृत्युश्च नात्मन: ॥ १ ॥

भागवत ११।२८।१५

अर्थ॥ शोक (दु:ख), हर्ष (प्रसन्नता), भय (भीती), लोभ, मोह, स्पृहा (इच्छा), जन्म, मृत्यू इत्यादी शब्दांनी व्यक्त होणारे कर्तृत्वभोक्तृत्वादी सगळे धर्म अहंकाराच्या ठिकाणी दृष्टीस पडतात, आत्म्याच्या ठिकाणी नाहीत, कसे ते पाहा. सुषुप्ती, समाधी इत्यादी अवस्थांत आत्मा असतोच; पण त्या अवस्थांत अहंकार लीन होत असल्यामुळे सुखदु:खादी धर्मांची प्रतीती होत नाही, परंतु जागृदवस्थेत अहंकार जागा असल्यामुळे सुखदु:खादी प्रतीतीस येतात; म्हणजे यावरून सिद्ध होते ते हे की वरील सर्व धर्म अहंकारात असतात व आत्मा निर्विकार आहे.

अशा रितीने सद्गुरू जेव्हा बोध करतात तेव्हा शिष्य त्याचा सूक्ष्म विचार करून, देहाध्यास टाकून, 'आपण स्वत: ब्रह्मस्वरूप

आहो,' असा निश्चय करून संसारदु:खापासून मुक्त होतो. परंतु दृष्टान्तात जसा पर्वतातल्या सिंहाच्या उपदेशापूर्वी त्या अज्ञ सिंहाला 'आपण मेंढा आहो' असा भ्रम झाला होता, त्याचप्रमाणे अज्ञानी जीवात्म्यालाही सद्‌गुरूच्या उपदेशापूर्वी, अनादी कालापासून होत आलेल्या चुकीच्या समजुतीने 'देहच आपण आहो' असा भ्रम झालेला असतो.

या रितीने पहिल्या चौपाईच्या पूर्वार्धात जीवाला अनादी कालापासून चालत आलेल्या अज्ञानामुळे देहाध्यास होतो त्याचे वर्णन केले आहे; आता पुढे उत्तरार्धात देहाध्यासाचे फळ जन्ममरणादिरूप संसाराचे दु:ख प्राप्त होते त्याचे सद्‌गुरू वर्णन करतात.

"ते सारु फरे चोराशी लक्ष योनिनें इति"

ज्या अर्थी जीव स्वत:चे खरे स्वरूप विसरून देहाच्या ठिकाणी अध्यास करतो त्या अर्थी त्यास चौऱ्याऐंशी लक्ष योनी वारंवार फिरणे आणि पुन: पुन: जन्ममरण भोगणे कसे भाग पडते ते खाली दृष्टान्त दिला आहे त्यावरून नीट ध्यानात येईल.

आंधळ्याचा दृष्टान्त

एका मोठ्या शहरात एक आंधळा राहत असे. शहरात होणाऱ्या अनेक प्रकारच्या त्रासामुळे शहराबाहेर जाऊन राहण्याची त्यास एक वेळ इच्छा उत्पन्न झाली; इतक्यात त्यास एक माणूस भेटला. त्यास त्या आंधळ्याने विचारले, "अरे बाबा, शहराबाहेर जावयाचा रस्ता कोठे आहे?" तेव्हा त्या माणसाने

उत्तर दिले की, "या शहराला दरवाजा एकच आहे; म्हणून तू शहराभोवती असलेल्या कोटाच्या भिंतीला धरून धरून चालू लाग... असे चालता चालता ज्यातून शहराबाहेर जाण्याचा रस्ता आहे असा जो दरवाजा तो तुझ्या हातास लागेल. तो हातास लागल्याबरोबर त्यातून निघून बाहेर जा, म्हणजे तुझ्या मनातला हेतू सिद्ध होईल." असे ऐकल्याबरोबर तो आंधळा त्याने सांगितल्याप्रमाणे कोटाची भिंत धरून चालू लागला. अशा रितीने चालता चालता काही वेळाने तो दरवाजा आला, आणि त्याला त्याचा हात लागणार इतक्यात कर्मधर्मसंयोगाने, त्याच्या शरीरावर असलेल्या खरजीस किंवा गजकर्णास एकाएकी अतिशय खाज सुटली त्यामुळे चालता चालताच कोटाच्या भिंतीवरील हात काढून त्याने तो गजकर्ण खाजवू लागला. खाज बंद झाल्यावर पुन: तो आपला हात वर करतो तो ती कोटाची भिंत पहिल्याप्रमाणे त्याच्या हातास लागली. पण उपयोग काय? खाजवतेवेळी तो दरवाजा चुकून पुष्कळच मागे राहून गेला. अर्थातच त्या मोठ्या शहरात विनाकारण एकसारखे लांबच लांब फिरावे लागल्यामुळे त्यास पुन: मोठी दु:खे सोसावी लागली, ती अशी:- पायांत काटे तर बोचलेच, गावातल्या मलमूत्रांच्या मोऱ्यांत तर कितीएक वेळा पडलाच, वरून प्रखर उन्हाचा ताप तर सहन होईनासा झालाच, वाऱ्याने धूळ उडून डोळ्यांत जाऊन खुपलीच, अशा अनेक यातना त्यास झाल्या. पुढे फिरता फिरता पुन: जेव्हा जेव्हा म्हणून तो त्या दरवाज्याजवळ येई, तेव्हा तेव्हा पूर्ववत दुर्दैवाने त्याच्या खरजीस एकाएकी खाज सुटावी, आणि ती खाजवीत खाजवीत तो चालत राहिल्यामुळे दरवाजा मागे

राहावा, अशा रितीने पुन: पुन: फिरत राहिल्यामुळे त्यास महान यातना बारंवार भोगाव्या लागल्या.

वरील दृष्टान्ताचा सिद्धान्त

आंधळ्याच्या ठिकाणी अज्ञानी जीव समजावा. शहराभोवतालच्या कोटाच्या ठिकाणी चौऱ्याऐंशी लक्ष योनी समजाव्या. दरवाजाच्या ठिकाणी मनुष्यदेह जाणावा. खरजीच्या किंवा गजकर्णाच्या ठिकाणी विषयसुख समजावे. दृष्टान्तात सांगितल्याप्रमाणेच अज्ञानी जीव चौऱ्याऐंशी लक्ष योनी फिरतफिरत मनुष्यदेहरूप मुक्तीच्या दरवाज्यात आल्यावर, त्याला ब्रह्मनिष्ठ गुरूच्या उपदेशाने आपले खरे स्वरूप जाणून घेता येऊन, चौऱ्याऐंशी लक्ष योनींच्या फेऱ्यातून स्वत:स सोडवून, मोक्षसुखाचा लाभ करून घेता येईल असे आहे. पण अज्ञानरूप अंधतेच्या योगाने, हा मनुष्यदेह मुक्तीचे द्वार आहे; यात मोक्षाचे साधन केलेच पाहिजे असे जीव समजत नाही, आणि नाना प्रकारचे विषयभोग व असदाचरणरूप ज्या खरजी किंवा जी गजकर्णे त्यांच्या ठिकाणी रत होऊन सर्व आयुष्य व्यर्थ घालवितो. म्हणजे खरजीस किंवा गजकर्णास कंडू सुटली असता ती खाजविताना जसा मनुष्याला अतिशय आनंद होतो, तद्वतच मरणकालपर्यंतही विषयांच्या भोगांत आनंद मानून, त्यांवरील आपली आसक्ती तो जराही सोडीत नाही आणि परमेश्वरावर प्रीती करीत नाही. असे करता करता त्याचा या कुडीतून प्राण निघून गेला म्हणजे त्याचे मनुष्यदेहरूप मोक्षद्वार हातचे गेले असे होऊन, चौऱ्याऐंशी लक्ष योनींचा कोट पुन: त्याच्या हातास

लागतो. मग त्यात बैल, घोडा, गाढव इत्यादी पशूंची शरीरे घेऊन त्यास महादु:खे भोगावी लागतात. अशा पशूच्या पाठीवर लोक तो वाकेपर्यंत ओझे लादून त्यास काठीने मारीत किंवा पराण्यांनी टोचीत चालवितात. अशा पशूला कोणी आठवणीने खावयाला दिले तर त्याला खावयास मिळावयाचे. एवंच, त्या पशूच्या स्वाधीन असा कोणताही व्यवहार राहू शकत नाही. अरेरे! काय त्या बिचाऱ्याला दु:ख होत असेल! चालता चालता अगदी थकून गेला असला तरी "मी थकून गेलो आहे, मला चालवत नाही," असे त्या बिचाऱ्यास सांगता येत नाही. त्यामुळे केवळ दु:ख भोगणे हे मात्र त्याच्या कपाळी येते. मनुष्यदेह मिळाला असूनही ज्याने आत्मज्ञान संपादन केले नाही त्याचे फल हे की, चौऱ्याऐंशी लक्ष योनी त्यास फिराव्या लागत आहेत आणि पुन: पुन:, पुन: पुन: जन्ममरणाचे ओझे उचलावे लागत आहे. म्हणून मनुष्यदेह प्राप्त होऊनही जो जीव मोक्षाचे साधन न करता अधर्माने केवळ विषयोपभोगांत मग्न होऊन आपले सर्व आयुष्य खर्च करतो, त्या जीवास मनुष्यदेह नष्ट झाल्यानंतर पश्वादिकांचे देह धारण करावे लागून विलक्षण दु:खे भोगावी लागतात. प्रबोधसुधाकर नामक आपल्या ग्रंथात श्रीमच्छंकराचार्यगुरू म्हणतात :-

॥ उपगीतिवृत्तम् ॥

नरदेहाऽतिक्रमणात् प्राप्तौ पश्वाऽऽदिदेहानाम् ॥
स्वतनोरप्यज्ञानं परमार्थस्यात्र का वार्ता ? ॥१॥

अर्थ॥ आत्मबोध झाल्यावाचून ज्या मानवाच्या आयुष्याचा क्षय होतो, त्याच्या देहाचा नाश झाल्यानंतर गतजन्मार्जित

पापकर्मांप्रमाणे पश्वादी देह त्यास घ्यावे लागतात. या पश्वादिकांच्या योनींत पश्वादिकांस आपल्या शरीराचेसुद्धा पुरते ज्ञान असत नाही, मग त्यांना अत्यंत सुखमय अशा परब्रह्माचे ज्ञान होईल ही गोष्टच कशाला बोलावयास पाहिजे! तात्पर्य,- पशू, पक्षी वगैरेच्या देहांत परब्रह्माचे ज्ञान उत्पन्न होऊ शकत नाही तर मग पशुदेहांत असते तरी काय? असा प्रश्न एखाद्यास उद्‌भवलाच तर त्याचे उत्तर हेच की, या योनींत दु:ख भोगण्याशिवाय दुसरे काहीच नसते.

॥ आर्यावृत्तम् ॥

सततं प्रबाह्यमाणैर्वषभैरुष्ट्रै: खरैर्गजैर्महिष: ॥
हा कष्टं क्षुत्क्षामै: श्रांतैर्नो शक्यते व्रक्तुम् ॥ २ ॥

अर्थ॥ बैल, उंट, गाढव, हत्ती, रेडा इत्यादी पशुजातींची जी शरीरे असतात त्यांच्या मानेवर अवजड बोजे ठेवून त्यांस मनुष्य चालवितात, त्यामुळे पराधीन होऊन ते पशू बोजे वाहत मोठ्या कष्टाने चालतात. हर हर! काय कष्टमय स्थिती ही! भुकेप्रमाणे पोटभर खावयासही न मिळाल्यामुळे ते दुर्बल होऊन जातात, जड गाडे, छकडे एकसारखे ओढावे लागल्यामुळे बिचारे थकून जातात, पण "आम्ही थकून गेलो आहो तरी आम्हांस सोडून द्या," असे काही या बिचाऱ्यांस सांगता येत नाही. शिव शिव! पशुशरीर धारण करावे लागले असता जीवास किती दु:ख होते ते प्रत्येक मनुष्यास आपल्या नजरेने प्रत्यक्ष पाहावयास सापडते. या निरूपणावरून इतके सिद्ध झाले की, आत्मज्ञानावाचून मनुष्यदेह नष्ट झाल्यानंतर चौऱ्याऐंशी लक्ष योनींत जावे लागून जीवास

जन्ममरणाच्या पायी अनेक प्रकारची दु:खे आरंभापासून अखेरपर्यंत भोगावी लागतात. कशी ती पाहा- अगदी आरंभी जेव्हा जीव मातेच्या उदरात गर्भवासात असतो, तेव्हा त्यास त्या ठिकाणी मल, मूत्र, रक्त, मांस, हिरव्या पिवळ्या कफादी धातू, जंत व जठराग्नी या सर्वांच्या योगाने अनेक प्रकारची दु:खे होतात. नरकवास आणि गर्भवास यांत यत्किंचितही फरक दिसून येत नाही इतकेच नाही, तर गर्भवास हाच सर्वांत मोठा नरक आहे असे दिसते. पुढे जन्माच्या वेळीही, म्हणजे मातेच्या उदरातून बाहेर पडतेवेळीही, प्राण्याला व त्याच्या मातेला जे दु:ख होते ते अवर्णनीय असते. त्या वेळी होणारे दु:ख किती असते ते त्या प्राण्याला व त्याच्या आईलाच मात्र कळते, इतरांस कळण्यासारखे नसते. बाळपणी पराधीनतेमुळे, तरुणपणी विषयांच्या इच्छेमुळे व म्हातारपणी अशक्ततेमुळे, नाना प्रकारच्या रोगांमुळे आणि स्त्रीपुत्रादिकांकडून होणाऱ्या अनादरामुळे जीवाला अत्यंत दु:ख होते याचा अनुभव मनुष्यमात्रांस पूर्णपणे येतो ही गोष्ट महशूर आहे. आता शेवटी म्हणजे मरणसमयीही जन्माप्रमाणेच, म्हणजे असंख्य विंचवांनी एकाच वेळी एकाच ठिकाणी नांग्या मारल्या तर प्राण्यास जितके दु:ख होईल, तितकेच दु:ख या मरणारास सर्व शरीरभर होते; किंवा जिवंत माणसाचे हात, पाय इत्यादी अवयव करवतीने कापले असता त्यास जितके दु:ख होईल तितकेच मृत्युसमयी जीवास होते. अशा रितीने अज्ञानी, पराधीन आणि पापी जीवांस आरंभापासून अखेरपर्यंत वारंवार जन्ममरणादी दु:खे भोगावी लागतात. त्याविषयी दृष्टान्त देऊन शंकरानंदमुनींनी आत्मपुराणात सांगितले आहे की:-

॥ श्लोक ॥

जातो बालो युवा वृद्धो मृतो जातः पुनस्तथा॥
बंभ्रमीत्येष संसारे घटीयंत्रसमोऽवशः ॥१॥

अर्थ॥ हा अज्ञानी जीव, संसारचक्रावर घटीयंत्राप्रमाणे, म्हणजे ज्याप्रमाणे विहिरीवरील रहाटगाडग्याची माळ एकसारखी खाली जाते, वर येते, खाली जाते, वर येते तसा, किंवा ज्याप्रमाणे कुंभाराचे चाक अथवा घाण्याचा बैल, ही एकसारखी फिरत असतात त्यांच्याप्रमाणे, परवश होऊन थकून जन्म घेतो, बालक होतो, तरुण होतो, वृद्ध होतो व शेवटी मरतो. नंतर फिरून तो जन्म घेतो आणि पूर्ववत अज्ञानाने स्वस्वरूप विसरून जाऊन, जन्ममरणरूप रहाटगाडग्याचे फेरे मारमारून महायातना भोगतो. या प्रकाराने वर्णिलेल्या चौऱ्याऐंशी लक्ष योनीतली दु:खे ऐकून शिष्याच्या मनात अत्यंत भय उत्पन्न झाले, आणि ह्या आपल्या दु:खाचा कोणत्या रितीने परिहार होईल अशी त्यास काळजी उत्पन्न झाली. नंतर एकाएकी स्मरण झाल्यामुळे सद्गुरूला शरण जाऊन जन्ममरणादी दु:खापासून निवृत्त होण्यासंबंधाचे प्रश्न त्याने त्यास विचारले, त्या प्रकाराचे दुसऱ्या चौपाईत क्रमशः निरूपण केले आहे.

॥ चौपाई ॥

जन्ममरण केम टळशे भाई,
साधुनो समागम करीए जाई॥
जन्ममरण केम टळशे महारे,
हुं कोण छुं एवो विचार करे तेबारे ॥२॥

टीका॥ अनेक जन्मांमध्ये निष्काम केलेल्या वैदिक शुभकर्मांच्या समुदायांच्या फलप्राप्तीने व प्रसन्न झालेल्या ईश्वराच्या अनुग्रहाने शांती, दांती, श्रद्धा इत्यादी साधनांनी संपन्न झालेल्या जिज्ञासूला या आपल्या जन्ममरणांचे मोठे दु:ख कसे टळेल? म्हणजे कोणत्या उपायाने निवृत्त होईल, अशी जर जिज्ञासा उत्पन्न झाली, तर या मुमुक्षूने खऱ्या साधूजवळ जाऊन त्याचा समागम करावा.

शिष्य :- महाराज, साधू शब्दाचा अर्थ काय? कौपीन (लंगोट), तुंबा इत्यादिकांचे धारण करून केवळ बाह्यवेषेकरून लोकांस फसवून स्वत:चा निर्वाह करीत जो जगभर फिरत असतो तोच साधू, की साधूची लक्षणे याहून काही वेगळी आहेत? ज्या लक्षणांवरून खऱ्या साधूच्या स्वरूपाची ओळख पटल्यावर त्याचा समागम केल्याने जन्ममरणाचे क्लेश निवृत्त होतात, ती साधूची लक्षणे मला कृपा करून सांगावी.

गुरू :- अरे बाबा, तो साधू, की जो स्वधर्माचा त्याग करीत नाही, ज्याच्या ठायी सर्वदा समदृष्टी, वैराग्य, शांती, दांती, धैर्य, दया, अदंभ, अमान, अक्रोध, क्षमा, अद्वेष, शुचित्व इत्यादी शुभ गुण असतात. असा साधू 'श्रोत्रिय' (वेद व वेदार्थ जाणणारा) 'ब्रह्मनिष्ठ' (ब्रह्मस्वरूपाच्या ठिकाणी श्रद्धा धारण करणारा) या दोन विशेषणांनी मुख्यत्वेकरून पूर्णपणे युक्त असला तर त्यास (साधू) सद्गुरू म्हणावे व अशा सद्गुरूचा समागम मुमुक्षूने करावा.

शिष्य :- आपण सद्गुरूची (साधूची) श्रोत्रिय व ब्रह्मनिष्ठ अशी दोन लक्षणे विशेषेकरून सांगितली, पण त्यांपैकी एकाच

विशेषणाने युक्त असा सद्‌गुरू असला तर त्याच्यापासून कल्याणकारक बोध होऊ शकेल किंवा नाही?

गुरू :- एकाच विशेषणाने युक्त अशा गुरूपासून नि:संशय बोध होऊ शकत नाही, यासाठी वर सांगितलेल्या दोनही विशेषणांनी युक्त अशा सद्‌गुरूला शरण जावे. याजविषयी तुला एक दृष्टान्त सांगतो :-

स्वदेशी जाणाऱ्या पुरुषाचा दृष्टान्त

कोणी एक स्वदेशी जावयास निघालेला गृहस्थ आपल्या रस्त्याने चालला होता. त्याला वाटेत एक नदी लागली. तीतून पार जाण्याच्या हेतूने त्याने नदीच्या काठावर राहणाऱ्या लोकांस विचारले की, "मला नदीच्या पार जाता यावे यास काय उपाय करावा?" ते ऐकून शरीराने पुष्ट असून मजबूत व चालण्याच्या कामात अगदी पटाईत, पण बेटा डोळ्यांनी आंधळा, असा एक त्यांच्यापैकीच इसम पुढे येऊन त्या गृहस्थास म्हणाला की, "माझ्या खांद्यावर तुम्ही बसलात तर मी तुम्हांस नदीच्या पार नेईन." त्या आंधळ्याचे ते बोलणे ऐकून नदीपार जाणाऱ्या गृहस्थाच्या मनात असा विचार उत्पन्न झाला की; हा बेटा आंधळा असल्यामुळे याला स्वत:ला नदीचा पार तर बिलकूल दिसत नाही. असे आहे तर हा मला पार कसा घेऊन जाईल? केवळ याच्या विश्वासावर जाणे मोठे धोक्याचे आहे असे त्यास वाटून त्याने त्या आंधळ्याचे म्हणणे कबूल केले नाही. इतक्यात डोळ्यांनी उत्तम दिसत होते असा एक त्याच काठावर बसलेला पांगळा सदरील गृहस्थास म्हणाला की, "अहो, तुम्हांला

कोणाच्याही बरोबर जाण्याची जरूर नाही. तुम्ही स्वत:च मी सांगतो तसे जा म्हणजे झाले. नदीत पाणी अगदी थोडे आहे हे मला पक्के ठाऊक आहे, यासाठी मी सांगतो त्या मार्गाने जाल तर सहज पार निघून जाल." असे म्हणून तो कसे कोठून जावयाचे ते तोंडाने सांगून हाताने दाखवू लागला, तो म्हणाला "या काठावरून खाली पाण्यात उतरून सुमारे वीस कदम सरळ चालत गेल्यावर उजवीकडे जरासे वळून चालू लागा. म्हणजे कोणत्याही अडचणीवाचून पार जाल." हे त्या पांगळ्याचे बोलणे त्या पार जाण्याची इच्छा करणाऱ्या गृहस्थाने ऐकले, पण त्याच्याही बोलण्यावर त्याचा विश्वास बसेना कारण तो आपल्याशीच विचार करून म्हणाला, "या मनुष्याला स्वत:ला पाय नाहीत, अर्थातच कोणत्याही दिवशी हा स्वत: नदीतून गेलेला नाही, त्यामुळे नदीत पाणी थोडे आहे की पुष्कळ आहे ते याला ठाऊक नाही हे उघडच आहे. अशा स्थितीत याच्या केवळ बोलण्यावर भरंवसा धरून मी नदीत उतरून चालू लागलो आणि काही अंतरावर गेल्यावर पाणी जास्त खोल लागून माझी बुडण्याची वेळ आलीच तर मग हा पांगळा मला काय साहाय्य करणार?" असे मनात आणून त्याने त्याचेही बोलणे कबूल केले नाही. म्हणजे यापासून निष्पन्न झाले ते हे की, वस्तुत: तो पांगळा सांगतो आहे ते अगदी खरे आहे. शिवाय नदीत पाणी थोडे आहे हेही खरे आहे तरी पण ते सांगणारा स्वत: पांगळा असल्यामुळे त्याच्या बोलण्यावर त्याचा विश्वास बसला नाही म्हणून तो गेलाही नाही. इतके होत आहे तोच त्या गृहस्थाच्या सुदैवाने नदीच्या काठावर तिसरा एक मनुष्य त्याला भेटला. त्याला

डोळ्यांनी चांगले दिसत होते, पायांनी चांगले चालता येत होते, आणि तो नदीतून पोहून जाण्यास समर्थ होता. त्याने त्या पार जाणाऱ्या गृहस्थास म्हटले की, "बाबा, मजबरोबर चल, मी तुला पार नेतो." तेव्हा त्या तिसऱ्या मनुष्याच्या बोलण्यावर त्याचा भरंवसा तेव्हाच बसला आणि त्याच्या मदतीने तो नदी पार उतरून आपल्या गावी गेला.

वरील दृष्टान्ताचा सिद्धान्त

ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ती व्हावी अशी इच्छा करणारा मुमुक्षू त्याला दृष्टान्तातल्या स्वदेशी जावयाची इच्छा करणाऱ्या गृहस्थाच्या ठिकाणी समजावे; जन्ममरणरूप ज्यात प्रवाह आहेत अशा संसाराला नदीच्या ठिकाणी समजावे; परमात्म्याची जी प्राप्ती तिला नदीच्या पैलतीराच्या ठिकाणी समजावे. श्रोत्रिय म्हणजे केवळ शास्त्रज्ञ जो पुरुष त्याला नदीच्या काठावरील आंधळ्याच्या ठिकाणी समजावे. या श्रोत्रियाला शास्त्रनिरूपणरूप पायांतला जोर आहे; पण पैलतीरावर असलेले ब्रह्मस्वरूप याने कधीही पाहिलेले नाही, यासाठी एकदेशी श्रोत्रिय गुरूच्या आश्रयाने स्वस्वरूपाची प्राप्ती होऊ शकत नाही. केवळ एकदेशी जो ब्रह्मनिष्ठ त्यास पांगळ्याच्या ठिकाणी समजावे. त्याला गुरुकृपेने ब्रह्मस्वरूपाचे जे अपरोक्ष ज्ञान त्याच्याच रूपाचे चक्षू मिळाले आहेत. तो संसारनदीचा पार जे परब्रह्म त्यास यथार्थ जाणतो हे खरे, पण त्याला वेदवाक्यांची प्रमाणे देऊन युक्तीने दुसऱ्यास उपदेश करण्याचे पाय नाहीत, त्यामुळे तो दुसऱ्याला ब्रह्मप्राप्ती करून घेण्याचे उपाय दाखवून, "ही संसाररूप नदी तुच्छ आहे व

ईश्वराचा अनुग्रह झाला असता, जसे गाईच्या खुराइतक्या पाण्यातून तरून जाणे अगदी सुलभ असते तशी तरून जाण्यास सुलभ आहे, आणि परमेश्वर एक, अद्वितीय, अनंत, असंग, सक्रिय, निर्विकार, निराकार, निर्गुण, नित्य, प्रत्यगात्मा, देहत्रयाहून वेगळा अवस्थात्रयाचा साक्षी, पंचकोशातीत, व्यापक द्रष्टा, स्वयंज्योती, सच्चिदानंदरूप असा आहे, आणि त्याचे ज्ञान झाले असता संसारनदीतून क्लेशावाचून, इतकेच नव्हे तर मोठ्या सुखाने पार जाशील,'' असे जे तो दुसऱ्यास बोलून दाखवितो ते सर्व जरी अक्षरश: खरे आहे, तरी त्याच्या बोलण्यावर मुमुक्षूचा विश्वास बसत नाही. कारण असे की, तो श्रुतिस्मृतींतल्या वाक्यांची प्रमाणे सांगत नाही, त्यामुळे त्याच्या स्वत:च्या वाक्यांतसुद्धा संदेह राहतो, यासाठी दृष्टान्तात नदीपार जाणारा गृहस्थ ज्याप्रमाणे डोळस आणि पायी चालत जाणाऱ्या मनुष्याच्या साहाय्याने नदी उतरून पार गेला त्याचप्रमाणे 'श्रोत्रिय' आणि 'ब्रह्मनिष्ठ' या दोन विशेषणांनी युक्त अशाच सद्गुरूच्या साहाय्याने संसारनदीतून पार जाता येते, नाहीतर नाही. यासाठी अशाच सद्गुरूला शरण जावे.

गुरूला शरण जाण्याविषयी प्रमाणे

शिवाय अथर्ववेदाच्या 'मुण्डक' उपनिषदातसुद्धा जिज्ञासूने समिधादी उपहार हातात घेऊन, विनयनत होऊन, परमतत्त्वज्ञान प्राप्त व्हावे या हेतूने 'श्रोत्रिय' आणि 'ब्रह्मनिष्ठ' या दोन विशेषणांनी युक्तच गुरूला शरण जावे, असे स्पष्ट निरूपण करून

सांगितले आहे. त्याचप्रमाणे भगवद्‌गीतेच्या चवथ्या अध्यायात श्रीकृष्णांनी सांगितले आहे की:-

॥ श्लोक ॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।
उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन: ॥१॥

गी. अ. ४ श्लो. ३४

अर्थ॥ सद्‌गुरूला साष्टांग नमस्कार करून, बंध म्हणजे काय, मोक्ष म्हणजे काय, विद्या कशाला म्हणावी, अविद्या कोणाला म्हणावी, आत्मा कोण, परमात्मा कोण व त्या दोघांची एकता कशी जाणावी इत्यादी प्रश्न त्यास विचारून व त्याची सेवा करून त्यास प्रसन्न करून घेऊन त्याच्यापासून परमश्रेष्ठ मोक्षाचे साधन अद्वितीय असे परमात्म्याचे ज्ञान ते बा जीवा, समजावून घे आणि तसे घेतलेस म्हणजे ज्ञानी (श्रोत्रिय) व तत्त्वदर्शी (ब्रह्मनिष्ठ) असा जो सद्‌गुरू तो तुला ज्ञानाचा उपदेश करील.

त्याचप्रमाणे श्रीमद्‌भागवतात एकादशस्कंधाच्या तिसऱ्या अध्यायात प्रबुद्ध नावाच्या योगीश्वराने जनकराजाला सांगितले आहे की:-

॥ श्लोक ॥

तस्माद्‌गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासु: श्रेय उत्तमम्।
शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमा श्रयम् ॥१॥

अर्थ॥ ज्या अर्थी इहलोकातले व परलोकांतले सर्व विषयभोग कर्मजन्य असल्यामुळे नाशवंत असून दु:ख देणारे आहेत, त्या अर्थी उत्तम (नाशरहित परमसुखमय) श्रेय (मोक्ष) जाणून घेऊन,

ते प्राप्त करून घेण्याची इच्छा करणारा जो मुमुक्षू त्याने वेदाचा खरा अर्थ जाणणारा म्हणजे श्रोत्रिय असून जो परब्रह्माचा अपरोक्ष (प्रत्यक्ष) अनुभव घेऊन त्यास ओळखणारा शांत ब्रह्मनिष्ठ सद्‌गुरू असेल त्यास शरण जावे.

शिष्य :- अशा सद्‌गुरूला शरण जाऊन काय करावे?

गुरू :- त्याच्याजवळ जाऊन खाली लिहिल्याप्रमाणे त्यास मुमुक्षूने प्रश्न करावे, 'जन्ममरण केम टळशे महारे?' हे दयाळ गुरू, या संसारात मला जन्ममरण प्राप्त होते ते नाहीसे कसे होईल? काय जप करून, की तप करून, की तीर्थ करून, की यज्ञादिक कर्मे करून, की दुसरी कोणती साधने करून, नाहीसे होईल? आणखी त्या वेळेला "आपण कोण आहो" अशाविषयीचा आपल्याशीच होईल तितका विचार करून त्याने "मी कोण आहे?" असा प्रश्न सद्‌गुरूला करून, "हा स्थूल देह दिसतो तो मी, की ही इंद्रिये मी, की प्राण, मन, अहंकार म्हणतात ते मी, की या सर्वांचा जो समुदाय तो मी, किंवा त्या सर्वांहूनही मी कोणी निराळाच आहे, ते कृपा करून मला सांगावे" असे म्हणावे.

या प्रकारचे शिष्याचे जिज्ञासेचे प्रश्न ऐकून सद्‌गुरू जन्ममरण नाहीसे करण्याचा उपाय सांगतो. तो असा -

॥ चौपाई ॥

सद्‌गुरु कहे स्वस्वरूप जाण,
एटले तारुं जन्म टलेश एप्रमाण॥
तारा जन्ममरणनो कागळ फाटे,
सद्‌गुरुवचनें विश्वास रोंख एमाटे ॥३॥

टीका॥ सद्‌गुरू म्हणतो की,- हे मुमुक्षो, तू आपल्या स्वत:च्या रूपाला जाण म्हणजे आपण स्वत: सच्चिदानंदरूप आहो, देह, इंद्रिये, प्राण, मन, बुद्धी यांचा साक्षी असा प्रत्यगात्मा आहो, आणि देहेंद्रियादिकच आपण नसून देहाचे वर्णाश्रमादिक धर्म व इंद्रियांचे आंध्यबधिरतादिक धर्म हे दोनही आपल्या स्वरूपात नाहीत, तर आपण केवळ शुद्ध चैतन्यरूप आहो असे ज्ञान जेव्हा तुझ्या ठिकाणी दृढ होईल; त्याच वेळी तुझे जन्ममरण टळेल (निवृत्त होईल) हे अगदी प्रमाणसिद्ध आहे. याचे स्पष्टीकरण करणारी अनेक वचने श्रुतींतही आहेत, त्यांपैकी काही पुढील अर्थाची आहेत- "ज्ञानानेच मोक्ष होतो." "त्या आत्म्याला जाणूनच जीव मृत्यूच्या तडाख्यातून सुटून मोक्ष पावतो." "ज्ञानावाचून दुसरा कोणताही मार्ग मोक्ष देणारा नाही." इत्यादी. तसेच स्मृतीतही सांगितले आहे- "आत्मज्ञानावाचून केवळ जपतपकर्मादिकांच्या योगाने मोक्ष मिळत नाही. कारण ती कर्मे अंत:करणशुद्धीची साधने मात्र आहेत, परंतु मोक्षाचे साधन केवळ ज्ञानच आहे," इत्यादी. ज्याप्रमाणे स्वयंपाक करावयाचा असला तर लाकडे, भांडी, धान्य इत्यादी त्याची जी केवळ साधने असतात तितक्यांनीच स्वयंपाक सिद्ध व्हावयाचा नाही तर तो सिद्ध होण्यास अग्नीचे साहाय्य पाहिजे. त्याचप्रमाणे ज्ञानावाचून मोक्ष प्राप्त होत नाही. त्यासाठी तुझे स्वत:चे रूप तू अगोदर ओळख, याप्रमाणे चौपाईच्या पूर्वार्धात ज्ञानाच्या योगानेच जन्ममरणादी दु:खांची निवृत्ती होते असे जे सांगितले आहे ते श्रुतिस्मृतींतल्या प्रमाणांवरून अगदी यथार्थ आहे असे निरूपण करून आता पुढे उत्तरार्धात ते ज्ञान प्राप्त होण्यासाठी व जन्मादी

दु:खांची कारणे जी पापादी कर्मे त्यांची निवृत्ती होण्यासाठी ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरूच्या सदुपदेशावर विश्वास ठेवावा अशाविषयी निरूपण केले आहे, ते असे :- "तारा जन्ममरणनो कागळ फाटे" इत्यादी. म्हणजे तुला जन्ममरण देणारी जी ललाटपत्रिका, तिच्या चिंध्या चिंध्या होतील. याचा स्पष्ट अर्थ इतकाच की, जर तू सद्गुरूच्या उपदेशवचनावर विश्वास ठेवशील तर तुला जन्ममरण देणारी जी तुझी ललाटपत्रिका आहे तिचे तुकडे तुकडे होऊन तुला पुन: जन्ममरण दु:ख होणार नाही.

शिष्य :- गुरुमहाराज, आपण जन्ममरणाची ललाटपत्रिका म्हटली, तिचा अर्थ काय बरे ?

गुरू :- सांगतो ऐक. प्रत्येक जीव पापपुण्यादी जी जी कर्मे करतो, त्यांचा हिशेब यमराजाचा कारभारी चित्रगुप्त म्हणून आहे तो ठेवीत असतो आणि नंतर यमराज त्या त्या कर्मांप्रमाणे त्याची ललाटपत्रिका तयार करून त्याला जन्मादिद्वारे सुखदु:खादी फल देतो. त्यामुळे चौऱ्याऐंशी लक्ष योनी प्रत्येक जीवाला फिराव्या लागतात असे पुराणांत सांगितले आहे. जन्ममरण देणारी ललाटपत्रिका ती हीच. यासाठी सद्गुरू जो जीवाच्या सच्चिदानंदमय अशा आत्म्याच्या संबंधाने त्यास उपदेश करतो, त्याच्या वचनावर दृढ विश्वास धरून त्याचा अनुभव जीव घेईल तरच ती ललाटपत्रिका फाटून जाईल. म्हणजे जन्ममरणांचे दु:ख टळेल. हे स्थूल रितीने समजावे, या हेतूने तुला एक दृष्टान्त सांगतो ऐक.

विष्णुदत्त सावकाराचा दृष्टान्त

कोणी एक सावकार होता. त्याने मूर्खपणाने काही दुर्जनांबरोबर व्यापाराचा संबंध ठेवल्यामुळे त्याच्या सर्व द्रव्याचा नाश झाला, इतकेच नाही, तर उलट तो कर्जबाजारी झाला. पुढे लवकरच जेव्हा त्याच्या सावकारांनी त्यास आपल्या येण्यासंबंधाने नाना प्रकारचे दु:ख देण्यास प्रारंभ केला; तेव्हा आपण कोणाचीतरी चाकरी पत्करून काय मिळेल त्यातून थोडेथोडे देऊन सावकारांचे कर्ज फेडावे असा त्याने विचार केला. त्याप्रमाणे तो हलक्या पगारावर किराण्या व्यापाऱ्याची किंवा कापडवाल्याची चाकरी करू लागला. पण त्याबद्दल जे त्यास वेतन मिळे ते सारे दोनशे रुपये वर्षास. तितक्यात जेमतेम उदरनिर्वाह होण्याचीसुद्धा मारामार, मग त्यातून सावकारांचे व्याज त्याला कसे द्यावयास मिळणार? असे होता होता सहजच देणे जसजसे दिवसेंदिवस जास्त वाढत चालले, तसतसे त्याचे धनको अतिशय तगादा करून त्यास जास्त जास्त दु:ख देऊ लागले. त्या धनकोंतच एक त्या कर्जबाजारी सावकाराचा हितेच्छू व दयाळू असा मित्र होता. तो त्यास म्हणाला, "अरे बाबा! अशा हलक्या पगाराची निर्धन पुरुषाची चाकरी करून तुझी कर्जातून मुक्तता कधीसुद्धा व्हावयाची नाही, यासाठी तुला एक उपाय सांगतो तो कर. या गावात विष्णुदत्त नावाचा एक मोठा सावकार आहे; तो अतिशय सधन आहे; व उदारही पण तसाच आहे; त्याला शरण जाऊन, पगार मागितल्याशिवाय आपले शरीर व मन त्याच्या कामास वाहून त्याचे काम ते आपले स्वत:चेच काम आहे असे समजून,

तो सांगेल ते काम प्रामाणिकपणाने आणि निष्कपटाने कर. त्याबद्दल तो पगार देऊ लागला तर, 'पगार आपणांस नको' असे तू म्हण, आणखी असेही म्हण की "अन्नवस्त्रावाचून मला तूर्त कशाचीही जरूर नाही." असे तू केलेस म्हणजे तुझ्यावर त्याचा पूर्ण लोभ जडेल, आणि तसा त्याचा लोभ जडला म्हणजे तुला आपलासाच समजून तो आपण होऊन तुला तुझ्या कर्जांतून मुक्त करील." असे त्या हितचिंतकाचे भाषण ऐकून तो कर्जदार नित्य विष्णुदत्त सावकाराकडे जाऊ-येऊ लागला व त्या योगाने लवकरच त्याचा स्नेह संपादून त्याची त्या हितचिंतकाने सांगितल्याप्रमाणे तो चाकरी करू लागला. तेव्हा त्या विष्णुदत्ताने त्याचा पूर्ण प्रामाणिकपणा पाहून व पगार घेतल्याशिवाय हा आपली चाकरी करतो आहे हे लक्षात आणून त्याला काही दिवसांनी आपल्या मुख्य मुनिमाची जागा दिली. त्या अधिकाराचे काम तो करीत असता दोन-तीन वर्षे लोटली. हा आज चांगल्या ठिकाणी मुख्य मुनिमाच्या जागेवर असल्यामुळे आपला पैसा आज नाही उद्या खचित देईल अशी आशा मनात बाळगून, विचार करून व धीर धरून त्याच्या जुन्या धनकोंनी तितक्या अवधीत आपल्या पैशाबद्दल त्याच्याजवळ ब्रसुद्धा काढला नाही. त्यानेही देता आले नाही म्हणून मागणाऱ्या धनकोंस तितक्या मुदतीत काहीच दिले नाही. त्यामुळे त्या धनकोंपैकी एकजण सहज अतिशय त्रासून एक दिवस तो मुनीम रस्त्याने जात आहे असे पाहून, त्याने - काय बोलावयाचे ते पढवून - आपल्या एका मनुष्यास त्याच्याकडे पाठविले. तो मनुष्य मोठ्या तिरस्काराने व त्याच्या वर्मी लागतील अशा कठोर शब्दांनी, जे बोलू नये ते

बोलला. ते ऐकून तो कर्जबाजारी मुनीम अतिशय खिन्न झाला आणि तसाच मुकाट्याने आपल्या यजमानाच्या घरी गेला. त्याला उदास पाहून यजमानाने विचारले, "मुनीमसाहेब, आज आपण असे उदास का दिसता?" असे यजमानाने विचारल्याबरोबर त्याच्या डोळ्यांत खळकन टिपे आली. तेव्हा पुन: यजमानाने विचारले की, "मुनीमसाहेब, तुम्हांला इतके मोठे दु:ख ते कोणते झाले आहे ते मला सांगा तर खरे! मी तुमचे दु:ख घालविण्याचा प्रयत्न करीन. माझ्यापाशी आपले दु:ख सांगावयास अगदी लाजू नका किंवा भिऊही नका." असे त्याचे आश्वासन मिळाल्याबरोबर मुनीम सांगू लागला की, "मी काही काळापूर्वी मूर्खपणाने दुर्जनांबरोबर व्यापार करीत होतो. त्यामुळे माझी सर्व संपत्ती मी घालवून बसलो. इतकेच नाही, तर उलट कर्जबाजारी झालो आहे. मी आपल्याकडे चाकरीस राहिलो आहे असे पाहून चाकरीस राहिल्यापासून आजमितीपर्यंत माझ्या धनकोंपैकी कोणीही आपल्या पैशासंबंधाने मजजवळ गोष्ट काढली नाही; पण आजच सकाळी मी रस्त्याने चाललो असता त्या धनकोंपैकी एकाच्या चाकराने मला भरबाजारात उभा करून, ऐकू नयेत अशा कठोर शब्दांनी ताडन करून, माझी पुरी इज्जत घेतली, त्यामुळे माझ्या मनाला अतिशय वाईट वाटले. या कारणाने मी सहजच आपणांस खिन्न व उदास दिसत आहे." ते ऐकून यजमान म्हणाला, "अरे भल्या माणसा, असे होते तर यातले काहीही आजतागाईत माझ्या कानावर कसे घातले नाहीस? घातले असतेस तर तुला यापूर्वीच केव्हाच कर्जांतून मुक्त करून टाकले असते. असो, चिंता नाही, झाले ते झाले. तुझ्या धनकोंपाशी तू

लिहून दिलेले दस्तैवज आहेत की नाहीत? असतील तर त्या धनकोंची नावे मला सांग पाहू!" हे ऐकून मुनिमाने आपल्या सर्व सावकारांची नावे त्यास सांगितली. त्याबरोबर सर्व धनकोंस यजमानाने बोलावून आणून त्यांस सांगितले की, "याने जे तुमचे देणे आहे, त्या सर्वांचा मी निकाल करतो तो तुम्हांला कबूल असला पाहिजे." मुनिमालाही यजमानाने विचारले की, "मी ज्या रितीने तुमच्या देण्याचा निकाल लावीन त्यावर तुमचा विश्वास बसेल ना?" त्यावर मुनिमाने सांगितले, "आपण जे कराल ते मला कबूल आहे." त्याबरोबर यजमानाने सर्व धनकोंची बरोबर समजूत घालून कर्जाची फेड करून त्यांच्याकडून सर्व दस्तैवज फाडविले आणि आपल्या कर्जदार मुनिमाला कर्जातून मुक्त केले.

वरील दृष्टान्ताचा सिद्धान्त

मूर्ख जो जीव त्याने कामक्रोधादी षड्रिपुरूप दुर्जनांच्या संगतीने आत्मबोधरूप आपले सर्व धन घालवून टाकले. आपण संसारी, कर्ता, भोक्ता इत्यादी आहो असे जे त्याने अज्ञानाने मानले, त्याच्या योगाने व आपल्या पापपुण्यादी कर्मांच्या संबंधाने, तो यमराजाचा कर्जदार झाला. तेव्हा त्या त्या पापपुण्यादी सर्व कर्मांची फले फिरून भोगण्यासंबंधीचा स्पष्ट उल्लेख यमराजाने त्याच्या ललाटपत्रिकेत करून दस्तऐवज करून ठेवला. त्याच्या योगाने जीवाला पुन: पुन: जन्म घेऊन मरावे लागत आहे. तेव्हा स्वकर्मांची फळे म्हणून प्राप्त झालेल्या आपल्या जन्मादी दु:खांपासून मुक्त व्हावे या हेतूने जीव एका गुरूस शरण गेला. पण तो गुरू त्याच्या दुर्दैवाने द्वैतवादी निघाल्यामुळे त्या जीवाने

त्याची कितीतरी सेवा केली; तथापि जन्ममरणादी दु:खांपासून सुटका होण्याविषयीचा त्या गुरूपासून त्यास सदुपदेश न लाभल्यामुळे त्याचे दु:ख जसेच्या तसेच राहिले. इतकेच नव्हे, पण उलट संसाराच्या क्लेशांनी त्यास अधिकाधिक पीडा मात्र होऊ लागली. असा काही काल गेल्यावर जीवाच्या पूर्वीच्या काही पुण्याईने सन्मार्गाने जाणारा असा एक ज्ञानसंपन्न मित्र त्यास भेटला आणि त्यास म्हणू लागला, "अरे बाबा, असले भेदवादी गुरू धनहरण करणारे मात्र असतात. अशांची सेवा केल्याने शोकजन्ममरणरूप दु:खाची निवृत्ती कदापि होणार नाही; अर्थात परमपदाची प्राप्तीही होणार नाही, यासाठी अशा गुरूचा त्याग करून एखाद्या श्रोत्रिय, ब्रह्मनिष्ठ, वैराग्यसंपन्न आणि दयाळू अशा सद्गुरूला शरण जाऊन निष्कपटाने, निष्काम बुद्धीने, कायेने, वाचेने आणि शुद्ध अंत:करणाने त्याची सेवा कर, आणि ती केलीस म्हणजे तो तुझ्यावर प्रसन्न होऊन तुझी जन्ममरणरूप ललाटपत्रिका जी यमराजाच्या दरबारात लिहिली गेली आहे ती फाडून टाकण्याचा उपाय तुला सांगेल." असे त्या मित्राचे बोलणे ऐकून, एका ब्रह्मवेत्त्या सद्गुरूस शरण जाऊन त्याचे आराधन करून त्यास त्याने प्रसन्न करून घेतले. तेव्हा त्याच्यावर कृपा करून, 'तुझी काय इच्छा आहे?' म्हणून त्यास त्या सद्गुरूने विचारले व 'तुला काय दु:ख आहे ते सांग म्हणजे ते घालविण्याचा उपाय मी तुला सांगेन' असेही सांगितले, तेव्हा शिष्य म्हणाला, "महाराज, अध्यात्म, अधिभूत आणि अधिदैव या तापत्रयाने, मध्यान्हाच्या सूर्याच्या तापाने जसा प्राण्याला ताप होतो, तसा मला होत आहे. मी जी पापपुण्यादी कर्मे केली आहेत

त्यांची नोंद यमराजाकडे आहे. तरी ती नोंद ज्यात आहे त्या कागदाच्या फाटून अगदी चिंध्या होतील असा काहीतरी उपाय मला सांगावा, की जो केला असता मी मुक्त होईन.'' ते ऐकून सद्‌गुरू म्हणाले, ''सर्व पापकर्मांचा त्याग करून पुण्यकर्मांचे फल ईश्वरास अर्पण करून, शमादी साधनांनी संपन्न होऊन, आणि दुर्जनांचा संग सोडून तू माझ्या उपदेशावर विश्वास ठेव.'' तो उपदेश हाच की, ''हा स्थूल देह तो तू नव्हेस. हा स्थूल देह दृश्य आहे म्हणजे दिसतो आहे. तू याचा द्रष्टा आहेस म्हणजे पाहणारा आत्मा आहेस. यासाठी तूच तो स्थूल देह नाहीस. हा तुझा देह नष्ट झाल्यावर त्यास जाळून टाकतील. म्हणजे तो कोणतेही कर्म भोगवू शकत नाही. त्याचा साक्षी जो तू आत्मा तो तू पूर्ण आणि व्यापक आहेस. त्याला आकाशाप्रमाणे कुठे जावयाचे नाही. यावयाचे नाही. म्हणजे सांगावयाचे इतकेच की, तो आत्माही कोणत्याच कर्मांचे फल भोगीत नाही. तर मग कर्मफल भोगवतो तरी कोण, असा प्रश्न सहजच उद्भवतो. त्याचे उत्तर हे की, देह आणि आत्मा सोडून बाकी राहिलेला जो चिदाभासरूप जीवसंयुक्त सूक्ष्म देह तो पापपुण्यकर्मांच्या संबंधाप्रमाणे उच्च नीच शरीरांत प्रविष्ट होऊन जन्ममरणद्वारा सुखदु:ख भोगवितो. जीवाला आपल्या वास्तविक स्वरूपात असणाऱ्या सच्चिदानंद आत्म्याचे अभेद ज्ञान म्हणजे त्याच्या सूक्ष्म देहाचाही नाश होतो, व त्याचे सर्व कर्मही ज्ञानाग्नीने पार जळून खाक होते. तसे झाले म्हणजे कर्मांचा कर्ता-भोक्ता कोणीच राहत नाही हे उघड आहे. मग यमराजाचा कारभारी ते कर्म कोणाच्या नावावर मांडील बरे? अर्थात कोणाच्याच नाही. म्हणजे यमराज त्याची कर्मफलरूप

ललाटपत्रिका ताबडतोब फाडून टाकतो असे होते. यासाठी देह, इंद्रिय, प्राण, मन, बुद्धी, अहंकार यांतून अहंबुद्धी टाकून व त्याचप्रमाणे त्या देहेंद्रियांच्या संगतीत असलेली अहंबुद्धीही टाकून, त्या देहादिकांचा प्रकाश, सच्चिदानंद, नित्यमुक्त, अकर्ता, अभोक्ता असा आपण स्वत: आत्मा आहो असे जीवाचे ज्ञान संपादन करावे. म्हणजे त्याच ज्ञानाने त्यास मोक्ष प्राप्त होईल. या ज्ञानावाचून जन्ममरण निवृत्त करावयाचे दुसरे कोणते मुख्य साधन नाही.''

शिष्य :- अहो महाराज, माझी कर्मे अनंतकालाची व असंख्य आहेत, त्याचप्रमाणे अज्ञानाचे कार्य जो देहाध्यास तोही बहुत कालापासून आहे. अर्थातच त्याची निवृत्ती होण्यास फार काल पाहिजे; आणि आपण तर सांगितले की, सद्‌गुरूच्या वचनांवर भरंवसा ठेवल्याने माझ्या जन्ममरणाची पत्रिका ताबडतोब फाटून जाईल तर मग या दोहोंची सांगड कशी घालावयाची ?

॥ चौपाई ॥

गुरू :- एमां वार नहि लागाशे जाण,
एवं वेदवचन छे, प्रमाण॥
आ पंचीकरणना विचार जो करै,
तो हमणा मुक्ति मळसे ताहारे ॥४॥

टीका॥ हे बंधो, तुझी कर्मे, अज्ञान व देहाध्यास अनादी कालाची आहेत असे जरी आहे, तरी आत्मज्ञान झाल्यावर त्यांची निवृत्ती होण्यास अगदी अवकाश लागणार नाही, हे तुला समजावे म्हणून याच्यावर तुला एक दृष्टान्त सांगतो तो ऐक.

गुहेच्या अंधकाराचा दृष्टान्त

पृथ्वीवर असणाऱ्या पर्वतांतील गुहांत हजारो वर्षांचा जो अंधकार असतो, तो जपतप केल्याने अथवा काठीने बडवून काढल्याने नाहीसा व्हावयाचा नाही, तर केवळ प्रकाशानेच नाहीसा होईल. ज्या वेळी कोणी त्या गुहांत मशाल घेऊन जाईल, त्या वेळी अंधकार काही असे नाही म्हणणार की "मी हजारो वर्षांचा आहे; सबब एकदम नाहीसा होणार नाही." कारण त्या अंधकाराचा विरोधी जो प्रकाश तो प्रकट झाला रे झाला की अंधकार नष्ट झालाच म्हणून समजावे. तो नष्ट होण्यास जसा वेळ लागत नाही, त्याचप्रमाणे कर्मे, अज्ञान व देहाध्यास यांस निवृत्त होण्यास वेळ लागत नाही.

वरील दृष्टान्ताचा सिद्धान्त

अज्ञान व त्यामुळे झालेला देहाध्यास आणि कर्मे ही दीर्घ कालाची आहेत खरी, पण "अहं ब्रह्मास्मि" असा अपरोक्षज्ञानरूप प्रकाश जेव्हा उत्पन्न होतो तेव्हाच अज्ञानादिकांची निवृत्ती होते. यास वेदांतली वाक्ये प्रमाण आहेत. त्यांचे खाली दिल्याप्रमाणे अर्थ आहेत.

"देवाला जाणल्याने सर्व पाश (बंध) नष्ट होतात."

"ब्रह्म जाणणारा परमपदाला प्राप्त होतो."

"(जीव) त्या आत्म्याला जाणूनच मृत्यूस जिंकतो."

"मोक्ष होण्यास ज्ञानावाचून दुसरा कोणताही मार्ग नाही."

त्याचप्रमाणे ज्ञानाच्या योगाने सर्व पापादी कर्मांचा नाश होतो असे श्रीभगवानांनीसुद्धा गीतेत सांगितले आहे.

॥ श्लोक ॥

यथैघांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन।
ज्ञानाऽग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा॥ १॥

गीता अ. ४ श्लोक ३७

अर्थ॥ बा अर्जुना, ज्याप्रमाणे ज्वालांनी प्रज्वलित झालेला अग्नी, काष्ठे जाळून भस्ममय करून टाकतो, त्याचप्रमाणे निरंतरच्या अभ्यासाने प्रबळ झालेला जो ज्ञानाग्नी, तोही पापकर्मे, पुण्यकर्मे आणि त्या दोहोंनी मिश्रित अशी सर्व कर्मे भस्ममय करून टाकतो.

शिष्य:- गुरुमहाराज, आत्म्याच्या ज्ञानानेच मोक्ष होतो असे आपण सांगितले, तर मग ज्याच्या ज्ञानाने मी मुक्त होईन ते आत्म्याचे ज्ञान मला कसे होईल? - असा शिष्याचा प्रश्न ऐकून चौपाईच्या उत्तरार्धाने गुरू उत्तर देतात:-

गुरू:- 'आ पंचीकरण इति'' या पंचीकरणाचा जर तू विचार करशील, तर तुला आत्म्याचे ज्ञान होईल आणि त्या ज्ञानाच्या योगाने तुझा देहाध्यास निवृत्त होईल. तो निवृत्त झाला म्हणजे, तुझ्या हल्लीच्या ह्या देहातच तुला मोक्षप्राप्ती होईल.

शिष्य:- सद्गुरुमहाराज, पंचीकरणाच्या विचाराने मला मोक्ष मिळेल असे आपण सांगितले, तर मग पंचीकरणात काय काय सांगितले आहे ते कृपा करून सांगावे.

॥ चौपाई ॥

गुरू :- एमां पंचभूतनो विचारज कह्यो
जूदां जूदां तत्त्व बतायो॥
सद्‌गुरुमुखे समझी लेजो
तो ब्रह्मसुख पामे आजो ॥५॥

टीका॥ अरे बापा, या पंचीकरणात पंचभूतांचा विचार केलेला आहे. पंचभूते म्हणजे पृथ्वी, आप, तेज, वायू आणि आकाश. त्यांच्या तत्त्वांचे व स्थूल, सूक्ष्म आणि कारण नावाच्या तीन शरीरांच्या तत्त्वांचे जे निरनिराळे विभाग आहेत त्यांचे त्यात वर्णन केलेले आहे आणि त्या भौतिक तत्त्वांहून वेगळा, पण त्यांना जाणणारा द्रष्टा साक्षी जो आत्मा त्याचेही तत्त्व (स्वरूप) त्यात सांगितलेले आहे. त्या पंचीकरणाचा अर्थ ब्रह्मनिष्ठ सद्‌गुरूपासून श्रवण करून समजावून घे. तो पुरा समजला म्हणजे तुला आत्मतत्त्वाचा अनुभव येईल. असा जर योग घडून आला तर ताबडतोब म्हणजे चालू असलेल्या ह्या तुझ्या जन्मातच तुला ब्रह्मसुखाची प्राप्ती होईल.

शिष्य :- गुरुमहाराज, ब्रह्मनिष्ठ सद्‌गुरूजवळून पंचीकरण श्रवण करून समजून घेण्याची काय जरूर आहे? असे विचारण्याचे कारण इतकेच की, पंचीकरण म्हणतात ते तर प्राकृत भाषेत लिहिलेले असल्यामुळे मला स्वतःला वाचता येईल व त्याचा अर्थही कळेल असे आहे. असे आहे तर ते सद्‌गुरूजवळून समजावून घे असे आपण सांगितले ते का?

गुरू:- बा शिष्या, तुला पंचीकरणातली अक्षरे वाचता येतील, त्यांचा अर्थ म्हणजे शब्दार्थही तुला समजेल, पण सद्गुरूच्या उपदेशावाचून शब्दांचे जे खरे मर्म किंवा रहस्य आहे ते तुला कधीही समजणार नाही; अर्थात आत्म्याविषयी बोधही नि:संशय होणार नाही. यावर तुला दृष्टान्त सांगतो तो ऐक.

मंदिराच्या घुमटाचा दृष्टान्त

कोणी एक श्रीमान गृहस्थ होता. त्याच्या मनात एक दिवस असा विचार आला की, आपल्याजवळ पुष्कळ द्रव्य आहे, त्यापैकी थोडेबहुत जर आपण याच वेळी कोठल्यातरी गुप्त ठिकाणी गुप्तपणे दडवून ठेवले, तर कोणत्याही संकटकाली मला उपयोग होईल. असा विचार त्याच्या मनात आल्याबरोबर, आपल्या स्वत:साठी तयार केलेल्या अशा एका मोठ्या बागेत सिद्धेश्वर नावाचे महादेवाचे एक देऊळ त्याने बांधविलेले होते, त्याच्या शिखरावरील घुमटाच्या पोकळीत कोणाच्याही दृष्टीस पडणार नाही, अशा ठिकाणी गुप्त रितीने एक दिवस त्याने पुष्कळ द्रव्य नेऊन ठेवले, व त्यासंबंधाने एका निराळ्या वहीत नोंद करून ठेवली ती अशी... 'संवत १७२५ व्या वर्षी उत्तरायणात, चैत्र महिन्याच्या शुक्ल पक्षातल्या अष्टमी तिथीस, दिवसा दोन प्रहरी बारा वाजता, सिद्धेश्वराच्या देवळाच्या शिखरावरील घुमटात पंधरा लाख रुपयांच्या सोन्याच्या मोहरा ठेवल्या आहेत. जेव्हा त्यांचे काम लागेल तेव्हा त्या काढाव्या.' अशी नोंद करून ती वही त्याने मोठ्या बंदोबस्ताने गुप्त ठिकाणी ठेवली. त्यानंतर बऱ्याच वर्षांनी तो गृहस्थ यात्रा करावयास गेला. तेथे एकाएकी

उद्भवलेल्या वाऱ्याने त्यास तोंडावाटे एक शब्दही काढता न येऊन तो ताबडतोब मरण पावला. तेव्हा त्याच्याबरोबर गेलेली त्याची बायको व लहान मुलगा ही बिचारी एकटीच घरी परत आली. कालांतराने तो मुलगा लहानाचा मोठा होऊन व्यापार करू लागला. परंतु दुर्दैवाने त्यात वारंवार नुकसान होत गेल्यामुळे त्याचा रोख पैसा होता तो सर्व गेला. इतकेच नव्हे, पण उलट तो कर्जबाजारी झाला. तेव्हा त्याचे धनको मागण्या करकरून त्यास दु:ख देऊ लागले. त्या दु:खाने त्रस्त होऊन तो आपल्याशी विचार करून म्हणाला की; "अरे माझा बाप पिढीजात श्रीमान असून देण्याघेण्याचा फार मोठा व्यवहार करीत होता असे आहे, तर आपण एकदा आपल्या सर्व चोपड्या बारकाईने तपासून बघाव्या आणि जर काही कोणाकडे बाकी वसूल व्हावयाची आहे असे त्यांत सापडले तर आपले बरेच काम होईल." अशी आशा मनात धरून त्याने आपल्या वह्या तपासण्यास सुरुवात केली. त्या तपासता तपासता त्या चोपडीत वर लिहिलेली पंधरा लाख रुपयांच्या सोन्याच्या मोहरांबद्दलची नोंद होती ती त्याच्या अवचित दृष्टीस पडली. ती नोंद वाचताच त्याला आनंद झाला. लागलेच पाथरवट, गवंडी व मजूर यांस बोलावून आणून त्याने त्यांजकडून देवळाच्या शिखराचा घुमट खाली उतरविला आणि त्यात सोन्याच्या मोहरांचा तपास केला. पण त्यात काहीही सापडले नाही. त्यामुळे खिन्न होऊन तो मनात विचार करू लागला की, "काय बरे! ही रक्कम वहीत खोटी लिहिली गेली म्हणावे काय, की या नोंदीचा अर्थ मला बरोबर करता आला नाही म्हणावे, की काय म्हणावे तरी काय?" असा विचार करून ती

नोंद त्याने आपल्या एका मित्राकडून वाचविली. तेव्हा त्यांनेही तिचा अर्थ त्याप्रमाणे सांगितला. म्हणजे असा: -

"देवळाच्या शिखरातल्या घुमटात धन ठेवलेले आहे असा हिचा अर्थ होतो तर त्याप्रमाणे तो घुमट तपासा," तेव्हा त्या मुलाने सांगितले की, "आम्ही तो तपासून बघितला, पण त्यात काही मिळाले नाही." ते ऐकून तो मित्र म्हणाला, "तर मग ही रक्कम खोटी खर्ची घातलेली असली पाहिजे." तेव्हा त्याने पुन: तीच नोंद दुसऱ्या एका मित्राकडून वाचविली. त्यानेही पहिल्या मित्राप्रमाणेच सांगितले. तितक्यात तेथे असलेला तिसरा एक इसम म्हणाला, "अहो, खोटी रक्कम खर्ची घालून लिहून ठेवली आहे असे तुम्ही म्हणता ते विचार केल्याशिवाय म्हणता असे मला वाटते. यामध्ये लिहिलेल्या सोन्याच्या मोहरा कोणापासूनतरी विकत घेतल्या असतील आणि त्यांच्या किमतीइतकी रक्कम कोणत्यातरी खात्यास खर्ची घातली असेल. तर तू आपल्या चोपड्यांत अशी रक्कम आहे की नाही ते नीट तपासून पाहा." तेव्हा त्याने त्या वर्षाच्या सर्व चोपड्या तपासून पाहिल्या. त्यांत निरनिराळ्या माणसांकडून त्या सोन्याच्या मोहरा घेतलेल्या होत्या व त्या सर्वांचे रुपये चुकवलेले होते, त्या सर्वांचा तपशील निघाला, आणि "पंधरा लाख रुपयांच्या सोन्याच्या मोहरांची रक्कम एका निराळ्याच चोपडीत देवळाच्या शिखरावरच्या घुमटाच्या खात्यास खर्ची घातलेली आहे," असे लिहिलेले सापडले. ते पाहून सर्वजण आश्चर्य पावून म्हणू लागले, "आपण सर्वजण अडाणीपणाच्या समजुतीने या वहीत लिहिलेली रक्कम खोटी आहे असे म्हणत होतो. घुमटात द्रव्य ठेवले आहे ही गोष्ट

आता निर्विवाद आहे, पण ते आपल्याला सापडत नाही हेच खरे. मग ते कोणीतरी चोरून नेले म्हणा, किंवा ठेवतेवेळी काहीतरी गडबड झाली म्हणा, खरे काय असेल ते कोणास कसे कळणार!'' एकंदरीत ते द्रव्य न मिळाल्यामुळे त्या मुलाला अतिशय वाईट वाटले व तो त्यासंबंधाने ज्याला त्याला सचिंत होऊन विचारी. पण त्यासंबंधाने कोणीच काही उलगडा करू शकेना. असे होता होता काही दिवसांनी त्याच्याच घराण्यातला एक वृद्ध बुद्धिमान मनुष्य दुसरीकडे राहत होता, त्याजवळ जाऊन त्यास त्यासंबंधाची इत्थंभूत हकिकत त्याने कळविली व म्हटले की, ''आजोबा, द्रव्य मिळाले नाही. त्याच्याविषयी चिंता उत्पन्न झाली आहे इतकेच नाही, पण देवळाचा घुमट त्या द्रव्यासाठी उतरवला आहे त्यामुळे सर्व लोकांत ''बापाने देऊळ बांधवले व चिरंजीव शहाणे निघाले. त्यांनी ते पाडून टाकले'' असा माझ्यासंबंधाने दुर्लौकिक पसरला आहे, त्यामुळे मला अतिशय वार्टट वाटत आहे. बरे द्रव्य नाही तर नाही, पण पुन: हा घुमट तरी चढवून पूर्ववत करावा असे म्हटले, तर त्यास लागणाराही पैसा माझ्याजवळ नाही. इकडे सावकार लोक आपल्या पैशासंबंधाने वारंवार तगादा करीतच आहेत. या सर्व गोष्टींमुळे माझा जीव अतिशय त्रासून गेला आहे. अशा स्थितीत आपण कृपा करून या संकटातून पार पडण्याचा काही उपाय मला सांगाल तर आपले मजवर मोठे उपकार होतील.'' असे त्याचे काकुळतीचे बोलणे ऐकून त्या बुद्धिमान वृद्ध मनुष्याच्या मनात दया उत्पन्न झाली, आणि तो म्हणाला, ''अरे बाळा, तू काही काळजी करू नको. तुझ्या वहीत जे काही लिहून ठेवलेले आहे, ते अगदी खरे आहे व

त्याप्रमाणे ते द्रव्य तुला मिळेल. पण दरम्यान तू हा घुमट अगोदर पूर्वीप्रमाणे बांधून तयार करावास या हेतूने मी तुला हे दोनशे रुपये देतो ते घे पाहू. पूर्वीच्या घुमटात व तू बांधशील त्यात यत्किंचितही फेरबदल होता कामा नये हे मात्र ध्यानात ठेवून तसे कर. तो तयार झाल्यावर चैत्र शुद्ध अष्टमीच्या दिवशी सकाळी मला येऊन भेट. हा दिवस मात्र अगदी चुकवू नकोस.'' असे सांगून त्याने त्याला जाण्यास निरोप दिला. लागलीच तो मुलगा पूर्ववत घुमट बांधण्याच्या कामास लागला व त्या वृद्ध आजोबाने सांगितल्याप्रमाणे अगदी हुबेहूब पहिल्याप्रमाणे त्याने तो घुमट बांधवला आणि ठरल्याप्रमाणे बरोबर चैत्र शुद्ध अष्टमीच्या दिवशी सकाळी आजोबाच्या घरी जाऊन तो त्याला आपल्या घरी घेऊन आला. तेव्हा आजोबाने सांगितल्यावरून त्याने नव्या घुमटाप्रीत्यर्थ मोठा उत्सव केला. नंतर सूर्य मध्यान्ही येत आहे अशा सुमारास, म्हणजे बारा वाजता, तो वृद्ध मनुष्य म्हणाला की, ''चला, आपण बागेत जाऊन सिद्धेश्वर महादेवाचे दर्शन घेऊ.'' याप्रमाणे दोघांनी जाऊन महादेवाचे दर्शन घेतले, व महादेवास प्रदक्षिणा घालीत असता त्या घुमटाची छाया जमिनीवर पडली होती ती आजोबाने मुलास दाखवून म्हटले, ''बाळा, देवळाचा घुमट याला म्हणतात बरे! तर मग ही जागा खणून पाहा म्हणजे तीत खचित तुला द्रव्य सापडेल.'' लगेच त्या मुलाने ती जागा खणविली. थोडीशी जमीन खणली गेली न गेली तोच तीत पंधरा लाख रुपयांच्या सोन्याच्या मोहरा त्याच्या दृष्टीस पडल्या. मग त्या मुलाच्या आनंदास काय विचारावे! इतके मोठे धन मिळाल्यामुळे तो पुन: श्रीमान झाला व त्याच्या दु:खाची निवृत्ती

झाली. आता पाहा बरे, की वहीत जे लिहून ठेवले होते ते बिलकूल खोटे नव्हते. त्यातली अक्षरे सर्वांना वाचता येत होती, तसाच त्याचा शब्दार्थही सर्वांस कळत होता, घुमटातही द्रव्य होते पण त्या वृद्धावाचून दुसऱ्या कोणत्याही माणसाकडून ते हाती येऊ शकले नाही. कारण काय की, ते सर्व लोक वही वाचीत होते, पण तीत "चैत्र महिन्याच्या अष्टमीच्या दिवशी दुसऱ्या प्रहरी बारा वाजता घुमटात द्रव्य घालून ठेवले आहे" असे लिहिण्यात लिहिणाराने काय खुबी करून ठेवली होती ती एकाच्याही ध्यानात आली नाही. परंतु त्या वृद्ध मनुष्याने असा विचार केला की, पोकळ घुमटात अगोदर धन ठेवणारा ठेवील तरी कसे? शिवाय इतक्या लहान घुमटात पंधरा लाख रुपयांच्या सोन्याच्या मोहरा मावू तरी शकतील काय? तेव्हा अर्थातच त्या घुमटाची छाया जमिनीवर ज्या ठिकाणी पडते तेथेच ते द्रव्य पुरून ठेवलेले असले पाहिजे आणि तेसुद्धा वर लिहून ठेवलेल्या दिवशीच व वर लिहून ठेवलेल्या वेळीच जेथे त्या घुमटाची छाया पडेल तेथेच खोदले तर मिळू शकेल. दुसऱ्या कोणत्याही महिन्यात व दुसऱ्या कोणत्याही वेळी घुमटाच्या छायेखालची जागा खणली तरी मिळू शकणार नाही. तात्पर्य काय की ज्या वेळी त्या लिहिणाऱ्याचा अभिप्राय बरोबर रितीने समजणारा बुद्धिमान मनुष्य त्या मुलास मिळाला तेव्हाच त्याला द्रव्याची प्राप्ती झाली.

उपरोक्त कथेचा सिद्धान्त

त्याचप्रमाणे एखाद्याला संस्कृत-प्राकृतादी भाषांत लिहून ठेवलेले वेदान्तग्रंथ वाचता येत असतील व तो त्यांतल्या नुसत्या

शब्दांचे अर्थही वेळेला बरोबर समजत असेल, आणि त्यात लिहिलेले पोपटपंचीप्रमाणे क्वचित बोलूनही दाखवीत असेल, म्हणजे "परमात्मा सर्वत्र पूर्ण आहे, देहत्रयाचा द्रष्टा आहे, अवस्थात्रयाचा साक्षी आहे, पंचकोशातीत आहे, सच्चिदानंदरूप आहे," इत्यादी ठरीव बोल पोपटाप्रमाणे जेव्हा तेव्हा बोलून दाखवीत असेल, व त्याचे बोल वास्तविक पाहता खरेही आहेत. देहरूप घुमटात सच्चिदानंद आत्मस्वरूप द्रव्य आहे व त्याची नोंद श्रुति-स्मृतिशास्त्ररूप वहीत करूनही ठेवली आहे. असे जरी सर्व खरे आहे, तरी पण ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरूच्या द्वारे शास्त्राचे रहस्य समजावून घेतल्याशिवाय आत्मस्वरूप धनाची प्राप्ती कदापि होणार नाही. ब्रह्मदेवाचे पुत्र नारदमुनी ऋग्वेदादी चार वेद, पुराणे, इतिहास, इत्यादी सर्व विद्यांत पारंगत होते, तरी पण आपल्याला आत्मज्ञान झालेले नाही असे पाहून त्यांस फार वाईट वाटले, त्यामुळे ते सनत्कुमार सद्गुरूंस शरण गेले आणि त्यांच्या उपदेशाने निरतिशय, सुस्वरूप, पूर्ण अशा आत्म्याचे अपरोक्ष ज्ञान (प्रत्यक्ष) करून घेऊन विगतशोक झाले, असे छांदोग्य उपनिषदात विस्ताराने सांगितले आहे म्हणून संद्गुरू लिहितात की :-

॥ चौपाई ॥

"सद्गुरुमुखे समझी लेजो,
तो ब्रह्मसुख पामे आजो॥"

(पृष्ठ ६१)

ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरूच्या उपदेशावाचून केवळ आपल्या बुद्धीने व विचाराने आत्म्याचा साक्षात अपरोक्ष शोध होऊ शकत नाही,

यासाठी तशा सद्गुरूला शरण जाऊन त्याने केलेला ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश मुमुक्षूने आपले मन निश्चल करून सदासर्वदा हृदयात धरावा असे जे पूर्वी सांगितले आहे, त्याचेच निरूपण पुढे केले आहे.

॥ दुहो ॥

गुरू :- मन निश्चल करि धारणा धरे,
श्रवण मनन निदिध्यासन करे॥
तो साक्षात्कार तूं पोते भाई,
एमां संदेह रहे न कांई ॥६॥

टीका॥ मुमुक्षू पुरुषाने सदुपदेश करील तोच आपला सद्गुरू असे समजून, त्याचा उपदेश आपले मन निश्चल (स्थिर) करून ध्यानात वागवावा. आता मन स्थिर करण्यासंबंधाने तुला एक दृष्टान्त सांगतो तो ऐक.

गुरूचा उपदेश एकाग्र चित्ताने ध्यानात धरण्यासंबंधाने चार दृष्टान्त

समज, 'अ' आणि 'क' हे दोघे शेजारी गृहस्थ परस्परांचे पटत नसल्यामुळे परस्परांचा द्वेष करीत आहेत, त्यांपैकी 'अ' एक दिवस 'ब' नावाच्या तिसऱ्या एका मनुष्याजवळ 'क' शेजाऱ्याविरुद्ध आपल्या घरी काही बोलत बसला आहे, ते पाहून आपला शेजारी आपल्याच विरुद्ध काहीतरी 'ब' ला सांगतो आहे असे समजून 'क' आपल्या स्वत:च्या घरातल्या समोरासमोरील दारात किंवा खिडकीत, 'अ' ला न समजेल किंवा न दिसेल अशा

रितीने अगदी गुपचूप बसून एकाग्र चित्ताने तो काय बोलतो ते ऐकत आहे; मग ह्या वेळी थंडी, ऊन इत्यादिकांपासून कितीही असह्य त्रास झाला तरी तो निमूटपणे सोसतो, व त्यास तहान-भुकेचेही त्यात विस्मरण होते. अशा रितीने सर्व गोष्टी एकाग्र मनाने ऐकून, त्यांतला शब्दन् शब्द ध्यानात धरून प्रसंग पडेल त्या वेळी ते शब्द तो बोलूनही दाखवतो; म्हणजे त्याचे जसे त्या गोष्टीत मन एकाग्र होते, त्याचप्रमाणे सद्‌गुरूच्या सदुपदेशाच्या ठिकाणी मुमुक्षूने आपले मन एकाग्र केले पाहिजे आणि शीत, उष्ण, क्षुधा, तृषा, मान, अपमान इत्यादी सहन करून त्या उपदेशापासून आपले मन कदापि ढळू देता कामा नये.

आपणांस पुष्कळ धन मिळावे या हेतूने नाना प्रकारच्या उलाढाली करण्यात गुंग असलेल्या एखाद्या धनेच्छूला कोणी म्हणावे की, ''बघ रे बुवा, तुला खात्रीने धन मिळविण्याचा मी एक उपाय सांगतो तो सर्व एकाग्र मनाने ऐकून ध्यानात धरून त्याप्रमाणे केलेस तर तुला पुष्कळ धन मिळेल.'' ते ऐकल्याबरोबर आपल्या सर्व खटपटी बाजूला ठेवून तो धनेच्छू ते धन प्राप्त करून घेण्याची गोष्ट जशी एकाग्र मनाने ध्यानात धरून सांगितल्याबरहुकूम करतो, किंवा आपल्यास स्वर्ग मिळावा अशी इच्छा करणारा पुरुष, स्वर्गप्राप्तीचा उपाय कोणी सांगितल्यास, तो जसा एकाग्र मनाने हृदयात धरून करतो, किंवा आपला जय व्हावा असे इच्छिणारा मनुष्य जय मिळविण्याविषयीचा उपाय कोणी सांगितल्यास, तो उपाय जसा एकाग्र अंत:करणाने ध्यानात धरतो त्याचप्रमाणे मुमुक्षू पुरुषाने सच्चिदानंद आत्म्याचा बोध करून घेण्यासाठी ब्रह्मनिष्ठ सद्‌गुरूच्या उपदेशरूप वचनांचे

धारण एकाग्र मनाने करावे, आणि त्याचे व वेदान्तशास्त्राचे त्याच्याच (सद्गुरूच्या) द्वाराने श्रवण-मनन-निदिध्यासन करावे. कसे म्हणून विचारशील तर सांगतो:- अरण्यात कोणी गाणे, वाजविणे जाणणारा मनुष्य सुस्वर वाद्य वाजवून गात असता तेथे हरणे येऊन जसे एकाग्र चित्त करून त्याचे रागदारीचे आलाप ऐकतात, त्याचप्रमाणे आपले चित्त एकाग्र करून सद्गुरूच्या मुखापासून वेदान्तशास्त्रातल्या शब्दांचे तात्पर्य समजावून घेऊन त्यांचे श्रवण करावे, आणि श्रवण झाल्यानंतर त्यांचेच युक्तीने आणि दृष्टान्तांनी आपले सर्व संशय दूर होतील अशा रितीने मनन करावे. गाय जशी बाहेरून चरून आल्यानंतर आनंदाने बसून रवंथ करून तृप्ती पावते, त्याचपमाणे ज्या वेदान्तवाक्यांचे श्रवण केले असेल त्यांची मनात पुन: पुन: आठवण करून, एकांतात त्यांचे अधिकाधिक मनन केल्याने दृढबोधरूप तृप्ती होते. आणखी पाहा की, बदाम, पिस्ते, साखर, अन्न इत्यादी पदार्थ चांगले चावून चावून खाल्ले तरच त्यांचा खरा स्वाद जिभेला येतो, व ते नीट पचतात; आणि तसे ते नीट पचले म्हणजेच शरीर पुष्ट होते, त्याचप्रमाणे वेदान्ताचे वारंवार मनन केल्याने, अभेद तात्पर्याचे जे ज्ञान तद्रूप स्वाद येतो आणि आत्मज्ञान पुष्ट (दृढ) होते. अशा रितीने मनन केल्यानंतर, सजातीय प्रत्ययांचा प्रवाहरूप, आणि विजातीय प्रत्ययांचा तिरस्कारूप निदिध्यास करावा. तो केल्याने आत्म्याचा बरोबर अनुभव येऊ शकतो. सजातीय प्रत्ययांचा प्रवाह म्हणजे आपण सत्, चित्, आनंद, कूटस्थ, अक्रिय, अजर, अमर, पूर्ण नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, आत्मा आहो अशा प्रकारच्या ज्ञानाच्या वृत्तीचा प्रवाह होय. विजातीय प्रत्ययांचा तिरस्कार

म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य किंवा शूद्र तोच आपण; त्याचप्रमाणे ब्रह्मचारी गृहस्थ, वानप्रस्थ किंवा संन्यासी तोच आपण; त्याचप्रमाणे पुरुष, स्त्री, बालक, तरुण, सुखी, दु:खी, कर्ता आणि भोक्ता जो तोच आपण; इत्यादी जे मानणे (त्यालाच एका शब्दाने 'देहाध्यास' म्हणतात.) त्याचा तिरस्कार करणे म्हणजे वरील प्रत्येकच आपण असे जे मानलेले असते ते मनातले घालवून, त्याच्या ठिकाणी वरील प्रत्येक आपण नाही असे जे मानणे, त्याचेच नाव विजातीय प्रत्ययांचा तिरस्कार करणे होय. अशा रितीने माझ्या लाडक्या, श्रवण, मनन आणि निदिध्यास करशील तर आपण स्वत: आत्मा, निर्विकार, शुद्ध, ब्रह्मरूप आहो, असा तुला साक्षात्कार होईल व त्यासंबंधाने तिळभरही तुला संदेह राहणार नाही.

पूर्वी दुसऱ्या चौपाईत शिष्याने जन्ममरण निवृत्त व्हावे या हेतूने, "जन्ममरण केम टळशे महारे" असा जो प्रश्न विचारला होता, त्याचे उत्तर पूर्वी "सद्‌गुरु कहे स्वस्वरूप जाण" या चौपाईत संक्षेपाने दिले आहे. तथापि, "अहं ममेति" या अर्ध्या श्लोकाचे व्याख्यान करून बंधने निवृत्त करण्याचे उपाय सद्‌गुरू विस्ताराने सांगतात.

गुरू:- बा शिष्या! "आपले जन्ममरण कसे टळेल, म्हणजे आपले बंधन कसे नाहीसे होईल," असे तू मला पूर्वी विचरले होतेस. परंतु बंधन कशाला म्हणतात व त्याचे स्वरूप कोणते हे जर तुला अगोदर समजले असेल, तरच ते नाहीसे करण्याचा उपाय तुला करता येईल; पण मुळी बंधन म्हणजे काय हेच जर तू ओळखले नसेल, म्हणजे बंधन म्हणतात ते काय आणि

ते कशाने उत्पन्न होते, हेच जर तुला कळलेले नाही, तर ते नाहीसे करण्याचा उपाय तुला कसा करता येईल? रोगाचे कारण व रूप ही ओळखल्यावाचून रोगाचा नाश करण्याचे औषध करता येणार नाही; तसेच हेही आहे. यासाठी अगोदर बंधनाचे रूप व कारणे ही ओळखली पाहिजेत. तर मग ती तू ओळखली आहेस की नाही?

शिष्य:- बंधनासंबंधाने मला काहीही ठाऊक नाही. म्हणजे बंधन ते काय व ते कशाने होते आणि त्याचा नाश कसा होतो, यातले काहीच मी जाणत नाही. यासाठी त्यासंबंधी सर्व काही सांगण्याची कृपा करावी.

॥ श्लोकार्ध ॥

गुरू:- अहं ममत्येयं बंधो, नाहं ममोति मुक्तता॥

अर्थ॥ आपण देह आहो आणि देहादिक आपले आहेत असे जे मानणे ते बंधनाचे रूप आहे आणि हे बंधन स्वत:च्या खऱ्या स्वरूपाच्या अज्ञानामुळे होते म्हणून स्वरूपाचे अज्ञान हेच बंधनाचे कारण आहे, आणि देहेंद्रियादिकच आपण नाही व ती आपलीही नाहीत असे समजल्याने देहादिकांतील अहंता-ममतांची जी निवृत्ती होते तिचेच नाव मोक्ष.

शिष्य:- या अहंता-ममतांची कशी निवृत्ती होते?

गुरू:- बा शिष्या, साधनांच्या योगाने अहंता-ममता निवृत्त होतात.

शिष्य:- तर मग मोठे आश्चर्यच आहे म्हणावयाचे. कारण मी जी साधने म्हणून करतो त्या सर्वांत तर मी देह आणि माझा देह

अशा प्रकारच्या अहंता-ममता असतातच असतात व कधीही कमी होत नाहीत. कशा त्या पाहा :- त्याग केला तर मी त्यागी आहे, मी त्याग केला असे म्हणतो. योग केला तर मी योगी आहे, मी योग केला असे म्हणतो. तप केले तर मी तपस्वी आहे, मी तप केले असे म्हणतो. म्हणजे ज्या ज्या कामासंबंधाने माझ्यामध्ये माझ्या स्वत:विषयी अभिमान उत्पन्न होतो, त्यासाठी मी जी साधने करीत असतो त्या त्या प्रत्येक साधनात मी देह आणि माझा देह अशा प्रकारच्या अहंता-ममता असतातच असतात, आणि आपण तर याच्या उलट म्हणता की, साधनांच्या योगाने अहंता-ममता नष्ट होतात, तर मग त्या कशा नष्ट होतात ते कृपा करून सांगावे.

गुरू :- देहादिकांतून अहंता-ममता घालविण्यासाठी तू साधने सांगतोस ती सर्व विवेक आणि विचार यावाचून निरुपयोगी आहेत. कारण असे पाहा की आत्मा व अनात्मा यांच्यासंबंधाने विवेक न होता तू सांगतोस ही साधने जर केली तर त्यांच्या योगाने अहंता-ममता कमी होत नाहीत. इतकेच नाही, पण उलट दुप्पट वाढतात मात्र. कारण ज्या जातीचा आणि वर्णाचा जीव असेल त्या जातीचा आणि त्या वर्णाचा अभिमान अगोदर त्याच्या ठिकाणी असतोच. आणि तशात जर अविवेकाने एखाद्या पंथाचा वेष त्याने धारण केला, तर त्याला त्या वेषाचा आणखी एक जास्त अभिमान उत्पन्न होतो. म्हणून विवेकादी साधनांवाचून त्याग केल्यानेसुद्धा अभिमान जात तर नाहीच, पण उलट वाढतो. तो जीव गृहस्थाश्रमात असतो तेव्हा क्वचित एखाद्या साधूची नम्रपणाने सेवा करण्याची तरी त्यास हौस असते; पण त्याग

केल्यावर "मी गृहस्थाश्रमात त्यागी झालो. अर्थात सर्वजण मला एकसहा मान देतील व माझा आदरसत्कार करतील," असा अविवेकाने त्याच्या ठायी अभिमान होऊन तो वाढतच जातो. अशा वेळी त्याला कोणी सद्विद्येचा उपदेश करू लागला तर, आपण त्यागी आहो, आपल्याला आता याचे ऐकण्याची काय जरूर आहे असे समजून तो त्याचा उपदेश ऐकून घेत नाही. म्हणजे हे कसे झाले! तर "मांजर काढून टाकले तेथे उंट येऊन पडला" अशी जी एक गोष्ट सांगत असतात, तिच्यासारखे झाले. या दृष्टान्ताची पुरी गोष्ट तुला सांगतो ती ऐक.

विचारावाचून अभिमान दुप्पट वाढतो याविषयी दृष्टान्त

एका घरात एक म्हातारी राहत असे. एक दिवस एक मांजर आपल्या अंगणात मरून पडलेले तिला आढळले. तेव्हा ते मांजराचे प्रेत स्वत:च काढून टाकण्याचा विचार करून तिने आपल्या घराची सर्व दारे बंद केली, पण अंगणाच्या कवाडाचे दार तेवढे मूर्खपणाने उघडे ठेवले. लगेच ती म्हातारी मेलेले मांजर टोपलीत घालून गावाबाहेर नेण्यासाठी निघाली. मांजराचे प्रेत टाकून नदीवरून अंग धुऊन परत घरी येऊन पाहते, तो जेथे मांजर मेले होते तेथेच एक आजारी उंट एकाएकी येऊन मरून पडला आहे. तेव्हा ती म्हातारी मोठ्या चिंतेने म्हणाली, हा काय कर्माचा भोग तरी! मांजर मेले ते टाकण्यास गेले तो तेथेच उंट येऊन मरून पडला. तर आता याचे हे अवाढव्य प्रेत मी एकटी काढून टाकू तरी कशी? हे दु:ख तिच्या मूर्खपणाने तिला झाले.

याच न्यायाने विचारविवेकावाचून देहाभिमानरूप मांजर काढून टाकण्याच्या उद्देशाने जे त्याग (संन्यास) करतात, त्यांच्या त्या त्यागाच्या अभिमानरूपाचा आणखी एक उंट तेथे येऊन बसतो, मग तो काढून टाकणे फार कठीण जाते. यासाठी जिज्ञासेवाचून, अधिकारावाचून आणि विधीवाचून केवळ वेषधारणाने किंवा सकाम केलेल्या जपादी इतर साधनांनी अहंता-ममतारूप बंधनांची निवृत्ती कधीही व्हावयाची नाही.

शिष्य:- तर मग कोणत्या साधनांनी अहंता-ममतांचा नाश होतो ते कृपा करून मला सांगावे.

गुरू:- विवेकादी साधनांनी संपन्न होऊन, ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरूस शरण जाऊन, त्याच्या उपदेशापासून झालेला जो आत्मानात्मविचार त्याच्या योगाने झालेल्या स्वरूपाच्या ज्ञानाने, म्हणजे अज्ञानाच्या नाशाच्या द्वाराने, त्या अहंता-ममतांची निवृत्ती होते. वर विचार म्हटला तो हाच की, हा देह पंचमहाभूतांचे कार्य आहे. त्यामुळे अनात्मा आहे व घटाप्रमाणे (मडक्याप्रमाणे किंवा भांड्याप्रमाणे) दृश्य आहे आणि ज्याप्रमाणे घटाचा द्रष्टा घटापासून वेगळा असतो, तसा देहाचा जो आपण आत्मा तो देहाहून वेगळा आहे. देह जड आहे व आपण चैतन्य आहो, देह विकारी आहे, आपण निर्विकार आहो; देह क्रियावान, संगवान, मलिन आहे, आपण आत्मा अक्रिय, असंग, निर्मल आहो; अर्थात देह आपण नव्हे आणि जर आपण देह नव्हे, तर देहावर कल्पिलेलें ब्राह्मणादी चार वर्ण किंवा ब्रह्मचर्यादी चार आश्रम किंवा बालपण, तरुणपण, वृद्धपण, स्थूलपणा, कृशता, ऱ्हस्वता, दीर्घता, श्यामता, गौरपण इत्यादी देहाच्या ज्या अनेक

जाती, धर्मकर्मे आणि स्वरूपे आहेत त्यांपैकी एकही माझ्या आत्म्यात उघडच नाही. अशा प्रकारच्या विचारांनीच देहातून अहंता निवृत्त होते. देवदत्त, विष्णुदत्त, शिवदत्त इत्यादी जी नावे आहेत तीसुद्धा देहसंबंधी व्यवहार सिद्ध करण्यासाठी देहाच्या ठायीच कल्पिलेली आहेत. आत्म्याच्या ठायी नाहीत. तथापि देहाहून आत्मा वेगळा आहे असे जीव जाणत नाहीत, त्यामुळे देहास दिलेला कल्पित नावाचा आत्म्याच्या ठिकाणी जो त्याने अभिमान बाळगलेला असतो, तोही विवेकाने आणि युक्तीने विचार करून निवृत्त करावा. असे पाहा की, "तू कोण आहेस" म्हणून तुला कोणी विचारले तर " मी देवदत्त नावाचा आहे" असे त्यास तू उत्तर देतोस. पण तू आता विचार कर की देवदत्त हे जे नाव तुझ्या स्थूल देहाला प्राप्त झाले आहे, ते देह जन्मास आल्यावर दहाव्या किंवा बाराव्या दिवशी दुसऱ्या कोणीतरी ठेवलेले आहे. म्हणजे हा देह ज्या वेळी जन्मला त्याच वेळी देवदत्त जन्मला असे काही कोणी म्हणत नव्हते. अथवा तुला कोणी विचारले तर समज की, "अरे बाबा, या देहात देवदत्त म्हणतात तो कोठे आहे तो दाखव पाहू!" तर तुला देहाच्या अमुक एका ठिकाणी हात ठेवून, हा तो मी देवदत्त असे काही दाखवता येणार नाही. जेथे जेथे तू हात लावून दाखवशील तेथे तेथे डोके, तोंड, खांदा, पोट, पाय इत्यादीपैकी देहाचा कोणतातरी अवयव असून, ते त्या अवयवाचे नाव असेल. या विचारावरून जर देहाचे नाव देहाच्याही ठिकाणी खऱ्या रितीने सिद्ध होत नाही, तर देहाहून निराळा त्याचा द्रष्टा जो तू आत्मा त्याचे देवदत्त हे नाव कसे सिद्ध होईल बरे?

शिष्य :- मी आत्मा देहाहून कोणत्या रितीने वेगळा आहे बरे? मी देहाहून वेगळा आहे असा ज्या रितीने मला अनुभव घेता येईल त्या रितीने मला समजावून सांगावे.

गुरू :- ठीक, आपण पूर्वजन्मात केलेली कर्मे या जन्मात भोगीत आहो आणि या चालू जन्मात जे करीत आहो ते पुढे येणाऱ्या जन्मात भोगू असे तू म्हणतोस ना? तर मग विचार करून पाहा की, हा जो स्थूल देह आता आहे तोच पूर्वजन्मी नसून मातेच्या उदरातून नवीन उत्पन्न झालेला आहे. तर मग कर्मे करणारा जो कोणी तू असशील तो पूर्वजन्मी या देहाहून कोणी खात्रीने वेगळा असला पाहिजेस. कारण देहाचा नाश झाल्यावर देह तर राहू शकत नाही. अर्थात तू देहाने केलेल्या कर्मांचा भोक्ता देहाहून वेगळा आहेस असेच सिद्ध होऊन, हा स्थूल देहच आत्मा नव्हे हे जे आमचे म्हणणे ते तुला पटते की नाही? आणखी एका रितीने हेच तुला मी सिद्ध करून दाखवतो. तू बोलतोस तेसुद्धां असे बोलतोस की, माझा देह आहे, माझा हात आहे, माझे डोके, पाय वगैरे माझे आहेत, पण त्याच्याबद्दल मी देह आहे, मी हात आहे, मी डोके, मी पाय इत्यादी आहे असे काही म्हणत नाहीस. जसे माझे घर, माझी वाडी, माझी गाडी असे आपण व्यवहारात म्हणतो, पण केव्हाही मी घर, मी वाडी, मी गाडी असे काही म्हणत नाही. त्यामुळे अमुक माझे आहे असे म्हणणारा जो कोणी तो स्वत: त्या पदार्थाहून वेगळा असलाच पाहिजे हे याही विचाराने अगदी सिद्ध होते, यावर तुला एक दृष्टान्त सांगतो तो ऐक.

देहापासून आत्मा भिन्न आहे याविषयी देह व घर यांमध्ये असलेल्या सादृश्याचे वर्णन

जसे घर म्हटले की त्यात तुळया, खांबले, आढे, छपराची दोन पाखी असतात; तसेच खांब, खिडक्या, दारे असतात; विटा, दगड आणि चुन्याने गिलावा केलेल्या भिंती असतात; त्यांवर पांढरा, काळा, तांबडा इत्यादी रंग दिलेले असतात; धाब्याचे छप्पर असेल तर त्यावर गवत उगवलेले असते; अशा घरात राहणारा मनुष्य घरच नसून घराहून वेगळा असतो आणि तो स्वतः 'मी घरच आहे' असे कधीही म्हणत नाही. त्याचप्रमाणे हा देहही एक घर आहे. पाठीचा कणा हे त्याचे वाशांचे आढे आहे; बरगड्या त्याच्या छपराची पाखी आहेत; हात, पाय इत्यादी त्याचे खांब आहेत; हाडे, मांस वगैरे त्यातल्या विटा, दगड, गिलावा इत्यादी आहेत. जसे घराला पांढरा, काळा, तांबडा इत्यादी रंग असतात, तसे या देहाच्याही चामडीवर निरनिराळे रंग असतात. डोळा, कान, नाक, तोंड इत्यादी इंद्रिये त्यातल्या खिडक्या आहेत. इकडे घरावर गवत उगवते, तर तिकडे देहावर केस असतात. तर अशा देहरूप घराचा द्रष्टा जो तू आत्मा तो तू देहच नाहीस; तर देहापासून वेगळा आहेस. यासाठी वरील विचारसरणी ध्यानात धरून ठेवली असता, आपण देहच आहो अशा प्रकारचा अभिमान नष्ट होतो. यावाचून अन्य कोणत्याही उपायाने तो नष्ट होईल असे नाही.

शिष्य :- गुरुमहाराज, आपण सांगितलेल्या रितीने विचार केला असता हा देहच मी नाही असे सिद्ध होते व ते जाणले असता

देहातील अहंता नष्ट होते; तरी पण देह माझा आहे असे समजणे ही जी ममता ती राहतेच; व हे या आपल्या वरील दृष्टान्तावरूनही खरे ठरू पाहतेच. कसे ते सांगतो. घटास पाहणारा जो मी तो घटच नव्हे हे खरे. तरी पण घट माझा आहे असे म्हणतोच. आपण घेतलेल्या घराच्या दृष्टान्तावरूनच विचार करूया. घरात राहणारा मी घर नाही हे खरे, पण घर माझे आहे असे तर मी अवश्य म्हणतोच; त्याच न्यायाने देहाचा द्रष्टा जो मी तो देहच नव्हे, पण देह माझा आहे असे मी हटकून म्हणत असतो, आणि ते तसे म्हटले म्हणजे त्यात ममत्व तर स्पष्ट व्यक्त होते. ते ममत्व ज्या विचाराने निवृत्त होईल तो कृपा करून सांगावा.

गुरू :- बा शिष्या, तू देह नव्हेस हे जितके खरे आहे तितकेच देह तुझा नव्हे हेही खरे आहे; कारण, देह आहे पंचमहाभूतांचा; असे असूनही तो आपलाच आहे असे जे तू म्हणतोस, ते केवळ अज्ञानाने. जरी घट पृथ्वीचा आहे, तरी तो आपलाच आहे असे म्हणतोस किंवा घर हे दगड, लाकूड, चुना इत्यादिकांचे असून तू भ्रमाने ते आपलेच आहे असे जसे म्हणतोस तद्वतच हाड, मांस त्वचा, शिरा, नाडी, रक्त इत्यादिकांनी बनलेला देह पंचमहाभूतांचा असून तू आपलाच म्हणतोस ही तुझी निव्वळ चूक आहे. हाडे, चामडी इत्यादी अपवित्र पदार्थ माझे आहेत असे उत्तम जातीतला मनुष्य तर कधीही म्हणणार नाही, असे असून तू अशा हाडाचामड्यांच्या देहाला भ्रमाने आपला आपला असे म्हणतोस, आणि देहच आपण असेही मानतोस, हेच तुझ्या बंधनांचे कारण आहे. अरे, उघड उघड परक्याचा म्हणजे पंचमहाभूतांचा जो देह, त्याला तू आपला समजतोस, तर

नि:संशय ती पंचमहाभूते तुला दु:ख देतील. या लोकात य:कश्चित खोट्या कल्पित भूतांच्याही भयाने जर मनुष्यास दु:खे भोगावी लागतात; तर मग ही तर पंचमहाभूते आणि त्यांचा म्हणून सर्वत्र गाजलेला जो देह त्यावर तू जर ममता केलीस तर ती भूते तुला मोकळा कसा सोडून देतील? कारण व्यवहारातसुद्धा न्याय असा आहे की, दुसऱ्याच्या वस्तूवर ममत्व केल्याने कोणीही सुखी तर होऊ शकत नाही, पण उलट दु:खी मात्र होतो. यावर तुला एक दृष्टान्त सांगतो तो ऐक.

परक्या वस्तूवर ममत्व केल्याने बंधन उत्पन्न होते याविषयी दृष्टान्त

कोणी एक मातबर गृहस्थ होता. त्याला आपण भागवत सप्ताह, हरिकीर्तन, वेदपारायण, यज्ञ, ब्राह्मणभोजन किंवा स्वज्ञातिभोजन, यांपैकी कोणतेतरी एखादे जमेल ते धर्मकृत्य करावे अशी इच्छा उत्पन्न झाली. पण त्याची स्वत:ची राहण्याची जागा होती फार संकुचित. त्यामुळे असे एखादे मोठे नैमित्तिक कृत्य तेथे होण्यासारखे नव्हते; म्हणून त्याने पंचांच्या ताब्यात असलेल्या अशा एका प्रशस्त महाजनवाडीत ते करण्याचे मनात आणून, पंचांपासून ती वाडी गरजेपुरती थोड्या दिवसांच्या बोलीने मागून, तीत तो सहकुटुंब जाऊन राहिला. काही दिवस गेल्यानंतर जे धर्मकृत्य म्हणून करण्याच्या उद्देशाने तो तेथे गेला होता ते लोभादी दुर्गुणांनी त्याच्या मनावर पगडा बसवून विघ्न केल्यामुळे, जागच्याजागीच राहून गेले. वाडी पडली चांगली

ऐसपैस. तेव्हा तेथे राहिल्याने अर्थातच त्यास घरापेक्षा जास्त सुख होऊ लागले. म्हणून तो तेथेच बरेच दिवस राहिला. असे काही दिवस गेल्यानंतर वाडीच्या मुख्य पंचाने आपली वाडी आता लवकरच खाली करून द्यावी असा आपल्या मनुष्याबरोबर त्या गृहस्थाला निरोप पाठविला. असे असूनही त्या गृहस्थाने तिकडे बिलकूल लक्ष दिले नाही. तेव्हा सर्व पंचांनी मिळून त्याला बोलावू पाठविले. त्या वेळी नाना प्रकारचे बहाणे सांगून तो गृहस्थ त्यांस भेटण्यास गेला नाही इतकेच नव्हे, पण उलट त्याने त्यांस असा निरोप पाठविला की, "तुम्ही वाडीसंबंधाने मला काय म्हणून निरोप पाठवीत आहात? ही वाडी माझी आहे. तेव्हा तुमचा-माझा संबंध काय?" ते ऐकून पंचांनी विचार केला की जाऊ दे, आपणच होऊन निकरावर येऊ नये; काही दिवसांनी त्याचे त्यालाच वाईट वाटून तो वाडी आपल्या स्वाधीन करील. असे झाल्याला बरेच दिवस होऊन गेले तथापि वाडीची काही गोष्ट तो गृहस्थ बोलत नाही असे पाहून, सर्व पंचांनी मिळून सरकारात त्यावर फिर्याद गुदरली, आणि त्यास निरुपायामुळे न्यायाधीशाजवळ खेचीत नेले. तेव्हा न्यायाधीशाने विचारले, "अहो गृहस्थ, तुम्ही पंचांपासून वाडी घेतली ती त्यांस परत का देत नाही?" तेव्हा त्या गृहस्थाने जबाब दिला, "अहो, वाडी कुणाची? वाडी तर माझी आहे, त्यासंबंधाने पंचांचा-माझा अर्थाअर्थी काही संबंध नाही." तेव्हा न्यायाधीशाने साक्षी व खतपत्रांचा पुरावा आणून आपले म्हणणे शाबीत करण्यास त्या गृहस्थास सांगितले. पण तो पुरावा कोठला आणणार? तेव्हा काहीतरी इकडले तिकडले ठोकून लबाडीचे बोलणे बोलू लागला.

त्यास कैद करून सरकारने सांगितले की "जोपर्यंत तू यांची वाडी यांस परत देणार नाहीस तोपर्यंत तू कैदेतून सुटणार नाहीस."

वरील दृष्टान्तावर सिद्धान्त

जीवरुप मातबर मनुष्याला मोक्ष संपादन करण्याचे सत्कृत्य करण्याची इच्छा झाली. परंतु देव-गंधर्वादिकांच्या शरीरांत भोगांची आसक्ती विशेष असल्यामुळे त्यांची शरीरे धारण करून आत्मज्ञान होत नाही; त्याचप्रमाणे पशुपक्ष्यादिकांच्या देहांत अत्यंत अज्ञान असल्यामुळे त्यांची शरीरे धारण करून तर आत्मज्ञान संपादन करण्याची गोष्टच बोलावयास नको. आत्मज्ञान फक्त मोक्षद्वार जो मनुष्यदेह तोच धारण करून होते, असे लक्षात घेऊन जीवाने पंचमहाभूतांपासून मनुष्यदेह मागून घेऊन त्यात आपले बिऱ्हाड केले. तरीसुद्धा मनुष्यदेहातल्या विषयासक्तिरूप विघ्नांच्या योगाने आत्मज्ञानद्वारा मोक्ष मिळविण्याचा जो मूळचा हेतू तो जीव विसरून गेला, इतकेच नव्हे तर उलट तो पंचमहाभूतांनी दिलेला देह, तो आपलाच देह असे म्हणू लागला. तेव्हा पंचमहाभूतांनी शास्त्राद्वारा जीवास अनेक निरोप पाठविले की, 'तू' धारण केलेला देह आमचा आहे. यासाठी तू उगीच अभिमान धरून यावर ममत्व करू नको. तरीसुद्धा त्या निरोपांची म्हणजे शास्त्रांच्या वचनांची त्याने मुळीच पर्वा केली नाही. उलट क्वचित त्याचा एखादा स्नेही किंवा कोणी सत्पुरुष वेदान्त श्रवण करण्याबद्दल त्यास उपदेश करू लागला तर त्यास इकडल्या तिकडल्या खोट्यानाट्या गोष्टी सांगून, व काय करावे, आपल्यास वेळ मिळत नाही; अशा प्रकारचे बहाणे करून, तो त्याच्या

उपदेशाचा अनादर करी. अशा रितीने आज नाही उद्या, उद्या नाही काही कालाने तरी आत्मविचार करून जीव आमचा देह आम्हांला परत करील अशी आशा बाळगून पंचमहाभूतांनी बहुत वर्षे वाट पाहिली, तरी जीव कशाला त्यासंबंधाने विचार करून गोष्ट काढतो आहे? शेवटी पाहून पाहून निरुपाय झाला तेव्हा पंचमहाभूतांनी यमराजापाशी फिर्याद गुदरली व ती गुदरतेवेळी पुढे लिहिल्याप्रमाणे तक्रार केली- 'या अज्ञानी जीवाने आत्मज्ञानसंपादनाच्या कार्याचा बहाणा करून, आमच्यापासून मोक्षाचे साधन जो मनुष्यदेह तो घेतला आहे; पण बोलल्याप्रमाणे याने मोक्षसाधन तर काही केले नाही ते नाहीच; आणि उलट या आमच्या देहाचा आपण मालक होऊन बसला आहे तर आमचा देह आम्हांला याजकडून परत देववावा.' ही वादीची तक्रार ऐकून यमराजाने आपला स्वत:चा एक दूत प्रतिवादी अज्ञानी जीवाकडे पाठवून त्याला आपणांस समक्ष येऊन भेटण्यास सांगितले. यमराजाचा निरोप ऐकल्याबरोबर भयाने गडबडून जाऊन त्याने त्याजकडे जाण्याची तयारी केली. मग त्या वेळी 'मला या वेळी येण्यास फुरसत नाही; माझे निकडीचे काम आहे. आत्ताच मला येववत नाही.' असे बहाणे करून मी येत नाही, असे सांगण्याची काही त्याची छाती झाली नाही. आपण जाणार असे ऐकून आपले स्त्रीपुत्रादिक संबंधी धायधाय रडताहेत असे पाहूनही त्यांस एकदम सोडून देऊन, स्वत: यमराजाच्या दूतांबरोबर त्यास यमलोकास जावे लागले, तेव्हा यमराजाने त्यास विचारले, 'हा पंचभूतांचा देह तू पंचभूतांस परत का नाही देत?' तेव्हा अज्ञानी जीव म्हणू लागला, 'हा देह तर माझा आहे. याविषयी पंचभूतांशी

माझा संबंध काय?' तेव्हा पंचभूतांनी हा स्थूल देह व सूक्ष्म देह आपला आहे असे शाबीत केले; त्यास चार वेद, अठरा पुराणे, वगैरे सर्व शास्त्रांनी प्रमाणरूप साक्षी दिल्या. अर्थातच अज्ञानी जीवाला हा देह आपला आहे असे सिद्ध करता आले नाही, तेव्हा यमराजाने दुसऱ्याचा देह आपला आहे असे मानल्याबद्दल त्या अज्ञानी जीवाला चौऱ्याऐंशी लक्ष योनींच्या कैदेत टाकले, त्या वेळी ठराव केला तो असा:-

"त्याने पंचभूतांचा देह त्यांस परत दिल्यावाचून त्याला या कैदेतून बाहेर पडता यावयाचेच नाही."

यास्तव बा शिष्या, देह हा पंचभूतांचा आहे, सबब तो तू आपला आहे असे समजू नको आणि त्यांचा त्यांस परत कर म्हणजे देह दृश्य आहे त्यामुळे तो आपण नाही, आणि तो पंचभूतांचा असल्यामुळे आपलाही नाही, असा मनात विवेक करून देहावरील अहंता व ममता टाकून दे.

शिष्य:- "ह्या देहाचा तू द्रष्टा आहेस म्हणून देहच तू नव्हेस, आणि देह पंचभूतांचा असल्यामुळे तुझाही नाही," असे गुरुमहाराज, आपण मला सांगितले. पण पंचमहाभूते म्हणतात ती कोणती ते मला ठाऊक नाही. तर त्यांची नावे मला सांगावी.

गुरू:- आकाश, वायू, तेज, आप आणि पृथ्वी ही पंचमहाभूते आहेत.

शिष्य:- आपण सांगितलेल्या पंचभूतांचे भाग माझ्या शरीरात तर मला स्पष्टपणे दिसत नाहीत, असे असून या देहास पंचमहाभूतांचा देह काय म्हणून म्हणावयाचे बरे?

गुरू :- अरे बाबा, विचार करून शोधून पाहशील तर ते तुला समजेल. तुझ्या शरीरात जितका कठीण भाग आहे तितका पृथ्वीचा आहे; द्रवीभूत (रसरूप) जितका भाग आहे तितका आपाचा (पाण्याचा) आहे; उष्ण भाग तितका सर्व तेजाचा आहे, चलनवलनादिक वायूच्या योगाने होते म्हणून तशा सर्व क्रिया वायूच्या आहेत, आणि पोकळी म्हणून जेवढी आहे तेवढा सर्व भाग आकाशाचा आहे.

शिष्य :- हा देह पंचभूतांचा आहे असे आपण संक्षेपाने सांगितले, पण ते विस्तारपूर्वक कळण्यासाठी स्थूल देहात पंचभूतांची वेगवेगळी तत्त्वे कोणती आहेत ते कृपा करून सांगावे.

गुरू :- स्थूल देहाच्या तत्त्वांचे कोष्टक पुढे दिल्याप्रमाणे आहे.

स्थूल देहाच्या कोष्टकावरील टीकाही पुढे दिली आहे.

आकाशाची - पाच तत्त्वे आहेत. त्यांची नावे काम, क्रोध, शोक, मोह आणि भय अशी आहेत. ही सर्व हृदयाकाशात उत्पन्न होतात म्हणून आकाशाची आहेत, हे जाणतोस. अर्थात ही तत्त्वेच तू नाहीस. ही तत्त्वे आकाशाची आहेत म्हणजे तुझी नाहीत, तू यांचा द्रष्टा आहेस, आणि ही पाच तत्त्वे बंधनद्वारा अत्यंत दु:ख देणारी आहेत. हे सुप्रसिद्धच आहे.

हे ध्यानात धरून कामादिकांचा त्याग करावा असे माझे तुला सांगणे आहे. कामाच्या ठिकाणी आसक्त झाल्यामुळे रावणास अत्यंत दु:ख झाले आणि त्याचे राज्य गेले. यासाठी कामाचा त्याग करावा.

स्थूल देहाच्या तत्त्वांचे कोष्टक क्र. १

आकाशाची	वायूची	तेजाची	आपाची	पृथ्वीची
काम	चलन	क्षुधा	शुक्र	अस्थी
क्रोध	वलन	तृषा	शोणित	मांस
शोक	धावन	आलस्य	लाला	त्वचा
मोह	प्रसरण	निद्रा	मूत्र	नाडी
भय	आकुंचन	कांती	स्वेद	रोम

क्रोध हा राक्षसापेक्षाही जास्त घातुक आहे. कारण राक्षस दुसऱ्याचे रक्त पिऊन राहतो. पण क्रोधी मनुष्य स्वत:चे व दुसऱ्याचे असे दोघांचेही रक्त पितो. (जाळून टाकतो.)

राक्षसाचा अनुभव रात्र झाली म्हणजेच येतो, पण क्रोध तर रात्री आणि दिवसा, बघावा तेव्हा थयथयाट घालीत असतो, राक्षस दुसऱ्यास भीती दाखवतो, आपण स्वत: कधी भीत नाही; पण क्रोधी स्वत:ही भिऊन दुसऱ्यास भीती दाखवतो, म्हणून क्रोधी मनुष्याला राक्षसापेक्षाही नीच समजून त्यागावा. त्याचप्रमाणे शोक, मोह आणि भय यांपासूनही दु:ख होते, हे प्रत्येक प्राण्यास येणाऱ्या अनुभवाने सिद्ध आहे. म्हणून त्यांचाही त्याग करावा. निदान त्यांच्या ठिकाणी अहंता किंवा ममता तरी ठेवू नये. वस्तुत: ही कामादिक पाच तत्त्वे, सूक्ष्म देहाचे धर्म आहेत. स्थूल देहाचे नाहीत. तरी पण यांच्या तडाख्याचा अंमल स्थूल देहाच्या ठिकाणी स्पष्टपणे नजरेस येतो. म्हणून ही स्थूल

देहाची तत्त्वे आहेत असे समजून यांचे स्थूल देहाच्या तत्त्वांबरोबर वर्णन केले आहे.

वायूची - पाच तत्त्वे आहेत. त्यांची नावे :- चलन (चालणे), वलन (वळणे), धावन (धावणे), प्रसरण (पसरणे किंवा लांब करणे) आणि आकुंचन (आखडणे). काही ठिकाणी वलनाबद्दल उत्क्रमण (उभे राहणे) सांगितले आहे. या पाचही तत्त्वांस तू ओळखतोस म्हणून ही तत्त्वेच तू नाहीस व ही वायूची आहेत म्हणून तुझीही नाहीत. वायूवाचून चलनादी क्रिया घडू शकत नाहीत म्हणून ही तत्त्वे वायूची आहेत असे म्हटले. तू यांचा साक्षी आहेस.

तेजाची - पाच तत्त्वे आहेत ती अशी :- क्षुधा (भूक लागणे), तृषा (तहान लागणे), आलस्य (आळस), निद्रा (निजणे), आणि कांती (तेज). ही पाचही तेजाचे भाग आहेत असे स्पष्टपणे अनुभवास येते. कारण पोटात अग्नी प्रबळ झाल्यावाचून भूक लागत नाही, उष्ण काली अग्निरूप उष्णतेच्या जोरावर तहान जास्त लागते, व त्या उष्ण कालाच्याच दिवसांत आळस आणि झोप इतर दिवसांपेक्षा जास्त येतात, शिवाय झोप घेतल्याने अन्नाचे पचनहीं चांगले होते, म्हणून झोप आणि आळस दोन्ही अग्नीचे भाग आहेत. कांती हा तेजाचा भाग आहे हे तर स्पष्टच दिसून येते.

आपाची - पाच तत्त्वे आहेत, ती अशी :- शुक्र (वीर्य), शोणित (रक्त), लाला (लाळ), मूत्र (मूत) आणि स्वेद (घाम). ही पाचही जलरूप आहेत, असे स्पष्ट दिसून येते म्हणून जलाची आहेत, असे म्हटले.

पृथ्वीची - पाच तत्त्वे आहेत. त्यांची नावे अस्थी: (हाड), मांस (मांस), त्वचा (चामडी), नाडी (शिरा) आणि रोम (केस). ही पाच तत्त्वे पृथ्वीची आहेत असे म्हणण्यातला हेतू हाच आहे की, ज्या वेळी स्थूल शरीरातून प्राण निघून जातो त्या वेळी आकाश, वायू, तेज आणि जल या चारही भूतांचे कामक्रोधादी विभाग आकाशादी भूतांत मिसळून जातात हे पाहण्यात येते. कसे ते पाहा :- प्रेतामध्ये काम, क्रोध वगैरे आकाशाची तत्त्वे नसतात; चलनवलनादी वायूची तत्त्वे नसतात; क्षुधा, तृषा इत्यादी तेजाची तत्त्वे नसतात, शुक्रशोणितादी जलाची तत्त्वे नसतात, परंतु एकट्या पृथ्वीची पाचही तत्त्वे म्हणजे अस्थी, मांस, त्वचा, नाडी आणि रोम ही मात्र दृष्टीस पडतात. ही तत्त्वे प्रेत जाळले तर भस्मरूप होऊन, पुरले तर मातीत माती मिळून, जनावरांकडून खावविले तर विष्ठारूप होऊन पृथ्वीला मिळून जातात. म्हणून ती पृथ्वीची आहेत. त्यांस तू ओळखलेस म्हणून ती तू नाहीस. ती पृथ्वीची आहेत त्यासाठी तुझीही नाहीत. तू द्रष्टा साक्षी आहेस. वर सांगितलेल्या पंचवीस तत्त्वांचा हा स्थूल देह झालेला आहे आणि 'तो पंचीकृत पंचमहाभूतांचे कार्य आहे.

शिष्य :- सद्गुरो, आपण पंचीकृत पंचमहाभूते म्हटली ती कशी असतात ते सांगावे.

गुरू :- ईश्वराच्या इच्छेने, प्रत्येक भूताचे प्रथम बरोबर दोन-दोन भाग होतात. त्या दोन-दोन भागांपैकी एक-एक भाग निराळा राहून, बाकी राहिलेल्या प्रत्येक अर्ध्या भागाचे पुन: चार सम भाग होतात, म्हणजे अर्थातच हा एक भाग सर्व भूतांचा एक अष्टमांश झाला. नंतर वर सांगितल्याप्रमाणे प्रत्येक भूताच्या

निराळ्या राहिलेल्या सबंध अर्ध्या भागात दुसऱ्या भूतांच्या प्रत्येक अर्ध्या भागाचा (अर्धक) चौथा भाग, म्हणजे पूर्वोक्त एक अष्टमांश, मिसळून पाचा-पाचाचे असे प्रत्येक भूत तयार होते, यालाच पंचीकरण म्हणतात. अशा रितीने ज्यांचे पंचीकरण झालेले असते त्यांस पंचीकृत पंचमहाभूते म्हणतात. अशा पंचीकृत पंचमहाभूतांपासून ही वर सांगितलेली पंचवीस तत्त्वे स्पष्ट दृष्टीस पडतील, अशा प्रकाराने हा स्थूल देह उत्पन्न झाला आहे. आता या स्थूल देहाची पंचवीस तत्त्वेही पंचीकरणाच्या रितीने समजली जावीत या उद्देशाने पुढील कोष्टक दिले आहे.

स्थूल देहाची पंचीकृत पंचवीस तत्त्वे
समजून घेण्याचे कोष्टक क्र. १

पंचभूते	पृथ्वीची	जलाची	तेजाची	वायूची	आकाशाची
पृथ्वीची	अस्थी	शोणित	आलस्य	संकोचन	कट्याकाश
जलाची	मांस	शुक्र	कांती	चलन	उदराकाश
तेजाची	नाडी	मूत्र	क्षुधा	उत्क्रमण	हृदयाकाश
वायूची	त्वचा	स्वेद	तृषा	धावन	कंठाकाश
आकाशाची	रोम	लाला	निद्रा	प्रसरण	शिरआकाश

कोष्टकाचा अर्थ

पृथ्वीचा - अस्थी (हाड) मुख्य भाग आहे. ते पृथ्वीप्रमाणे कठीण असते म्हणून त्याला पृथ्वीचा अर्धा भाग समजावे. बाकी

राहिलेल्या अर्ध्या भागाचे चार भाग झाले ते असे :- १ शोणित, २ आलस्य, ३ संकोचन आणि ४ कट्याकाश. हे जलादी बाकीच्या भूतांत मिसळले. ते कसे ते सांगतो.

१ शोणित - (रक्त) याचा रंग तांबडा असतो म्हणून हे पृथ्वीचा भाग आहे. हे जलात मिसळले यासाठी जलाच्या तत्त्वांबरोबर याचा उल्लेख करतात.

२ आलस्य - पृथ्वीप्रमाणे आळसात जडता असते, म्हणून हे पृथ्वीचा भाग आहे. पण हे तेजाशी मिळाले त्यामुळे याचा तेजाच्या तत्त्वांबरोबर उल्लेख करतात.

३ संकोचन - हेही पृथ्वीप्रमाणेच जडतेचा हेतू आहे. सबब पृथ्वीचा भाग आहे. पण हे वायूशी मिसळल्यामुळे याची गणना वायूच्या तत्त्वांबरोबर होते.

४ कट्याकाश - हे पृथ्वीचा भाग जो मळ त्यास साठविते, म्हणून पृथ्वीचा भाग आहे. पण हे आकाशास मिळाले असल्यामुळे याला आकाशाचे तत्त्व म्हणतात.

जलाचा - मुख्य अर्धा भाग वीर्य आहे. याचे कारण जल जसे पांढरे असून वृक्षादिकांस उत्पन्न करते, तसेच वीर्यही पांढरे असून गर्भ उत्पन्न करते. म्हणून हे जलाचा भाग आहे असे समजावे. आता बाकी राहिलेल्या अर्ध्या भागाचे चार भाग झाले ते असे :- १ मांस, २ कांती, ३ चलन आणि ४ उदराकाश. हे पृथ्वी आदिकरून बाकीच्या चार भूतांस कसे मिळाले ते सांगतो.

१ मांस - द्रवीभूत आहे म्हणून पाण्याचा भाग आहे, पण पृथ्वीच्या तत्त्वांबरोबर मिसळल्यामुळे याला पृथ्वीचे तत्त्व समजतात.

२ कांती - जलाचा भाग आहे. कारण जलाच्या संबंधाने कांतीत फेरफार होतात, पण ही कांती तेजाबरोबर मिसळल्यामुळे तेजाचे तत्त्व म्हणतात.

३ चलन - पाण्याप्रमाणे वाहते किंवा पसरत असते त्यामुळे जलाचा भाग आहे, पण हे वायूच्या तत्त्वांबरोबर मिसळल्यामुळे याला वायूचे तत्त्व म्हणतात.

४ उदराकाश - जलाची राहण्याची जागा आहे म्हणून जलाचा भाग आहे, पण हे आकाशाच्या तत्त्वांबरोबर मिसळल्यामुळे याला आकाशाचे तत्त्व म्हणतात.

तेजाचा - मुख्य अर्धा भाग क्षुधा आहे. कारण उदरात अग्नी प्रबळ झाल्याने क्षुधा लागते. बाकीच्या अर्ध्या भागाचे चार भाग झाले; त्यांची नावे - १ नाडी, २ मूत्र, ३ उत्क्रमण आणि ४ हृदयाकाश. हे पृथ्वी आदिकरून बाकीच्या चार भूतांत कसे मिळाले ते सांगतो.

१ नाडी - हिच्या योगाने ज्वरपरीक्षा होते, यासाठी ही तेजाचा भाग आहे, पण ही पृथ्वीच्या तत्त्वांशी मिसळून गेल्यामुळे हिला पृथ्वीचे तत्त्व म्हणतात.

२ मूत्र - उष्ण असते म्हणून तेजाचा भाग आहे, पण जलाच्या तत्त्वांशी हे मिसळल्यामुळे याला जलाचे तत्त्व म्हणतात.

३ उत्क्रमण - यात अग्नीच्या गतीप्रमाणे ऊर्ध्वगती असते म्हणून उत्क्रमण हे तेजाचा भाग आहे, पण हे वायूच्या तत्त्वांशी मिसळले म्हणून याला वायूचे तत्त्व म्हणतात.

४ हृदयाकाश - सदासर्वदा हृदयात उष्णता असते यावरून तेजाचा भाग आहे, पण हे आकाशाच्या तत्त्वांशी मिसळल्यामुळे याला आकाशाचे तत्त्व म्हणतात.

वायूचा - स्वत:चा अर्धा भाग धावन (धावणे) आहे, कारण वायूप्रमाणे वेगाने धावणे होते. बाकी राहिल्या वायूच्या अर्ध्या भागाचे ४ भाग झाले ते असे - १ त्वचा, २ स्वेद, ३ तृषा, ४ कंठाकाश. हे पृथ्वी आदिकरून बाकीच्या चार भूतांशी कसे मिळाले ते सांगतो.

१ त्वचा - हिच्या योगाने स्पर्श होतो म्हणून त्वचा वायूचा भाग आहे, पण ही पृथ्वीच्या तत्त्वांशी मिसळल्यामुळे हिला पृथ्वीचे तत्त्व म्हणतात.

२ स्वेद - (घाम) एकसारख्या चालत असलेल्या श्वासोच्छ्वासरूप वायूनेच उत्पन्न होतो आणि वायूनेच सुकतो म्हणून वायूचा भाग आहे, पण हा जलाच्या तत्त्वांशी मिसळल्यामुळे याला जलाचे तत्त्व म्हणतात.

३ तृषा - वायूच्या योगाने शोषण होऊन किंवा कोरड पडून उत्पन्न होते. यासाठी वायूचा भाग आहे, पण ही तेजाच्या तत्त्वांबरोबर मिसळल्यामुळे हिला तेजाचे तत्त्व म्हणतात.

४ कंठाकाश - वायूचे जाण्यायेण्याचे ठिकाण आहे म्हणून वायूचा भाग आहे. हे आकाशाच्या तत्त्वांबरोबर मिसळल्यामुळे याला आकाशाचे तत्त्व म्हणतात.

आकाशाचा - स्वत:चा मुख्य अर्धा भाग शिरआकाश आहे, कारण डोक्यात जी पोकळी आहे ती आकाशरूप आहे. ह्याच्या

बाकी राहिलेल्या अर्ध्या भागाचे चार भाग झाले ते असे - १ रोम, २ लाला, ३ निद्रा आणि ४ प्रसरण. हे पृथ्वी आदिकारून भूतांशी कसे मिसळले ते सांगतो.

१ रोम - कापल्याने दु:ख होत नाही म्हणून आकाशाचा भाग आहे, पण हा पृथ्वीच्या तत्त्वांबरोबर मिळाल्यामुळे याला पृथ्वीचे तत्त्व म्हणतात.

२ लाला - शिरआकाशातून खाली येते म्हणून आकाशाचा भाग आहे. पण ही जलाच्या तत्त्वांबरोबर मिळाल्यामुळे हिला जलाचे तत्त्व म्हणतात.

३ निद्रा - शून्यस्वभाव असल्यामुळे आकाशाचा भाग आहे, पण ही तेजाच्या तत्त्वांबरोबर मिळाली म्हणून हिला तेजाचे तत्त्व म्हणतात.

४ प्रसरण - यात व्यापकता असते, म्हणून प्रसरण आकाशाचा भाग आहे, पण वायूच्या तत्त्वांबरोबर हे मिळाल्याने व वायूमुळेच शरीर लठ्ठ होत असल्यामुळे याला वायूचे तत्त्व म्हणतात.

या रितीने स्थूल देहाच्या पंचवीस तत्त्वांनी पंचीकरणाचे निरूपण केले आहे ते गौण पक्षाने समजण्यासाठी केले आहे. परंतु खरे पाहिले तर पंचीकृत पंचमहाभूतांच्या पंचवीस तत्त्वांचा स्थूल देह झाला आहे म्हणून जे सांगितले तोच मुख्य पक्ष आहे. ती तत्त्वे पहिल्या कोष्टकात निरूपण केल्याप्रमाणे समजावी. पण आकाशाच्या तत्त्वांसंबंधाने मात्र दोन पक्ष आहेत. त्यांपैकी पहिल्यात कामक्रोध आदी पाच तत्त्वे सांगितली आहेत आणि दुसऱ्या पक्षात शिरआकाश, कंठाकाश, हृदयाकाश, उदराकाश

आणि कट्याकाश हे पाच आकाशाचे भाग सांगितले आहेत. पण ह्या सर्वांचे निरूपण करण्यात मुख्य अभिप्राय म्हणून तुला सांगावयाचा तो इतकाच की; ही सर्व तत्त्वे भौतिक (पंचभूतांचे) कार्य असल्यामुळे जड असून परिणामी, विकारी व असत्य आहेत आणि आपण स्वत: त्यांना जाणणारा, द्रष्टा, निर्विकार, असंग असा आत्मा असून त्या तत्त्वांच्या समुदायाच्या रूपाने असणारा स्थूल देहच आपण नाही व ती तत्त्वे पंचभूतांची आहेत त्यामुळे आपलीही नाहीत असे जाणून त्यांच्यातला अहंता-ममतारूप अध्यास टाकून द्यावा. त्या तत्त्वांपैकी कोणतेही एखादे तू स्वत: आहेस की काय त्याचा विचार करून, त्याचप्रमाणे त्यांपैकी एखादे तत्त्व आपले आहे असे मानण्याचे भाग पडण्याइतका तुझा-त्यांचा काही संबंध आहे की काय याचा खरा विचार करून पाहशील तर त्यांपैकी कोणतेही एखादे तत्त्व किंवा तशा अनेक तत्त्वांनी झालेला देहच तू स्वत: नाहीस व देह पंचभूतांचा असल्यामुळे तुझाही नाही असे तुला खचित समजून येईल. यासाठी अशा विचारांनीच देहावरील अहंता-ममता नष्ट होतात. देह हे एक नाव खरे, पण ते वरील पंचवीस तत्त्वे एकत्र मिळाल्याने प्राप्त झालेले आहे. देहाचे पृथक्करण करून निघालेली सर्व तत्त्वे निरनिराळी करून; एकाजवळ एक अशी जर मांडून ठेवली तर देह म्हणतात तो काही सिद्ध व्हावयाचा नाही. दगड, वीट, लाकूड, चुना इत्यादी सर्व पदार्थ ठिकाणच्या ठिकाणी जोडल्याने घर असे नाव सिद्ध होते हे अगदी खरे आहे, पण त्याच्याबद्दल प्रत्येक वस्तू वेगवेगळी करून ठेवली तर घर

म्हणतात ते काही दिसणार नाही. देहाचीही गोष्ट तशीच आहे. यासाठी खऱ्या रितीने विचार करून पाहिला असता देह सत्य आहे असे मुळीच सिद्ध होत नाही; ती कल्पना मात्रच आहे, याच्यासंबंधाने तुला एक दृष्टान्त सांगतो त्यावरून ह्या गोष्टीचा अधिक चांगल्या रितीने विचार कर.

पंचमहाभूतांची तत्त्वे वेगळी वेगळी समजल्याने देह सिद्ध होत नाही त्याला गाडीचा दृष्टान्त

'विवेकी' आणि 'अविवेकी' या नावाचे दोन गृहस्थ एकदा रस्त्यावरून सहज बोलत चालले होते; तेव्हा अविवेक्याने विवेक्याला म्हटले, ''अहो विवेकीबुवा, तुम्ही बराच वेळ चालून चालून थकला असाल, यासाठी ती तिकडून गाडी येते आहे तीत आपण बसून जाऊ चला.'' विवेकी म्हणाला, ''गाडी येते आहे म्हणतोस ती कोठे आहे ती मला नाही बुवा दिसत.'' त्यावर अविवेकी म्हणाला, ''अहो, गाडी येत आहे ती अगदी स्वच्छ दिसते आहे. असे असून तुम्ही तर म्हणता की ती दिसत नाही म्हणून; याचा अर्थ काय बरे?'' विवेकी उत्तर देतो, ''जर ती गाडी नाही असे सिद्ध झाले तर तुला कोणती शिक्षा करावी ते अगोदर सांग पाहू!'' अविवेक्याने उत्तर दिले, ''तुम्ही म्हणता तसे जर सिद्ध झाले तर तुम्ही आमच्या थोबाडीत मारावी.'' असा त्यांचा वाद चालला आहे इतक्यात गाडी जवळ येऊन ठेपली. तेव्हा अविवेकी म्हणाला, ''हं, ही गाडी आली. तुमची मर्जी असल्यास हिचे भाडे नक्की ठरवून आपण हिच्यात बसूया.'' त्यावर विवेकी

म्हणाला, ''गाडी, गाडी, असे तोंडानेच काय म्हणतो आहेस, गाडी कोणती ती मला आपला हात ठेवून तर दाखव.'' अविवेक्याने गाडीच्या एका भागावर हात ठेवून म्हटले की, ''ही पाहा गाडी.'' तेव्हा विवेकी म्हणाला, ''तू ज्यावर आपला हात धरला आहेस तो गाडीचा आस आहे.'' तेव्हा अविवेक्याने गाडीवर दुसरीकडे आपले बोट ठेवले. तेव्हा विवेकी म्हणाला, ''ही काही गाडी नव्हे, हे तर चाक आहे.'' तेव्हा अविवेक्याने आपले बोट गाडीवर तिसऱ्या एका ठिकाणी ठेवले, तेव्हा विवेकी म्हणाला, ''अरे ही तर कमान आहे, गाडी नव्हे.'' अशा रितीने अविवेक्याने जेथे जेथे म्हणून हात ठेवावा, तेथल्या तेथल्या भागाचे तेवढे नाव विवेक्याने घेऊन ही गाडी नव्हे म्हणून सांगावे. एवंच, गाडी म्हणून काही सिद्ध झाली नाही, तेव्हा अविवेक्याचा निरुपाय होऊन तो म्हणाला, ''ठीक आहे, तर मग ठरल्याप्रमाणे आता तुम्ही माझ्या एक थोबाडीत लगावा.'' तेव्हा विवेकी म्हणाला, ''तुझे थोबाड कोठले तेवढे बोट ठेवून मला दाखव पाहू. म्हणजे मग मारीन.'' तेव्हा अविवेक्याने गालावर हात ठेवला. ते पाहून विवेकी म्हणाला, ''हा तर गाल आहे.'' फिरून फिरून अविवेक्याने इतर पुष्कळ ठिकाणी हात ठेवून दाखविला त्या वेळी विवेक्याने, ''हे तर कपाळ आहे, ही तर दाढी आहे, हा तर ओठ आहे, हे तर नाक आहे, हा तर डोळा आहे,'' इत्यादी प्रकारची त्यास उत्तरे देऊन त्याचे म्हणणे खोडून काढले. तात्पर्य काय, की जशी गाडी म्हणून कोणती ती सिद्ध झाली नाही, तसेच थोबाड म्हणून कोणते तेही सिद्ध झाले नाही.

याप्रमाणेच इतर कोणत्याही पदार्थाच्या केवळ खऱ्या स्वरूपावरून पाहिले तर त्याच्या नावाची सिद्धता होऊ शकतच नाही. केवळ व्यवहार सिद्ध करण्यासाठी नावाची कल्पना मात्र केलेली असते. त्याच न्यायाने हा देहसुद्धा कल्पनासिद्धच आहे. त्यामुळे त्याच्यात अहंता-ममता राहू शकतील असे बिलकूल संभवत नाही. यास्तव देहावर अहंता-ममता करू नये व तशा त्या केल्या नाहीत तरच मोक्ष होईल, शिवाय या स्थूल देहाला अन्नमय कोश असे नाव देऊन त्याचे वर्णन केलेले आहे. त्या अन्नमय कोशाहूनही आत्मा वेगळा आहे असे जाणावे.

शिष्य:- स्थूल देहाला अन्नमय कोश का म्हणतात ते कृपा करून सांगावे.

गुरू:- जीवाच्या आईबापांनी खाल्लेल्या अन्नाचा परिणाम म्हणून त्यांच्या शरीरांत रक्त आणि वीर्य उत्पन्न होतात. त्या रक्तवीर्यांच्या संयोगाने जीवाचा हा स्थूल देह उत्पन्न होतो. जीव जन्मल्यानंतरसुद्धा त्याच्या आईने खाल्लेल्या अन्नाचाच परिणाम म्हणून तिच्या स्तनांत दूध उत्पन्न होते. ते दूध पिऊनच जीवाचा स्थूल देह वाढतो व दात आल्यानंतरही अन्न खाऊनच जीवाचा देह जगतो. शिवाय हा प्रत्यक्ष स्थूल देहही इतर जीवांचे अन्नरूप भक्ष्य आहे, तो स्वत: अन्न खाल्ल्यावाचून जगूच शकत नाही; व गळून पडतो तेव्हा अन्नरूपच पृथ्वीमध्ये लय पावतो. या इतक्या कारणांसाठी स्थूल देहाला अन्नमय म्हटले आहे. आता कोश म्हटले याचे कारण असे की, तलवार झाकून ठेवण्याचे जे म्यान असते त्याचे जसे कोश हे एक नाव आहे व द्रव्य झाकून

ठेवणाऱ्या भांडारालाही जशी कोश ही संज्ञा आहे, त्याच न्यायाने अन्नमय शरीराच्या योगाने आत्मा झाकला जातो म्हणून शरीरालाही अन्नमय कोश म्हणतात. तो अन्नमय कोश दृश्य आहे, परंतु आपण आत्मा अन्नमय कोशाहून निराळा असून, या कोशाचा द्रष्टा आहे. त्यामुळे आपण अन्नमय कोशातीत आहो, असे मुमुक्षूने सद्‌गुरूजवळून समजावून घेऊन त्याचा आपल्या मनात पक्का निश्चय करावा.

अशा रितीने स्थूल देहाचे वर्णन केल्यानंतर आता पुढे मी त्याच्या अवस्थादिकांचे वर्णन करतो.

॥ चौपाई ॥

गुरू : - जाग्रत अवस्था नेत्र स्थान,
वैखरी वाचा स्थूल भोग जान॥
क्रिया शक्ति रजोगुण मान,
अकार मात्रा विश्व अभिमान ॥७॥

स्थूल देहाची जागृदवस्थादी जी आणखी आठ तत्त्वे आहेत त्यांतील प्रत्येकाचे नाव व वर्णन पुढे दिल्याप्रमाणे आहे:-

(टेबल पुढील पानावर पहा)

जागृदवस्थेतील आठ तत्त्वांचे कोष्टक क्र. ३

पाच ज्ञानेंद्रियांची नावे	त्यांच्या विषयांची नावे	त्यांच्या देवतांची नावे
श्रोत्र	शब्द	दिशा
त्वचा	स्पर्श	वायू
चक्षू	रूप	सूर्य
जिव्हा	रस	वरुण
घ्राण	गंध	अश्विनीकुमार
पाच कर्मेंद्रियांची नावे	**त्यांच्या विषयांची नावे**	**त्यांच्या देवतांची नावे**
वाक्	वचन	अग्नी
पाणि	आदान	इंद्र
पाद	गमन	उपेंद्र
शिश्न	आनंद	प्रजापती
गुद	विसर्ग	मृत्यू
चार अंत:करणांची नावे	**त्यांच्या विषयांची नावे**	**त्यांच्या देवतांची नावे**
मन	संकल्प	चंद्रमा
बुद्धी	निश्चय	ब्रह्मा
चित्त	चिंतन	नारायण
अहंकार	अभिमान	रुद्र

कोष्टकाचा अर्थ

१ जागृदवस्था - जीव जागा असून त्यास इंद्रियांपासून म्हणजे पंच ज्ञानेंद्रिये, पंच कर्मेंद्रिये आणि चार अंतःकरणे यांपासून झालेल्या त्यांच्या शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गंधादी विषयांचे ज्ञान ज्या अवस्थेत स्पष्टपणे होते, त्या अवस्थेला जागृदवस्था म्हणतात, असे शास्त्रांत स्पष्टपणे सांगितलेले आहे. जीवाच्या या जागृदवस्थेचा व्यवहार एकंदर मिळून बेचाळीस तत्त्वांपासून होतो. त्या बेचाळीस तत्त्वांची नावे वर दिलेल्या कोष्टकावरून समजावी.

वर सांगितलेल्या बेचाळीस तत्त्वांपैकी प्रसंगोपात्त एखादे तत्त्व जरी कमी असले तरी तितका व्यवहार जागृदवस्थेत कमी होईल. जागृदवस्थेत जागे झाल्यापासून निजेपर्यंत जे काही आपले व्यवहार होतात त्या सर्वांना जाणणारे आपण साक्षी आहो असे जाणावे.

२ नेत्रस्थान - जागृदवस्थेचे आहे. कारण विशेषेकरून नेत्राच्या योगाने जागृदवस्थेतले व्यवहार घडतात.

३ वैखरी (वाचा) - जागृदवस्थेत असते. १ कंठ, २ तालू, ३ जिव्हामूल, ४ दात, ५ ओष्ठ (ओठ), ६ नासिका (नाक), ७ ऊर (छाती), ८ शिर (डोके) या आठ स्थानांच्या योगाने स्पष्टपणे मनुष्य जे बोलतो त्याचे नाव वैखरी वाचा.

४ स्थूलभोग - म्हणजे सुखदुःखादी जे भोग स्पष्टपणे जागृदवस्थेत होतात ते.

५ क्रियाशक्ती - म्हणजे जागृदवस्थेत शरीराकडून क्रियारूप व्यवहार ज्या शक्तीने होतात ती.

६ रजोगुण - म्हणजे अभिमानाच्या योगाने रागद्वेषादी राजसी या ज्या गुणाच्या योगाने जागृदवस्थेत घडतात तो.

७ अकारमात्रा - अक्षरालाच मात्रा म्हणतात, ही या अवस्थेत असते.

८ विश्वाभिमान - म्हणजे जागृदवस्थेत बुद्धीच्या ठिकाणी आत्म्याचा जो आभास (आपण कर्ता, आपण भोक्ता इत्यादी प्रकारचा जीवाने केलेला अभिमान) तो.

या सर्व तत्त्वांस तू जाणतोस; यासाठी तू ती तत्त्वेच नाहीस. ती सर्व जागृदवस्थेची संबंधी आहेत. अर्थात तुझीही नाहीत. तू त्यांचा द्रष्टा व साक्षी आहेस.

॥ चौपाई ॥

गुरू :- उमलां पच्चीच ने आ अष्ट,
एवा तत्त्व तेत्रीश स्पष्ट॥
ए दृश्य तुं द्रष्टा जाण,
ए तुं केम थाईश वेदप्रमाण ॥८॥

टीका॥ स्थूल देहाची वर सांगितलेली कामक्रोधादी पंचवीस तत्त्वे आणि जागृदवस्थादी ही आता सांगितलेली आठ तत्त्वे मिळून एकंदर तेहतीस तत्त्वे स्पष्टपणे समजून येणारी आहेत. या सर्व तत्त्वांस तू जाणतोस म्हणजे ही तुला दृश्य आहेत व तू यांना जाणणारा द्रष्टा आहेस. ही तत्त्वेच तू नव्हेस. अशाविषयी वेदांत प्रमाणे आहेत. श्री शंकराचार्यही वाक्यवृत्ती नावाच्या आपल्या ग्रंथात हेच, म्हणजे, "देहाहून आत्मा भिन्न आहे" असे सांगतात :-

॥ श्लोक ॥

घटद्रष्टा घटादिभ्रन्नः सर्वथा न घटो यथा
देहद्रष्टा तथा देहो नाहमित्यवधारयेत॥१॥

अर्थ॥ जसा घटाचा (मडक्याचा किंवा भांड्याचा) द्रष्टा (पाहणारा) घटाहून भिन्न असतो व कोणत्याही प्रकारे घटच होऊ शकत नाही, तसाच देहाचा द्रष्टा जो आपण स्वत: आत्मा तो आपण कदापि देहरूप असू शकणार नाही, असा मनुष्याने निश्चय करावा.

घट पंचभूतांपासून उत्पन्न झालेला असल्यामुळे जड आणि दृश्य आहे, हा तुझा देहही पंचभूतांपासून झालेला असल्यामुळे जड आणि दृश्य आहे, म्हणून घटासारखा आहे. त्याचा द्रष्टा तू चैतन्य आहेस.

शिष्य:- गुरुमहाराज, घट जसा उत्पन्न होतो तसाच राहतो, म्हणजे वाढत नाही, त्यामुळे जड आहे हे ठीक आहे, पण देह तर प्रतिदिनी वाढत असतो त्यामुळे चैतन्य असला पाहिजे. तर मग देह घटाप्रमाणे आहे असे आपण सांगितले ते कसे बरे?

गुरू:- देह वाढत असतो इतक्यावरून तो चैतन्य आहे असे म्हणता येणार नाही. रोजच्या रोज विटांवर विटा चढवून भिंत वाढविली असता वाढते किंवा उकिरड्यावर रोजच्या रोज कचरा टाकीत राहिले तर तोसुद्धा वाढत जाऊन मोठा होतो, म्हणून भिंतीस आणि उकिरड्यास जसे चैतन्य म्हणता यावयाचे नाही; त्याचप्रमाणे, देहातही दररोज अन्न-पाणी, भाजी, मिठाई इत्यादी कचरा पडत असल्यामुळे तो वाढत असतो. असा तो वाढत असतो इतक्यावरूनच त्यास चैतन्य म्हणता येणार नाही. लोखंडात अग्नीच्या संबंधाने जशी दाहकता दिसून येते तसेच चैतन्यरूप आत्म्याच्या संबंधाने देहाच्या ठिकाणी चैतन्य प्रतीत होते, म्हणजे अनुभवास येते. देह स्वत:सिद्ध चैतन्य नाही. या रितीने देह जड आहे, तू त्याचा द्रष्टा अर्थात त्याहून वेगळा चित्स्वरूप अजर, अमर असा आत्मा आहेस.

शिष्य:- महाराज, मी तर जन्मलो आहे, आणि मरणार हेही खचित आहे, असे असून आपण मला अजर, अंमर म्हणता, तसा मी कसा असू शकेन? ते सांगण्याची कृपा करावी.

गुरू:- यास्क नावाच्या आचार्यांनी, देहाला जन्मादी सहा विकार होतात, पण ते आत्म्याला होत नाहीत असे सांगितले आहे; ते सहा विकार तुला सांगतो, ऐक:-

षड्विकार

॥ दुहो ॥

जायते अस्ति वर्धते,
विपरिणमते जो्य॥
अपक्षीयते विनश्यति,
षड्विकार कहि सोय॥९॥

टीका॥ (देह) जायते (जन्मतो), अस्ति (जन्मल्यानंतर असतो), वर्धते (जन्मल्यानंतर वाढतो), विपरिणमते (तरुण होतो), अपक्षीयते (वृद्ध होतो) आणि विनश्यति (मरतो) हे देहाचे सहा विकार जाणावे.

॥ दुहो ॥

ए षड्विकार देहने कह्या।
तूं पोते निर्विकार॥
गुरुवाक्ये विश्वास करि,
अनुभव मनमां धार॥१०॥

टीका॥ हे वर सांगितलेले जन्मादी सहा विकार स्थूल देहास होतात, पण तू स्थूलदेह नाहीस; तू तर स्वत: निर्विकार आत्मा आहेस. देह विकारी आहे म्हणून आत्मा विकारी होऊ शकत नाही. जसे मातीपासून घट झाला म्हणून त्या घटात जे आकाश (पोकळी) असते तेही नवे झाले असे काही म्हणता यावयाचे नाही. रांध्यात तयार झाल्यावर घट झाला असे म्हणतात; नीट ठोकून लांबरुंद झाला म्हणजे तो वाढला असे म्हणतात, भाजून पक्क झाला म्हणजे तो परिणतावस्थेला आला असे म्हणतात. त्यानंतर त्यास भोक अथवा चीर पडली म्हणजे तो वृद्ध झाला असे म्हणतात आणि फुटला म्हणजे तोच नाश पावला असे म्हणतात, पण घटात जे आकाश असते त्याला केव्हाही यांपैकी एकही विकार होत नाही. कारण काय की, आकाश निरवयव, असंग आणि निर्लेप आहे, घटाप्रमाणेच देह जन्मतो, जन्मल्यानंतर असतो, नंतर वाढतो, नंतर तरुण होतो, नंतर वृद्ध होतो, शेवटी मरतो. पण तू आत्मा या सहाही विकारांवाचून म्हणजे निर्विकार, निरवयव आणि असंग आहेस. याच प्रकाराचे म्हणजे आत्मा जन्मादी षड्‌विकाररहित आहे असे निरूपण भगवद्गीतेतही दुसऱ्या अध्यायात केलेले आहे -

॥ श्लोक ॥

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायंभूत्वा
भविता वा न भूय:॥
अजो नित्य: शाश्वतोऽयं पुराणो,
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥१॥

गीता अ. २ श्लोक २०

अर्थ॥ हा अपरोक्षरूप आत्मा कधी जन्मतही नाही, कधी मरणही पावत नाही व जन्मून पुन: अस्तित्वरूपाने असणाऱ्या दुसऱ्याही विकारास प्राप्त होत नाही, तो अज (अजन्मा) आहे, तो नित्य (विपरिणामरूप चवथ्या विकारावाचून, म्हणजे एकरूप) आहे; शाश्वत (अपक्षयरूप पाचव्या विकारावाचून म्हणजे सर्वदा किंवा अव्यय) आहे, तो पुराण (वृद्धिलक्षणरूप तिसऱ्या विकारावाचून म्हणजे अनादिसिद्ध) आहे, आणि शास्त्रादिकांत शरीराचा नाश होऊ शकतो, पण या आत्म्याचा होऊ शकत नाही, तर बा शिष्या! सद्गुरूच्या वचनावर विश्वास ठेवून, आपण स्वत: निर्विकार शुद्ध आत्मा आहो असा अनुभव घेऊन तो आपल्या मनात दृढ करून ठेव.

सूक्ष्मदेहाचे वर्णन

अशा रितीने सद्गुरूंनी स्थूल देहाहून भिन्न असलेल्या आत्म्याचा शिष्यास बोध करून, त्याजकडून देहावरील अहंता-ममतारूप अध्यास तर सोडवून टाकलाच. तरी पण स्थूल देहाहून भिन्न असणारा सूक्ष्म देहच आपल्या आत्म्याचे रूप असेल अशी भ्रांती मनात धरून शिष्य विचारतो :-

॥ दुहो ॥

शिष्य :- स्थूल देह तो हुं नहीं,
सूक्ष्म देह हुं जाण॥
सद्गुरु कहे ते तूं नहीं,
लिंग दृश्य वखाण ॥११॥

टीका॥ गुरुवर्य, आपल्या उपदेशाने स्थूल देहच मी नाही अशी माझी खात्री झाली, तरी पण सूक्ष्म देह म्हणतात तो मी असेन असे मला वाटते.

गुरू:- अरे बाबा, सूक्ष्म देहही तू नाहीस. लिंगदेह म्हणजे सूक्ष्म देह तोही तुला दृश्य आहे व तू त्याचा द्रष्टा आहेस. अर्थात तो तू नाहीस.

सद्गुरूंनी लिंगदेह दृश्य आहे इतकेच सांगून, लिंगदेहावरील अध्यास टाकून देण्याविषयी शिष्याला उपदेश केला. पण लिंगदेहातील विशेष तत्त्वाचे वर्णन करून लिंगदेहाहून भिन्न असणाऱ्या आत्म्याचा स्पष्टपणे अनुभव येईल अशा रितीने, म्हणजे विस्तारपूर्वक काही सांगितले नाही, त्यामुळे शिष्य पुन: लिंगदेहालाच आत्मा मानून प्रश्न करतो:-

॥ चौपाई ॥

शिष्य :- स्वामी स्थूल देह ते हुं नहीं,
पण सूक्ष्म देह ते हुं सही॥
गुरु कहे ते तुं केम थाईश भाई,
प्रथमनी पेठे विचारो जाई ॥१२॥

टीका॥ गुरुमहाराज, हा स्थूल देह तर मी नाही अशी माझी खात्री झाली आहे. कारण तो भौतिक म्हणजे पंचभूतांच्या पंचवीस तत्त्वांच्या संघाताच्या रूपाचा आहे; अतिशय घाणेरड्या अशा वीर्य-रक्तापासून उत्पन्न झालेला आहे; हाडे, मांस, रक्त, मल, मूत्र, कफ इत्यादी अत्यंत अपवित्र पदार्थांनी भरलेला आहे, आणि त्याच्या नऊही द्वारांतून अतिशय दुर्गंधीचे मल, मूत्र, कफ इत्यादी पदार्थ नित्य निघत असतात. शिवाय मेवामिठाई, अन्न

वगैरे अति उत्तम खावयाचे पदार्थ खरे, पण ते या स्थूल देहात जाऊन पोहोचले रे पोहोचले की ताबडतोब बिघडून मलरूप होतात. त्याचप्रमाणे मोठ्या मोलाचे व स्वच्छ वस्त्रही देहाच्या संगाने बिघडून मळकट व दुर्गंधी होते. तर प्रत्येकाच्या पाहण्यात येणारा असा अशुचिमय स्थूल देह तोच मी असे कसे होईल? शिवाय, स्थूल देह दृश्य आहे, व मी त्याचा द्रष्टा आहे, म्हणूनही तोच मी नाही, आणि ज्या अर्थी स्थूल देह दृश्य असून तो देहच मी नव्हे, त्या अर्थी त्या देहाचे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र हे चार वर्ण व ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ व संन्यास हे चार आश्रम असे दोनही अर्थात माझ्यामध्ये नाहीत, त्याचप्रमाणे स्थूलता, कृशता, श्यामता, गौरता, बाल्य, तारुण्य, वार्धक्य इत्यादी स्थूल देहाचे धर्मही माझ्यामध्ये नाहीत, असे अनुभव घेऊन मला जाणता येते. पण स्थूल देहाच्या आत जो सूक्ष्म देह आहे, तो तरी 'हुं सही' म्हणजे मी आहेच असे मला वाटते. कारण स्थूल देहाकडून जाणे, येणे, संभाळणे, वगैरे जे व्यवहार होतात ते सूक्ष्म देहाच्या आधारांनेच होतात. कसे ते पाहा - चक्षुरिंद्रियाने जीव पाहतो; कर्णेंद्रियाने ऐकतो, वागींद्रियाने बोलतो; एवंच, सूक्ष्म देहाच्या इंद्रियांकडून स्थूल देहाचे सर्व व्यवहार चालले आहेत. ज्यात प्राण आहेत अशा सूक्ष्म देहाच्या योगानेच स्थूल देह जगू शकतो. प्राण निघून गेल्यावर स्थूल देहाला जगता यावयाचेच नाही. यासाठी स्थूल देहात सूक्ष्म देहाचे प्राधान्य (मुख्यपण) आहे. शिवाय, स्थूल देहात सूक्ष्म देह जोपर्यंत आहे तोपर्यंत हा माझा बाप, हा पुत्र, हा भाऊ, हे कुटुंब इत्यादी जीवास ज्या संबंधामुळे म्हणता येते तो संबंध राहू शकतो. तो सूक्ष्म देहच एकदाचा निघून गेला की हा बाप, हा भाऊ इत्यादी

म्हणविणारा स्थूल देहावरील संबंध नाहीसा झालाच. म्हणजे तो ताबडतोब खाक झाला. या अनेक कारणांमुळे सूक्ष्म देहच मी आहे असे मला वाटते, शिवाय मी बोलतो, पाहतो, ऐकतो, चालतो त्याचप्रमाणे मी भुकेलेलो आहे, मी सुखी आहे, मी दु:खी आहे इत्यादी अहं प्रत्यही सूक्ष्म देहाच्या ठिकाणी दिसून येतात; यामुळेही मी सूक्ष्म देहच आहे असे मला वाटते.

गुरू:- अरे बाबा, सूक्ष्म देह तरी तू कसा असू शकशील? कारण तोसुद्धा भौतिक, जड आणि दृश्य आहे व त्याचा तू द्रष्टा आहेस म्हणून तू तोही नाहीस, आणि तो सूक्ष्म देह पंचमहाभूतांचा आहे म्हणून तुझाही होऊ शकत नाही. तू त्याचा साक्षी आहेस, याचा अनुभव करून घेण्यासाठी तू पहिल्याने ज्याप्रमाणे स्थूल देहाचा विचार करून स्थूल देह आत्म्याहून भिन्न आहे असे जाणलेस, त्याचप्रमाणे सूक्ष्म देहाचाही विचार करून सूक्ष्म देहापासून निराळा असणारा जो त्याचा द्रष्टा आत्मा त्याला तू ओळख व सूक्ष्म देह तोच आपण नव्हे असे जाण.

शिष्य:- गुरुमहाराज, सूक्ष्म देहाची तत्त्वे किती आहेत, कोणकोणत्या भूतांपासून कोणकोणती तत्त्वे उत्पन्न झाली आहेत त्या सर्वांचे निरूपण करून मला सांगावे.

गुरू:- सूक्ष्म देहाची अंत:करणपंचक, प्राणपंचक, ज्ञानेंद्रियपंचक, कर्मेंद्रियपंचक व विषयपंचक अशी पाच पंचके आहेत. प्रत्येक पंचकात पाच-पाच तत्त्वे असतात, म्हणजे पाच पंचकांची मिळून पंचवीस तत्त्वे आहेत. ती तत्त्वे आकाश, वायू, तेज, आप आणि पृथ्वी या पंचमहाभूतांपासून क्रमाने झाली आहेत. त्यांच्या विभागाच्या वेगवेगळ्या प्रक्रिया करून त्यांचे निरूपण विस्ताराने करण्याच्या हेतूने हे पुढील कोष्टक दिले आहे:-

सूक्ष्म देहाच्या विचाराचे कोष्टक क्र. ४

पूर्व

पंच महाभूते.	आकाशाचे अंत:करणपंचक कर्ते भोक्ते.	वायूचे प्राणपंचक वाहन.	तेजाचे ज्ञानेंद्रियपंचक द्वार.	आपाचे कर्मेंद्रियपंचक सेवक.	पृथ्वीचे विषय-पंचक भोग.
आकाश.	अंत:करण प्रथम स्फुरण देवता विष्णू.	व्यान सर्वांग-स्थानात राहतो. त्याचे कर्म सर्व देहाच्या सांध्यांस मागेपुढे करणे.	श्रोत्र, देवता दिशा. त्याच्या योगाने शब्दाचे श्रवण होते. त्याच्यावाचून जीव बहिरा.	वाचा, देवता अग्नी. तिच्या योगाने जीव शब्द बोलतो. तीवाचून मुका.	शब्द.
वायू.	मन संकल्प-विकल्पात्मक देवता चंद्रमा. त्याच्या योगाने जीव संकल्प करतो.	समान नाभि-स्थानात राहतो. कर्म अन्नरस नाड्यांच्या द्वारे रोमरोमांत पोहोचविणे.	त्वचा, देवता वायू. तिच्या योगाने शीत, उष्ण, मृदू कठीण इत्यादी स्पर्श समजतात.	पाणि, देवता इंद्र. त्याने जीव पदार्थ देतो घेतो. त्यावाचून हे काम होणे नाही.	स्पर्श.

उत्तर

दक्षिण

दक्षिण

उत्तर

तेज.	बुद्धी निश्चयात्मक. देवता ब्रह्मा. तिच्या योगाने जीवाचा निश्चय होतो.	उदान कंठस्थानात राहतो. अन्नरसाचे विभाग करणे, हिता नाडीतून उचकी उत्पन्न करणे, स्वप्न पाडणे.	चक्षू, देवता सूर्य. त्याच्या योगाने जीव रूप पाहतो. त्यावाचून तो आंधळा.	पाद, देवता उपेंद्र, त्याच्या योगाने जीव जातो येतो. त्यावाचून तो पांगळा.	रूप.
आप.	चित्त चिंतात्मक. देवता नारायण. त्याच्या योगाने जीव स्मरण करतो.	प्राण जीवाच्या हृदयस्थानात राहतो. कर्म एकवीस हजार सहाशे श्वासोच्छ्वास करणे.	जिव्हा, देवता वरुण. तिने जीवास रसस्वाद समजतो. तिच्यावाचून समजत नाही.	शिश्न, देवता प्रजापती. त्याने पुरुषास मूत्र, रतिभोग होतात. त्यावाचून तो नपुंसक.	रस.
पृथ्वी.	अहंकार अहंपणा. देवता रुद्र. त्याच्या योगाने जीवास अहंकार होतो.	अपान गुदस्थानात राहतो. कर्म मलाचा उत्सर्ग करणे.	घ्राण, देवता अश्विनीकुमार त्याने जीवास सुगंध दुर्गंध समजतात त्यावाचून समजावयाचे नाहीत.	गुद, देवता मृत्यू (यम). त्याच्या योगाने जीवाच्या मलाचा उत्सर्ग होतो.	गंध.

पश्चिम

सूक्ष्म देहाच्या कोष्टकावरील टीका

या कोष्टकात पहिल्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या प्रक्रियांत पूर्वेपासून पश्चिमेकडे क्रमाने वाचून तत्त्वांचा विचार ध्यानात आणावा आणि चवथ्या, पाचव्या, सहाव्या व सातव्या प्रक्रियांत उत्तरेकडून दक्षिणेकडे क्रमाने वाचीत जाऊन तत्त्वांचा विचार ध्यानात आणावा.

प्रक्रिया पहिली

आकाशाचे - अंत:करणपंचक आहे. त्यात पाच तत्त्वे आहेत. अंत:करण, मन, बुद्धी, चित्त आणि अहंकार अशी त्यांची नावे आहेत.

वायूचे - प्राणपंचक आहे. त्यात व्यान, समान, उदान, प्राण आणि अपान या नावांची पाच तत्त्वे आहेत.

तेजाचे - ज्ञानेंद्रियपंचक आहे. त्यात श्रोत्र, त्वचा, चक्षू, जिव्हा आणि घ्राण या नावांची पाच तत्त्वे आहेत.

आपाचे - कर्मेंद्रियपंचक आहे. त्यात वाचा, पाणि, पाद, शिश्न आणि गुद या नावांची पाच तत्त्वे आहेत.

पृथ्वीचे - विषयपंचक आहे. त्यात शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध या नावांची पाच तत्त्वे आहेत.

या सर्व तत्त्वांस तू जाणतोस, म्हणून त्यांत तू नाहीस. ती पंचभूतांची आहेत, म्हणून तुझीही नाहीत. तू या तत्त्वांचा द्रष्टा आहेस.

प्रक्रिया दुसरी

शिष्य:- गुरुवर्य, ह्या पंचवीस तत्त्वांची नावे आपण मला सांगितली ती समजली, पण त्यांची स्वरूपे स्पष्ट ओळखण्यासाठी त्या तत्त्वांपासून जे ज्ञान होते व ज्या क्रिया होतात, ती मला सांगावी

अंत:करणपंचकाचे व्याख्यान

गुरू:- अंत:करण - म्हणजे देहाच्या आत उत्पन्न होणाऱ्या ज्ञानसुखादींचे साधनरूप करण (इंद्रिय) त्याचे स्वरूप म्हटले म्हणजे कोणतेही काम करण्याविषयी प्रथम जे स्फुरण होते ते. अंत:करणाची देवता विष्णू आहे. त्यापासून हे स्फुरण होते.

मन - म्हणजे जे काम करण्याचे स्फुरण झाले ते काम निश्चयाने करावे, किंवा करू नये अशा प्रकारचा संकल्प किंवा विकल्प ज्याच्यापासून उत्पन्न होतो ते ठिकाण. मनाची देवता चंद्रमा आहे. त्याच्या योगाने संकल्प विकल्प होतात.

बुद्धी - म्हणजे मनात आलेले काम करण्याचा निश्चय ज्या शक्तीच्या योगाने होतो ती शक्ती. बुद्धीची देवता ब्रह्मा आहे. त्याच्या योगाने निश्चय होतो.

चित्त - म्हणजे अमुक एक काम करावयाचे आहे ते कसे करावे अशाविषयी जे चिंतन ते. चित्ताची देवता नारायण आहे. त्याच्या योगाने स्मरण होते.

अहंकार - म्हणजे अमुक एक काम आपणच करू असा जो अभिमान तो. त्याची देवता रुद्र आहे. त्याच्या योगाने अहंकार (अभिमान) उत्पन्न होतो.

अंत:करणाचे स्वरूप खरे म्हटले म्हणजे एकच आहे, पण त्यात संकल्प, विकल्प, निश्चय इत्यादी वेगवेगळ्या वृत्ती असतात म्हणून त्यास मन, बुद्धी इत्यादी नावेही वेगवेगळी पडली आहेत. जसे एक ब्राह्मण आहे. तो स्वयंपाक करीत असेल तर त्यास स्वयंपाकी म्हणतात; कोणासही शिकवीत असेल तर त्यास शिक्षक म्हणतात; ज्योतिष जाणणारा असेल तर ज्योतिषी म्हणतात. त्याचप्रमाणे एकाच अंत:करणास वृत्तिभेदाने मन, बुद्धी इत्यादी वेगवेगळी नावे दिलेली आहेत. या सर्व अंत:करण, मन इत्यादिकांचा तू साक्षी आहेस. तीच तू नाहीस हे विचार करून पाहा.

प्राणपंचकांचे व्याख्यान

व्यान - या नावाचा वायू शरीराच्या सर्व स्थानांत राहून, देहाचे सर्व सांधे मागेपुढे हलविण्याचे कर्म करतो.

समान - या नावाचा वायू नाभिस्थानात राहतो. मनुष्य जे अन्न खातो व पाणी पितो, त्यांचे जठराग्नीत पचन झाल्यानंतर त्यांचे स्थूल, सूक्ष्म आणि मध्यम असे तीन भाग होतात. त्यातल्या अन्नाचा जो अतिसूक्ष्म भाग होतो तो शरीरातल्या हृदयात येऊन मन व बुद्धीस पुष्ट करतो, जलाचा जो सूक्ष्म भाग होतो तो प्राण पुष्ट करतो आणि अन्न व जल यांचा दुसरा जो स्थूल भाग मल व मूत्र या रूपाने घाणेरडा होतो, तो अनुक्रमे गुद आणि शिश्न या द्वारांनी शरीराच्या बाहेर निघून जातो. बाकी राहिलेला अन्नजलांचा मध्यम रसरूप भाग, समानवायू नाड्यांच्या द्वारांनी सर्व शरीरात रोमरोमांच्या ठिकाणी पोहोचवितो. त्या मध्यम रसाचा परिणाम रक्त, मांस इत्यादी होऊन त्यायोगे शरीर पुष्ट होते. सर्व बाजूंनी

जर अन्नजलांच्या रसांचे भाग शरीरात बरोबर पोहोचत नसतील तर सर्व अवयव पुष्ट होणार नाहीत. ज्याप्रमाणे बागेतला माळी विहिरीतले पाणी काढून ते पाटाच्या द्वारे ठिकठिकाणी सर्व वृक्षांस सारखे पोहोचवितो व त्याच्या योगाने सर्व वृक्ष प्रफुल्लित होतात, त्याचप्रमाणे समानवायुरूप माळी देहरूप बगीच्यात सर्व अवयवरूप व रोमरूप वृक्षांस अन्नजलांचे रसरूप पाणी सर्व शरीरशिरांच्या पाटाने पोहोचवून सर्व शरीर पुष्ट करतो.

उदान - या नावाचा वायू कंठस्थानात राहतो आणि मनुष्य जे अन्न खात असतो व जल पीत असतो, त्यांचे वेगवेगळे विभाग करून 'हिता' या नावाची कंठात जी एक अतिसूक्ष्म नाडी आहे तिच्याद्वारे स्वप्न व उचकी उत्पन्न करतो.

प्राण - या नावाचा वायू हृदयस्थानात राहतो, तो दिवस आणि रात्र मिळून एकंदर २१६०० श्वासोच्छ्वासरूप काम करतो.

अपान - या नावाचा वायू गुदस्थानात राहून मलविसर्जन करतो.

वर सांगितल्याप्रमाणे वेगळ्या वेगळ्या क्रिया पाच वायूंच्या आहेत. आत्म्याच्या नाहीत. तू त्या सर्वांचा साक्षी आहेस.

ज्ञानेंद्रियपंचकाचे व्याख्यान

श्रोत्रेंद्रिय - (कान) याची देवता दिशा आहे. याच्या योगाने शब्द ऐकू येतो, यावाचून मनुष्य बहिरा असतो; म्हणजे त्यास ऐकू येत नाही.

त्वगिंद्रिय - याची देवता वायू आहे. या इंद्रियाच्या योगाने मनुष्यास शीत, उष्ण, कोमल किंवा कठीण असे स्पर्श समजतात.

चक्षुरिंद्रिय - याची देवता सूर्य आहे. याच्या योगाने नाना प्रकारची रूपे मनुष्य पाहतो, याच्यावाचून मनुष्य आंधळा असतो.

जिव्हेंद्रिय - याची देवता वरुण आहे. या इंद्रियाच्या योगाने खारट, आंबट, गोड इत्यादी षड्रस मनुष्यास जाणता येतात. यावाचून ते जाणता येणार नाहीत.

घ्राणेंद्रिय - याची देवता अश्विनीकुमार आहे. याच्या योगाने जीवास सुगंध व दुर्गंध समजतात. यावाचून ते समजावयाचे नाहीत.

या पाचही ज्ञानेंद्रियांना तू ओळखतोस, त्यामुळे हीच तू नाहीस. तू या सर्वांचा साक्षी आहेस.

कर्मेंद्रियपंचकाचे व्याख्यान

वागींद्रिय - याची देवता अग्नी आहे. यामुळे जीवास शब्द बोलता येतो. यावाचून तो मुका असतो.

पाणिंद्रिय - (हात) याची देवता इंद्र आहे. याच्या योगाने मनुष्य पदार्थ घेतो देतो. यावाचून त्या क्रिया होणार नाहीत.

पादेंद्रिय - याची देवता उपेंद्र (विष्णू) आहे. याच्या योगाने जाण्यायेण्याची क्रिया घडते. यावाचून मनुष्य पांगळा असतो.

शिश्नेंद्रिय - याची देवता प्रजापती आहे. याच्या योगाने मूत्र आणि रतिभोग होतात. यावाचून पुरुष नपुंसक असतो.

गुदेंद्रिय - याची देवता मृत्यू (यम) आहे. याच्या योगाने जीवाच्या मलाचा त्याग होतो.

या पंच कर्मेंद्रियांस तू जाणतोस, त्यामुळे हीच तू नाहीस. तू यांचा साक्षी आहेस.

विषयपंचकाचे व्याख्यान

शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध हे पाच विषय आहेत. याहूनही आत्मा भिन्न आहे. आत्मा विषयरूप नाही असे जाणावे, आणि या पाच विषयात जो मनुष्य आसक्त होतो त्याला बंधन प्राप्त होते, यासाठी त्यांचा त्याग करावा. कारण यांपैकी एकेका विषयांतच एकेक विवक्षित जीव आसक्त होऊन राहिला तर त्याचा नाश होईलच होईल हे निराळे कशाला सांगावयास पाहिजे ?

शिष्य :- कोणता विवक्षित जीव कोठल्या विषयात आसक्त राहून नाश पावतो ते कृपा करून सांगावे.

गुरू :- शब्दविषयात आसक्त होऊन हरीण मरण पावते, ते असे - एखादा लबाड सुस्वर कंठाचा पारधी रानात मुद्दाम सुस्वर गाऊ लागतो. त्याच्या गाण्याने नादावून, गाणे स्पष्ट ऐकू यावे म्हणून, एखादे हरीण त्या पारध्याच्या अगदी जवळ येऊन बसते. इतक्यात पारधी ताबडतोब येऊन दग्याने त्यास पकडून ठार मारतो. अशा रितीने शब्दविषयात आसक्ती ठेवल्याने हरीण नाश पावते.

स्पर्शविषयात आसक्त होऊन हत्ती नाश पावतो. ज्या देशांत हत्ती पुष्कळ असतात त्या देशांत हत्तीचे मौल्यवान दात मिळविण्यासाठी, जंगली लोक जंगलात मोठा खड्डा करून ठेवतात आणि तो खड्डा दिसू नये म्हणून त्यावर लांब लांब वासे टाकतात व त्यावर जमिनीबरोबर दाट गवत पसरून ठेवतात. नंतर खड्ड्याच्या ज्या बाजूकडून हत्तींची टोळी येत असेल तिच्या

समोरच्या बाजूस लाकडाची एक हत्तीण रंग देऊन हुबेहूब तयार करून ठेवतात. त्या लांबून येणाऱ्या हत्तींपैकी एखादा हत्ती, ती लाकडी हत्तीण पाहिल्याबरोबर ती खरी आहे असे समजून तिला स्पर्श करण्यासाठी वेगाने धावत येतो तोच त्या खड्ड्यात पडून मरण पावतो.

रूपविषयाच्या सेवनाने पतंगाचा नाश होतो हे सर्वांच्या पाहण्यात नेहमी येतेच. हे पतंग दिव्याचा प्रकाश पाहून त्यावर झडप घालतात आणि मरतात.

रसविषयाने माशांचा नाश होतो, तो असा- मासे मारणारे कोळी, मासे मारण्याच्या आपल्या लोखंडी गळांचे आकडे एकत्र जमवून त्यांवर आमिष म्हणून काहीतरी खाण्याचा पदार्थ बांधून तो गळ पाण्यात सोडतात, लगेच पाण्यातले मासे त्या पदार्थाच्या अभिलाषेने त्या पदार्थातच, म्हणजे वस्तुत: त्या लोखंडी गळातच, आपली तोंडे खुपसून मरण पावतात. यासाठी हा रसविषयही दु:खाचे कारण आहे.

गंधविषयाने भ्रमर मरण पावतो तो असा- एखाद्या सूर्यविकासी प्रफुल्लित कमळावर, एखादा भ्रमर सुगंधाच्या अभिलाषेने बसून राहतो. सूर्यास्ताबरोबर ते कमळ मिटते. तथापि तो सुवासाच्या लोभाने त्यातून बाहेर पडत नाही. काही वेळाने तेथे एखादा हत्ती येऊन ते कमळ उपटून खाऊन टाकतो तेव्हा तो भ्रमर अर्थात त्या कमळाबरोबरच मरण पावतो, म्हणून गंधविषयही दु:खाचा हेतू आहे. यासाठी या पाचही विषयांच्या ठिकाणी दोषदृष्टी ठेवून त्यांचा त्याग करावा.

प्रक्रिया तिसरी

अंत:करणपंचक, ज्ञानेंद्रियपंचक आणि कर्मेंद्रियपंचक यांतील प्रत्येकात अध्यात्म, अधिभूत आणि अधिदैव अशी त्रिपुटी असते; तिच्या योगाने क्रिया घडते. ही त्रिपुटी तू जाणतोस. म्हणून हीच तू नव्हेस. तू हिचा साक्षी आहेस.

शिष्य:- महाराज, अंत:करणादी पंचकांतील प्रत्येकात अध्यात्म, अधिभूत आणि अधिदैव या त्रिपुटीने क्रिया घडते असे आपण सांगितले; पण अध्यात्म, अधिभूत आणि अधिदैव म्हणजे काय ते मला सांगावे.

गुरू:- पाच अंत:करणांच्या त्रिपुट्या खालील कोष्टकात दाखवल्या आहेत, त्याप्रमाणे समजाव्या.

अंतःकरणत्रिपुटीचे कोष्टक क्र. ३

अध्यात्म	अधिभूत	अधिदैव
अंत:करण	स्फुरण	विष्णू
मन	संकल्प विकल्प	चंद्रमा
बुद्धी	निश्चय	ब्रह्मा
चित्त	चिंतन	नारायण
अहंकार	अभिमान	रुद्र

अंत:करण अध्यात्म, स्फुरण अधिभूत आणि विष्णू अधिदैव या तिघांकडून क्रिया होते. या तिघांपैकी एकही जरी कमी असेल तरी क्रिया होणारच नाही. त्याचप्रमाणे मन अध्यात्म, संकल्प-

विकल्प अधिभूत आणि चंद्रमा अधिदैव या तिघांकडून संकल्परूप क्रिया होते.

अशाच प्रकारची बुद्धी, चित्त आणि अहंकार यांतील प्रत्येकाची त्रिपुटी जाणावी. या त्रिपुट्या तू जाणतोस; म्हणून याच तू नाहीस, तू यांचा साक्षी आहेस.

पाच ज्ञानेंद्रियांच्या त्रिपुट्या खालील कोष्टकात दिल्याप्रमाणे समजाव्या -

ज्ञानेंद्रिय त्रिपुटी कोष्टक क्र. ४

अध्यात्म	अधिभूत	अधिदैव
श्रोत्र	शब्द	दिशा
त्वचा	स्पर्श	वायू
चक्षू	रूप	सूर्य
जिव्हा	रस	वरुण
घ्राण	गंध	अश्विनीकुमार

श्रोत्र अध्यात्म, शब्द अधिभूत आणि दिशा अधिदैव या त्रिपुटीच्या योगाने (ही तीन मिळून) ऐकणे ही क्रिया घडते. यांपैकी एकही जरी कमी असेल तरी क्रिया घडणार नाही.

उदाहरणार्थ :- चक्षू अध्यात्म आहे, रूप अधिभूत आहे, परंतु अधिदैव सूर्य जर नसेल, तर जीवास दिसणार नाही. सूर्य व रूप आहेत, पण चक्षू नाही, तरीसुद्धा त्यास दिसावयाचे नाही.

त्याचप्रमाणे सूर्य आणि चक्षू आहेत, पण रूप नाही, तरीसुद्धा त्यास दिसावयाचे नाही, अशाच बाकी राहिलेल्या ज्ञानेंद्रियांच्या त्रिपुट्या समजाव्या. त्या त्रिपुट्या तू जाणतोस म्हणून त्या तू नव्हेस. क्रिया त्रिपुट्यांच्या आहेत, अर्थात तुझ्या नाहीत. तू त्यांचा साक्षी आहेस.

पाच कर्मेंद्रियांच्या त्रिपुट्या खालील कोष्टकात दिल्याप्रमाणे समजाव्या -

कर्मेंद्रिय त्रिपुटी कोष्टक क्र. ५

अध्यात्म	अधिभूत	अधिदैव
वाचा	वचन (बोलणे)	अग्नी
पाणि	आदान (देणे घेणे)	इंद्र
पाद	गमन (जाणे येणे)	उपेंद्र
शिश्न	आनंद (रतिभोग)	प्रजापती
गुद	विसर्ग (मलत्याग)	यम

वागींद्रिय अध्यात्म, वचन अधिभूत आणि अग्नी अधिदैव या त्रिपुटीच्या योगानेच शब्द बोलण्याची क्रिया घडते. या तिहींपैकी कोणतेही एक जरी कमी असेल तरीसुद्धा क्रिया घडणार नाही. याचप्रमाणे बाकीच्या सर्व कर्मेंद्रियांच्या त्रिपुट्या जाणाव्या. या त्रिपुट्यांस तू ओळखतोस, अर्थात याच तू नाहीस. क्रिया त्रिपुट्यांपासून घडतात, म्हणून तुझ्याही नाहीत. तू त्यांचा साक्षी आहेस.

प्रक्रिया चवथी

प्रारंभी अंत:करणादी जी पंचवीस तत्त्वे सांगितली, ती सर्व पंचमहाभूतांच्या सात्त्विक, राजस आणि तामस भागांपासून उत्पन्न होतात, म्हणून ती सर्व तत्त्वे पंचमहाभूतांचे कार्य आहेत असे जाणावे. तू त्यांचा द्रष्टा साक्षी आहेत.

शिष्य:- गुरुमहाराज, या पंचवीस तत्त्वांपैकी कोणकोणती तत्त्वे कोणकोणत्या भूतांच्या सात्त्विक, राजस व तामस भागांपासून झालेली आहेत ते सांगावे.

गुरू:- पंचभूतांच्या सात्त्विक भागांपासून पाच अंत:करणे व पाच ज्ञानेंद्रिये झाली आहेत. त्यांच्या राजस भागांपासून पाच प्राण व पाच कर्मेंद्रिये झाली आहेत आणि त्यांच्या तामस भागांपासून पाच विषय झाले आहेत.

शिष्य:- आपण आकाशादी पंचभूतांच्या सात्त्विकादी भागांपासून एकंदर मिळून पंचवीस तत्त्वांची उत्पत्ती सांगितली, तरी पण प्रत्येक भूताच्या सात्त्विक भागापासून, राजस भागापासून व तामस भागापासून उत्पन्न झालेली निरनिराळी तत्त्वे स्पष्टपणे ध्यानात येतील अशा रितीने सांगावी.

गुरू:- पंचभूतांच्या सात्त्विक, राजस व तामस भागांपासून उत्पन्न झालेली निरनिराळी तत्त्वे समजण्यासाठी हे पुढील कोष्टक दिले आहे.

सात्त्विकादी भागांच्या तत्त्वांचे कोष्टक क्र. ६

पंचभूते	सात्त्विक भागापासून		राजस भागापासून		तामस भागा-पासून
	पाच अंत:करणे	पांच ज्ञानेंद्रिये	पाच वायू	पाच कर्मेंद्रिये	पाच विषय
आकाशाच्या	अंत:करण	श्रोत्र	व्यान	वाचा	शब्द
वायूच्या	मन	त्वचा	समान	पाणि	स्पर्श
तेजाच्या	बुद्धी	चक्षू	उदान	पाद	रूप
आपाच्या	चित्त	जिव्हा	प्राण	शिश्न	रस
पृथ्वीच्या	अहंकार	घ्राण	अपान	गुद	गंध

कोष्टकाचा अर्थ

आकाशाच्या सात्त्विक भागापासून अंत:करण व श्रोत्रेंद्रिय ही झाली आहेत, त्याच्या राजस भागापासून व्यानवायू व वागींद्रिय ही झाली आहेत आणि त्याच्या तामस भागापासून शब्दविषय झाला आहे. याप्रमाणे वायू आदिकरून बाकीच्या चार भूतांच्या सात्त्विकादी भागांपासून मन, त्वचा आदिकरून तत्त्वे उत्पन्न झाली आहेत असे समजावे.

शिष्य :- पाच अंत:करणे व पाच ज्ञानेंद्रिये पंचभूतांच्या सात्त्विक भागांपासून झाली आहेत असे आपण सांगितले. त्याला प्रमाण काय बरे ?

गुरू:- गीतेत 'सत्त्वात्संजायते ज्ञान' असे सांगितले आहे. म्हणजे, 'सत्त्वगुणापासून ज्ञान उत्पन्न होते', असे सांगितले आहे. हे कसे ते पाहा- अंत:करण, मन, बुद्धी इत्यादिकांपासून सुखदु:खाचे ज्ञान होते आणि श्रोत्र, त्वचा, चक्षू वगैरे पाच ज्ञानेंद्रियांपासून शब्दस्पर्शरूपादी विषयांचे ज्ञान होते, म्हणून या गीतेच्या प्रमाणावरून, अर्थात अनुभवाच्या प्रमाणावरून ती सात्त्विक भागांपासून झाली आहेत असे समजावे.

शिष्य:- पंचप्राण व पाच कर्मेंद्रिये पंचभूतांच्या राजस भागांपासून झाली आहेत हे कसे खरे ठरते ते सांगावे.

गुरू:- रजोगुणापासून ज्या प्रकारची क्रिया घडते, त्याच प्रकारची क्रिया पाच प्राण आणि पाच कर्मेंद्रिये यांच्यापासूनही स्पष्टपणे घडते, म्हणून प्राण आणि कर्मेंद्रिये ही पंचमहाभूतांच्या राजस भागांपासून झाली आहेत असे समजावे.

शिष्य:- पाच विषय तामस भागांपासून झाले आहेत हे खरे कशावरून?

गुरू:- पाचही विषयांत ज्ञान नाही, ते केवळ जडरूप आहेत, त्यामुळे ते तामस भागांपासून झाले आहेत असे सांगितले. या सर्व तत्त्वांस तू जाणतोस, म्हणून हीच तू नाहीस. ही सर्व पंचभूतांची आहेत. अर्थातच तुझीही नाहीत. तू अकर्ता, अभोक्ता असा त्यांचा साक्षी आत्मा आहेस.

प्रक्रिया पाचवी

शिष्य:- महाराज, आपण माझा आत्मा अकर्ता, अभोक्ता व साक्षी आहे असे म्हटले तर मग ह्या देहात कर्ता तरी कोण आहे

व सुखदु:खांचा भोक्ता तरी कोण आहे? आणि ती सुखदु:खे कोणकोणत्या साधनांनी तो भोक्ता भोगतो ते सर्व स्पष्ट समजेल अशा रितीने कृपा करून सांगावे.

गुरू:- या देहात पाच अंत:करणे कर्ती व भोक्ती आहेत; पाच प्राण या कर्त्याभोक्त्यांची वाहने आहेत; पाच ज्ञानेंद्रिये त्यांची द्वारे आहेत, पाच विषय त्यांचे भोग आहेत आणि पाच कर्मेंद्रिये त्यांचे सेवक आहेत. तू या सर्वांस जाणणारा अकर्ता, अभोक्ता, असंग, आत्मा आहेस.

शिष्य:- महाराज, अंत:करणपंचक हे कर्ते-भोक्ते आहे, प्राणपंचक त्याचे वाहन आहे; ज्ञानेंद्रियपंचक त्याचे द्वार आहे, विषयपंचक त्याचा भोग आहे; आणि कर्मेंद्रियपंचक त्याचा सेवक आहे; असे आपण सर्वसाधारण रितीने म्हणजे समुच्चयेकरून सांगितले; पण त्या अंत:करणपंचकांतील कोणकोणते कर्ते-भोक्ते कोणकोणत्या वाहनावर बसून, कोणकोणत्या द्वारांत येऊन, काय काय भोगते आणि त्याची कोणकोणता सेवक सेवा करतो, ते सर्व खुलासेवार मला समजेल अशा रितीने विचारपूर्वक सांगावे.

गुरू:- आकाशाचे 'अंत:करण' हे तत्त्व कर्ते व भोक्ते 'व्यान' वाहनावर बसून श्रोत्रद्वारात येते आणि शब्दविषयरूप भोग भोगते म्हणजे कानांच्या योगाने अनुकूल अथवा प्रतिकूल शब्द ऐकल्याने अंत:करणात सुखदु:खरूप भोग होतो, 'वाचा' सेवक अंत:करणाची सेवा करतो. म्हणून अंत:करण कर्ते-भोक्ते असून तू आत्मा त्यास जाणणारा आहेस.

वायूचे 'मन' हे कर्ते व भोक्ते 'समान' या वाहनावर बसून त्वचाद्वारात येऊन स्पर्शविषयास भोगते. मनाची सेवा हात

करतो, म्हणजे त्वचेला थंडी लागली तर तिच्यावर वस्त्र नीट पसरणे, तिजवर उष्णतेमुळे घाम आला तर तिला पंख्याने वारा घालणे इत्यादी प्रकारची सेवा हात करतो. त्वचेवर चंदनादिकांच्या मृदू व अनुकूल स्पर्शाने सुख व कठीण किंवा उष्ण वगैरे प्रतिकूल स्पर्शाने मनास दु:ख होते, म्हणून सुखदु:खाचे भोक्ते मन आहे, पण त्यास जाणणारा तू आत्मा सुखी किंवा दु:खी यातील एकही नाहीस.

तेजाची - 'बुद्धी' ही कर्ती व भोक्ती 'उदान' वाहनावर बसून चक्षुद्वारात येऊन रूपविषयाचे ग्रहण करते. तिचा सेवक पाय आहे. तो तिला रूप पाहावयास नेतो, म्हणजे डोळ्याने प्रिय पदार्थ पाहिल्याने बुद्धी सुखदु:खांची भोक्ती होते; पण तू तिचा द्रष्टा अभोक्ता आहेस.

आपाचे - 'चित्त' हे कर्ते व भोक्ते 'प्राण' वाहनावर बसून जिव्हाद्वारात येऊन रसविषय भोगते आणि त्याचा सेवक शिश्न रसाचा त्याग करते; म्हणजे जिव्हेने मधुरादिकरून अनुकूल (प्रिय) रस व कडू इत्यादी प्रतिकूल (अप्रिय) रस चाखल्याने, चित्त सुखदु:खाचे भोक्ते होते. तथापि तू त्याचा द्रष्टा अभोक्ता आहेस.

पृथ्वीचा - 'अहंकार' हा कर्ता व भोक्ता 'अपान' वाहनावर बसून घ्राणद्वारात येऊन गंधविषय भोगतो, आणि त्याचा सेवक गुद मळाचा त्याग करते; म्हणजे नाकाने फूल, अत्तर इत्यादी अनुकूल सुगंध आणि प्रतिकूल दुर्गंध यांचे ग्रहण केल्याने अहंकार सुखदु:खांचा भोक्ता होतो. तू त्यास जाणणारा अभोक्ता आहेस. तुझ्या आत्म्याच्या ठिकाणी सुखदु:खे नाहीत.

अशा रितीने कर्त्याभोक्त्यांच्या प्रक्रियेचे निरूपण केल्यानंतर पुढे दुसऱ्या प्रकाराने आकाशादी पंचमहाभूतांपैकी प्रत्येकाची पाच-पाच तत्त्वे गुरू सांगतात.

प्रक्रिया सहावी

गुरू:- आकाशाची:- अंत:करण, व्यान, श्रोत्र, वाचा आणि शब्द अशी पाच तत्त्वे आहेत.

शिष्य:- अंत:करणादी तत्त्वे आकाशाची आहेत असे आपण म्हटले, ती आकाशाची असण्याचे कारण काय?

गुरू:- स्फुरणरूप अंत:करण आकाशापासून उत्पन्न होते आणि त्याच्यातच लय पावते, म्हणून ते आकाशाचे आहे. व्यान सर्व अंगांत आकाशाप्रमाणे सर्वव्यापी असतो. म्हणून आकाशाचा आहे. श्रोत्रेंद्रिय आकाशाचा गुण जो शब्द तो ऐकते म्हणून आकाशाचे आहे. वागींद्रिय आकाशाचा गुण जो शब्द त्याचा उच्चार करते म्हणून आकाशाचे आहे. शब्द आकाशाचा गुण आहे हे तर प्रसिद्धच आहे.

वायूची:- मन, समान, त्वचा, पाणि आणि स्पर्श ही पाच तत्त्वे आहेत.

शिष्य:- ही पाच तत्त्वे वायूचीच असण्याचे कारण काय बरे असावे?

गुरू:- मन वायूप्रमाणे चंचल आहे, म्हणून वायूचे समजावे. समान स्वत: वायुरूप आहे. त्वगिंद्रिय वायूचा गुण जो स्पर्श त्यास जाणते, म्हणून ते वायूचे आहे. हस्तेंद्रियापासून वायूचा

गुण जो स्पर्श तो होतो म्हणून ते वायूचे आहे. स्पर्श तर वायूचा गुण आहेच आहे. तू या सर्वांचा साक्षी आहेस.

तेजाची :- बुद्धी, उदान, चक्षू, पाद आणि रूप ही पाच तत्त्वे आहेत.

शिष्य :- ही पाच तत्त्वे तेजाची असण्याचे कारण काय ते कृपा करून सांगावे.

गुरू :- बुद्धी स्वप्रकाश तेजोमय आहे, म्हणून तेजाची आहे. उदानवायू कंठात अन्नजलांचे विभाग करून त्यांस जठराग्नीकडे पोहोचवितो, म्हणून तेजाचा आहे. पादेंद्रियात विशेष उष्णता असते व तेजाचे गुण जे रूप त्यास बघण्यासाठी ते बुद्धीस किंवा चक्षूस घेऊन जाते, म्हणून ते तेजाचे आहे. रूप तर तेजाचा गुण आहेच आहे. या रितीने ही पाच तत्त्वे तेजाची आहेत. तू ह्या सर्वांचा साक्षी आहेस.

आपाची :- चित्त, प्राण, जिव्हा, शिश्न आणि रस ही पाच तत्त्वे आहेत.

शिष्य :- ही पाच तत्त्वे जलाची आहेत हे कशावरून समजावयाचे ?

गुरू :- चित्त जलाप्रमाणे द्रवीभूत होते म्हणून जलाचे आहे. प्राणवायू जलाशिवाय राहू शकत नाही म्हणून जलाचा आहे, तसेच 'जलमय प्राण आहे' असे श्रुतींतही सांगितले आहे. जिव्हेंद्रिय जलाचा गुण जो रस त्याचे ग्रहण करते व सर्व काल ओले असते म्हणून ते जलाचे आहे. शिश्नेंद्रिय मूत्ररूप जलाचा त्याग करते म्हणून जलाचे आहे. रस हा जलाचा गुण आहे हे तर प्रसिद्धच आहे. तू या सर्वांस जाणणारा साक्षी आहेस.

पृथ्वीची :- अहंकार, अपान, घ्राण, गुद आणि गंध ही पाच तत्त्वे आहेत.

शिष्य :- ही पाच तत्त्वे पृथ्वीचीच आहेत हे निश्चयाने कसे समजावे ? ते सांगण्याची कृपा करावी.

गुरू :- अहंकार पृथ्वीप्रमाणे फार मोठा आणि जड आहे, म्हणून पृथ्वीचा आहे. अपानवायू पृथ्वीचा भाग जो मळ त्यास गुदद्वारातून बाहेर काढतो म्हणून पृथ्वीचा आहे. घ्राणेंद्रिय पृथ्वीचा गुण जो गंध त्यास जाणते म्हणून पृथ्वीचे आहे. गुदेंद्रिय पृथ्वीचा भाग जो मळ त्याचा त्याग करते म्हणून पृथ्वीचे आहे. गंध हा पृथ्वीचा गुण आहे हे प्रसिद्धच आहे.

या रितीने पाच भूतांच्या पंचवीस तत्त्वांचा साक्षी (जाणणारा) तू आत्मा आहेस; यासाठी ती तत्त्वेच तू नाहीस; व ती तुझीही नाहीत. तू त्याहून वेगळा आहेस.

प्रक्रिया सातवी

शिष्य :- गुरुमहाराज, पहिल्या प्रक्रियांत आकाशाची तत्त्वे पाच अंत:करणे आहेत, वायूची तत्त्वे पाच प्राण आहेत, तेजाची पाच ज्ञानेंद्रिये आहेत, आपाची पाच कर्मेंद्रिये आहेत आणि पृथ्वीची तत्त्वे पाच विषय आहेत असे आपण निरूपण करून सांगितले, परंतु आता सांगितलेल्या सहाव्या प्रक्रियेत पहिल्या प्रक्रियेहून काही वेगळ्याच तऱ्हेचे निरूपण केले; म्हणजे असे :-

आकाशाची - अंत:करण, व्यान, श्रोत्र, वाचा आणि शब्द ही तत्त्वे आहेत.

वायूची - मन, समान, त्वचा, पाणि आणि स्पर्श ही तत्त्वे आहेत.

तेजाची - बुद्धी, उदान, चक्षू, पाद आणि रूप ही तत्त्वे आहेत.

आपाची - चित्त, प्राण, जिव्हा, शिश्न आणि रस ही तत्त्वे आहेत.

पृथ्वीची - अहंकार, अपान, घ्राण, गुद आणि गंध ही तत्त्वे आहेत.

तर दोन प्रक्रियांच्या निरूपणात असा फरक पडण्याचे कारण काय बरे?

गुरू :- मुख्यत्वेकरून अपंचीकृत पंचभूतांच्या सतरा तत्त्वांपासून सूक्ष्म देह उत्पन्न झाला आहे असे वेदान्ताच्या प्रकरणग्रंथात यद्यपि सांगितले आहे. तथापि स्थूल रितीने भिन्न भिन्न प्रक्रियांच्या योगाने सर्व तत्त्वांची विस्ताराने फोड होऊन मुमुक्षूची समजूत पडावी या हेतूने, या पंचीकरणाच्या सूक्ष्म देहाच्या कोष्टकांत सूक्ष्म देहाच्या पंचवीस तत्त्वांचे जे निरूपण केले आहे त्यात प्रत्येक भूताची मूळची शुद्ध तत्त्वे व त्यातच दुसऱ्या भूतांची तत्त्वे मिसळल्यामुळे मिश्रित झालेली तत्त्वे म्हणजे उदाहरणार्थ, आकाशाची तत्त्वे वायू इत्यादी बाकीच्या भूतांशी मिसळलेली, वायूची तत्त्वे आकाशादी बाकीच्या भूतांशी मिसळलेली व त्याचप्रमाणे तेज, आप आणि पृथ्वी यांतील प्रत्येकाची तत्त्वे बाकीच्या भूतांशी मिसळलेली अशा दोन प्रकारच्या तत्त्वांचे निरूपण केल्यामुळे पहिल्या आणि सहाव्या प्रक्रियांत असा फरक पडला आहे. वेगवेगळ्या प्रकारांनी निरूपित केलेल्या तत्त्वांत कितीही फरक पडला तरी समजावयाचे आहे ते

एवढेच की, ती सर्व तत्त्वे भौतिक असल्यामुळे अनात्मरूप, दृश्य आहेत व आत्मा त्या सर्वांहून वेगळा आहे.

प्रक्रिया आठवी

शिष्य :- सूक्ष्म देहाची ही जी पंचवीस तत्त्वे आपण सांगितली ती पंचवीसच आहेत की त्याहून जास्त आहेत किंवा कमी आहेत, ते सांगावे.

गुरू :- वेदशास्त्रांत पुष्कळ ठिकाणी पाच ज्ञानेंद्रिये, पाच कर्मेंद्रिये, पाच प्राण, मन आणि बुद्धी मिळून सतरा तत्त्वांचा सूक्ष्म देह आहे, असे सांगितलेले आहे. काही ठिकाणी मन आणि बुद्धी ही दोन एकच धरली गेल्यामुळे सोळा तत्त्वे सांगितलेली आहेत. काही ठिकाणी या वरील सतरा तत्त्वांत चित्त व अहंकार ही आणखी दोन तत्त्वे मिळाल्यामुळे एकंदर एकोणीस तत्त्वे सांगितलेली आहेत आणि काही ठिकाणी अष्टपुरींतल्या सत्तावीस तत्त्वांचा सूक्ष्म देह होतो असे वर्णिलेले आहे.

शिष्य :- अष्टपुरींतील सत्तावीस तत्त्वांनी झालेल्या सूक्ष्म देहाविषयी आता आपण सांगितलेत, पण अष्टपुरी म्हणजे काय ते अगोदर सांगावे.

गुरू :- पाच ज्ञानेंद्रियांचे पुर पहिले आहे, पाच कर्मेंद्रियांचे दुसरे पुर, चार अंत:करणांचे तिसरे पुर, पाच प्राणांचे चवथे पुर, पंचमहाभूतांचे पाचवे पुर, अविद्या सहावे पुर, काम सातवे पुर आणि कर्म हे आठवे पुर आहे. ही आठ पुरे मिळून सत्तावीस तत्त्वे होतात. या सर्व तत्त्वांचा तू द्रष्टा आहेस व ही तत्त्वे दृश्य, जड, विकारी, अनात्मरूप आहेत.

शिष्य :- गुरुमहराज अशा रितीने तत्त्वांची निरूपणे वेगवेगळी केली आहेत, तर त्यांपैकी मी किती मानू? देह पाहिला तर एकच आहे, पण त्याची तत्त्वे गणण्याच्या रीती मात्र वेगवेगळ्या सांगितल्या आहेत, त्याचे कारण काय बरे?

गुरू :- अरे बाबा, तुला मुद्द्याची अशी एक गोष्ट सांगतो. जेवढ्या प्रक्रियांच्या योगाने आत्मा असंग, अजर, अमर, अक्रिय, सच्चिदानंदस्वरूप आहे असे समजून येईल तेवढ्या सर्व प्रक्रिया मानाव्या. काही ठिकाणी कार्यकारणांची एकता कल्पिल्यामुळे थोडी तत्त्वे सांगितलेली आहेत आणि काही ठिकाणी कार्य व कारण यांतील प्रत्येकास वेगवेगळे कल्पून त्यांचे निरूपण केलेले आहे, म्हणून जास्त तत्त्वे सांगितलेली आहेत. पण कितीही तत्त्वे धरली तरी ती सर्व दृश्य, अनात्मरूप, परिणामी आणि जड आहेत. सबब त्यांचा त्याग करावा व त्यांच्याहून वेगळा त्यांचा द्रष्टा परिणामरहित चैतन्यरूप असा जो आत्मा त्याचा अपरोक्ष रितीने दृढ निश्चय करावा.

प्रक्रिया नववी

गुरू :- बा शिष्या, ज्याप्रमाणे स्थूलदेह अन्नमयकोशरूप आहे आणि त्याहून तू आत्मा भिन्न आहेस, त्याचप्रमाणे या सूक्ष्मदेहातही प्राणमय, मनोमय आणि विज्ञानमय असे तीन कोश आहेत. या तीनही कोशांहून तू वेगळा आहेस, अर्थात कोशातीत आहेस.

शिष्य :- गुरुवर्य, या तीनही कोशांची रूपे भिन्न भिन्न करून सांगावी.

गुरू :- पाच प्राण व पाच कर्मेंद्रिये अशी दहा तत्त्वे मिळून प्राणमय कोश झाला आहे असे समजावे, अथवा पाच प्राण आणि पाच उपप्राण मिळूनही प्राणमय कोश होतो असे समजावे.

शिष्य :- पाच प्राण म्हणतात ते जाणतो, पण पाच उपप्राण आपण सांगितले ते मी जाणत नाही. यासाठी त्यांची नावे सांगावी आणि त्या प्रत्येकापासून कोणकोणती क्रिया घडते तीही सांगावी.

गुरू :- नाग, कूर्म, कृकल, देवदत्त आणि धनंजय अशी पाच उपप्राणांची नावे आहेत आणि यातील प्रत्येकापासून वेगवेगळी क्रिया घडते, ती अशी :-

नागापासून :- उद्गार (ढेकर) येतो.

कूर्मापासून :- डोळे मिटता व उघडता येतात.

कृकलापासून :- शिंक येते.

देवदत्तापासून :- जांभई येते.

धनंजय वायू :- सर्व शरीरात राहून शरीर पुष्ट करतो आणि शवात (प्रेतात) राहून त्यास फुगवतो.

हे दहा वायू प्राणरूप आहेत, म्हणून त्यांस प्राणमय असे नाव दिले आहे; शिवाय, हे प्राणमय वायू आत्मा झाकून टाकतात म्हणून त्यांस कोश अशी संज्ञा दिली आहे. म्यान तलवारीस झाकते म्हणून त्याला जसे कोश म्हणतात, तसेच यांनाही कोश म्हणतात. वर सांगितलेल्या प्राणमय कोशाचा तू द्रष्टा त्या कोशाहून वेगळा आहेस. त्या प्राणमय कोशाच्या आत मनोमय कोश आहे. पाच ज्ञानेंद्रिये आणि एक मन या सहांस मिळून

मनोमय कोश म्हणतात. त्याहूनही तू साक्षी आत्मा वेगळा आहेस, यासाठी दृश्यरूप असा तो मनोमय कोशाच तू नाहीस, तू त्याचा द्रष्टा आहेस. या मनोमय कोशाच्या आत विज्ञानमय कोश आहे. तो पाच ज्ञानेंद्रिये आणि एक बुद्धी अशी सहा मिळून झालेला आहे असे सांगितलेले आहे. त्यासही जाणणारा तू आत्मा आहेस. अशा रितीने, सूक्ष्म देहात असणारे तीनही कोश तू नाहीस. त्या कोशत्रयाहून भिन्न आहेस. म्हणून अशा रितीने कोशत्रयरूप सूक्ष्म देह जर तू नाहीस, तर मग तू कर्ता-भोक्ताही नाहीस व सुखदु:खेही तुझ्यात नाहीत, तर ती अंत:करणात आहेत. ऐकणे, पाहणे इत्यादी पंच ज्ञानेंद्रियांचे धर्म आहेत; बोलणे, घेणे, देणे इत्यादी कर्मेंद्रियांचे धर्म आहेत; आणि क्षुधा, तृषा इत्यादी प्राणांचे धर्म आहेत. यांपैकी एकही तुझ्यात नाही, तर तू या तीनही कोशांहून निराळा, असंग, साक्षी आत्मा आहेस.

या रितीने सूक्ष्म देहाच्या कोष्टकांत ज्या नऊ प्रक्रियांचे निरूपण केले आहे, त्या प्रक्रियांचे विवेचन ब्रह्मनिष्ठ सद्‌गुरूच्या उपदेशाने समजावून घेऊन, आपण स्वत: त्या सूक्ष्म देहाहून विलक्षण, सद्रूप, चिद्रूप, आनंदरूप, अकर्ता, अभोक्ता असंग असा अत्माच आहो असा निश्चय करून, भौतिक आणि अनात्मरूप जो सूक्ष्म देह त्यावरील अहंता-ममतांचा त्याग करावा.

या रितीने सूक्ष्म देहाच्या कोष्टकांचे निरूपण संपले. आता पुढे तेराव्या चौपाईत सूक्ष्म देहाच्या स्वप्नावस्थादी दुसऱ्या आठ तत्त्वांचे निरूपण सद्‌गुरू करतात:-

॥ चौपाई ॥

स्वप्न अवस्था कंठस्थान
मध्यमा वाचा प्रविविक्त भोग जाण॥
ज्ञानशक्ति सत्त्वगुण मान-
उकार मात्रा तैजस अभिमान ॥१३॥

टीका॥ वर सांगितलेला जो सूक्ष्म देह त्याची स्वप्नावस्था आहे.

शिष्य:- महाराज, स्वप्नावस्था म्हणजे काय?

गुरू:- जागृतावस्थेत जे विषय पाहिलेले किंवा ऐकलेले असतील त्यांच्या अंत:करणास चिकटून राहिलेल्या अशा काही संस्कारांच्या योगाने, झोपेच्या वेळी, गाडी, घोडा, रस्ता, नदी, पर्वत, समुद्र किंवा स्त्रीपुत्रादी कुटुंब, व्यवहार, हानी, लाभ, सुख, दु:ख वगैरे जो प्रपंच दिसतो, त्यातले काहीच खरे नसते, असे असूनही, तो सर्व प्रपंच अगदी खरोखरचा आहे असे वाटते. त्यासच स्वप्नावस्था म्हणतात. तीस तू जाणतोस म्हणून स्वप्नावस्थाच तू नव्हेस. ती सूक्ष्म देहाची आहे म्हणून तुझीही नाही. तू तिचा साक्षी आहेस. या स्वप्नावस्थेचे स्थान कंठ आहे म्हणजे कंठात "हिता" या नावाची नाडी आहे, तिच्यात स्वप्नावस्था होते. या अवस्थेत "मध्यमा" नावाची वाणी असते आणि "प्रविविक्त" नावाचा भोग असतो म्हणजे सूक्ष्मवासनामय भोग असतो. ज्याप्रमाणे कापूर, केशर इत्यादी सुगंधी वस्तू ठेवलेल्या डब्यातून त्या वस्तू काढून घेतल्यानंतर त्या डब्यास झालेल्या सुगंधाचे संस्कार सूक्ष्म रितीने कळून येतात,

त्याचप्रमाणे स्वप्नावस्थेत जागृतीतले सर्व स्थूल भोग निवृत्त झाले असले तरी, त्या जागृतीतल्या स्थूल भोगांचे संस्काररूप सूक्ष्म भोग स्वप्नात अनुभवाने समजून येतात. जागृतावस्थेत अन्नभक्षणाने सुख होऊन जसे शरीर पुष्ट होते किंवा हत्यार अंगाला लागले तर त्यापासून जसे रक्त येते, त्याप्रमाणे स्वप्नावस्थेतल्या अन्नभक्षणाने शरीर पुष्टही होत नाही व हत्यार लागल्याने अंगातून रक्तही येत नाही, पण केवळ सुखदु:खांचा भोग मात्र होतो; म्हणून त्या भोगास सूक्ष्म भोग असे म्हटले आहे, स्वप्नात ''ज्ञानशक्ती'', म्हणजे स्वप्नपदार्थास जाणण्याची जी शक्ती, ती असते. स्वप्नावस्थेत 'सत्त्वगुण' असतो.

शिष्य:- शास्त्रांत तर पुष्कळ ठिकाणी जागृतीत सत्त्वगुण आणि स्वप्नात रजोगुण असतो असे सांगितलेले आहे, आणि आपण तर स्वप्नात सत्त्वगुण आणि जागृतीत रजोगुण असतो असे उलट सांगितले, त्याचे कारण काय बरे?

गुरू:- काही ठिकाणी जागृतीत सत्त्वगुण सांगितलेला आहे त्याचे कारण इतकेच की, जागृतावस्थेत विषयांचे ज्ञान होते आणि शांती, दांती इत्यादी शुभ साधनांची उत्पत्ती होते व मोक्ष व्हावा अशा अंत:करणातल्या इच्छेने ब्रह्मनिष्ठ गुरूला शरण जाऊन श्रवणमननादी केली तर आत्म्याचेही ज्ञान होते, हे ध्यानात आणून तीत सत्त्वगुण असतो असे सांगितले आहे, परंतु आम्ही तिच्यात रजोगुण असतो असे सांगितले, त्याचे कारण इतकेच की; जागृतीत ज्या क्रिया घडतात त्या विशेषकरून रजोगुणाची कार्ये असतात व स्वप्नात सत्त्वगुण असतो असे जे आम्ही सांगितले, त्याचे कारण इतकेच की, स्वप्नात केवळ

विषयांचे ज्ञान मात्र होते, परंतु प्रत्यक्ष क्रिया घडत नाही. शिवाय सत्त्वगुणाने ज्ञान होते असे गीतेतही सांगितलेले आहे.

स्वप्नात प्रणवाची (ओंकाराची) दुसरी 'उकार' नावाची मात्रा असते आणि स्वप्नावस्थेत सुखदु:खे भोगणारा 'तैजस' नावाचा अभिमान असतो. वर सांगितलेल्या स्वप्नादी आठ तत्त्वांचा तू द्रष्टा आहेस, यासाठी ती तत्त्वेच तू नाहीस आणि स्वप्नावस्थादिक तत्त्वे तुझीही नाहीत. तू त्यांचा साक्षी (जाणणारा) आत्मा आहेस.

॥ चौपाई ॥

ए मळीने तेत्रीश तत्त्व जाण,
तुं एनो द्रष्टा छो सुजण
तुं ए दृश्य तत्त्व नहीं होई,
भिन्न भिन्न विचारी जोई ॥१४॥

टीका॥ पूर्वी सांगितलेली अंत:करणादी पंचवीस तत्त्वे, व आता सांगितलेली स्वप्नावस्थादी आठ तत्त्वे, अशी सर्व मिळून सूक्ष्म देहाची तेहतीस तत्त्वे आहेत असे समज आणि हे सुजाण म्हणजे सुबुद्धिमान पुरुषा! या तेहतीस तत्त्वांचा द्रष्टा तू आत्मा आहेस. ही दृश्य तत्त्वेच तू नाहीस. या सर्वांस वेगळे वेगळे करून त्यांतील प्रत्येकाचा विचार करून पाहशील तर आपण या सर्व तत्त्वांहून निराळे, ज्ञानरूप आहो व ही तत्त्वे जडरूप दृश्य आहेत म्हणून हीच आपण नाही असा तुला स्पष्ट अनुभव येईल.

पुढे पंधराव्या दोह्यात दृष्टान्त देऊन सूक्ष्मदेहापासून आत्मा वेगळा आहे असे गुरू सांगतात:-

॥ दुहो ॥

घटद्रष्टा ज्यों घट नहीं,
प्रगटही न्यारो देख॥
त्यों देहद्रष्टा तुं आत्मा,
न्यारो भिन्न भिन्न विशेष ॥१५॥

टीका॥ घट पाहणारा पुरुष घटरूप किंवा घटकच नाही, तर घटापासून वेगळा आहे असे प्रत्यक्ष दिसते, त्याचप्रमाणे तूही दृश्य, जड व भौतिक सूक्ष्मदेह त्यास जाणणारा आत्मा, त्या सूक्ष्मदेहाहून नि:संशय विशेषेकरून निराळा आहेस.

या रितीने स्थूल व सूक्ष्म या दोनही देहांहून आत्मा भिन्न आहे याचा शिष्यास स्पष्टपणे अनुभव करवून, तिसरा जो कारणदेह त्याहूनही आत्मा वेगळा आहे, असा अनुभव शिष्यास घेता येईल, अशा प्रकाराने आता पुढे कारणदेहाचे निरूपण सद्‌गुरू करतात:-

॥ चौपाई ॥

त्रीजो कारणदेह अज्ञान,
तेनो तुं द्रष्टा पोते स्वरूप ज्ञान॥
तेथी विलक्षण तुं आत्मा जाण,
ते तू नहिं अनुभव प्रमाण ॥१६॥

टीका॥ पहिला स्थूल आणि दुसरा सूक्ष्म या दोनही देहांच्या अपेक्षेने असणारा कारणदेह तिसरा असे म्हणतात. अज्ञानाचे नाव कारणदेह आहे.

शिष्य:- अज्ञानाचे नाव कारणदेह का पडले असावे?

गुरू :- अज्ञानापासून स्थूल आणि सूक्ष्म हे जे दोन देह तत्स्वरूप कार्य झाले आहे, त्यामुळे अज्ञानाला कारणदेह असे नाव पडले आहे आणि ज्याप्रमाणे स्थूल व सूक्ष्म या दोनही देहांचा तू द्रष्टा आहेस, त्याचप्रमाणे कारणदेहाचाही तू द्रष्टा आहेस, तू स्वत: ज्ञानरूप आहेस, म्हणून तो अज्ञानरूप तिसरा कारणदेह तू नाहीस.

शिष्य :- महाराज, स्थूलदेहाची सर्व तत्त्वे स्पष्टपणे पाहण्यात येतात, त्याचप्रमाणे सूक्ष्मदेहाची तत्त्वेही अनुमानाने का होईना, पण स्पष्टपणे समजावून घेता येतात, व ती सर्व दृश्य असून मी त्या स्थूल व सूक्ष्म देहांचा द्रष्टा आहे असा अनुभव स्पष्टपणे घेता येतो, पण आपण तिसरा अज्ञानरूप कारणदेह जो सांगितला तो प्रत्यक्ष पाहण्यात येत नाही व अनुमानाही ध्यानात येण्यासारखा नाही असे वाटते, तर मग ते कारणदेहात्मक अज्ञान दृश्य आहे आणि मी त्याचा द्रष्टा आहे, असा अनुभव मला कसा होईल ते कृपा करून सांगावे.

गुरू :- अरे बाबा, तिसऱ्या कारणदेहरूप अज्ञानाचा तीन प्रकारांनी तू द्रष्टा आहेस.

शिष्य :- कोणत्या तीन प्रकारांनी मी हे अज्ञान जाणू शकेन ते मला सांगावे.

गुरू :- "स्थूल व सूक्ष्म देह मी जाणतो, पण मी स्वत:लाच ओळखत नाही, म्हणजे मी स्वत: कोण आहे हे माझे मलाच कळत नाही," असे प्रथम तू जे म्हणतोस याचेच नाव अज्ञान. या अज्ञानाचा तू द्रष्टा आहेस, कारण "मी स्वत:ला ओळखत नाही" असे जे तुझे म्हणणे ते ज्ञानावाचून संभवणारच नाही, आणि "मी

स्वत:स जाणत नाही'' असे ज्याने जाणले तोच तू ज्ञानरूप आहेस. ज्ञानावाचून असे जाणणे किंवा बोलणे संभवतच नाही आणि जर तू ज्ञानरूप नसून, अज्ञानी जडरूप असशील तर, ''मी स्वत:स ओळखत नाही'' असे तू स्वत:च कसे म्हणू शकशील? मातीचा घट जड व ज्ञानहीन असतो अर्थातच तो ''मी स्वत:स जाणत नाही'' असे कोणत्याही वेळी बोलून दाखवू शकत नाही. पण तू तर तसे बोलून दाखवीत आहेस म्हणून ''मी स्वत:स ओळखत नाही'' असे जे तू म्हणतोस तेच अज्ञान आहे आणि हे तुझे अज्ञान दृश्य असून तू त्याचा द्रष्टा आहेस. हा एक प्रकार झाला. दुसरा प्रकार असा आहे.:-

''मी अज्ञानी आहे'' असे जे तू म्हणतोस त्या म्हणण्याने असे सिद्ध होते की, जे दृश्यरूप अज्ञान आहे ते अगोदर तू स्वत: जाणतोस आणि तदनंतर त्याचाच आपल्या ठिकाणी अध्यारोप करून ''मी अज्ञानी आहे'' असे तू म्हणतोस; यांवरूनही अज्ञानास जाणणारा ज्ञानरूप तू आत्मा अज्ञानाहून वेगळा आहेस. असा जर तू अज्ञानाहून वेगळा नसशील तर, ''मी अज्ञानी आहे'' असे तुझे म्हणणे संभवणारच नाही. स्थूल देहाचे जाडा, पातळ, काळा, गोरा इत्यादी धर्म तू जाणतोस म्हणजे हा माझा देह जाडा किंवा पातळ, काळा किंवा गोरा आहे असे तू जाणतोस, तर मग तो स्थूल देह तसेच त्याचे धर्म यांना जाणणारा तू स्वत: आत्मा त्या दोघांपासून भिन्न आहेस हे उघडच सिद्ध होते. तरी पण चुकीनेच आपण स्वत: जाडे, पातळ, काळे, गोरे इत्यादी आहो असे मानतोस, त्याचप्रमाणे अज्ञानाचे दृश्य रूप समजूनही भ्रमाने ''मी स्वत: अज्ञानी आहे'' असा आपल्या ठिकाणी अध्यारोप करतोस

म्हणून विचार करून अनुभव घेऊन पाहशील तर अज्ञानास जाणणारा तू त्या अज्ञानाहून वेगळा आहेस, असे तुला खचित समजून येईल. अज्ञानास जाणणारा तू ज्ञानरूप आत्मा अज्ञानापासून जर निराळा नसशील तर "मी अज्ञानी आहे" असे तुझे म्हणणे किंवा मानणे केव्हाही सिद्ध होणार नाही.

तिसरा प्रकार असा :- अज्ञानाचे दोन प्रकारचे कार्य, असद्रूप आणि अभानरूप नावाची दोनही आवरणे तू जाणतोस.

शिष्य :- असदावरण व अभानावरण म्हणजे काय ते कृपा करून सांगावे.

गुरू :- बा शिष्या, "तू आत्म्याला जाणतोस" असे तुला कोणी विचारले असता, "आत्मा म्हणतात तो कोठे आहे की ज्यास मी जाणू शकेन," असे तू उत्तर देतोस. म्हणजे, आत्मा नाहीच व पाहण्यातही येत नाही, असे तुझ्या उत्तरापासून निघते. त्यांपैकी "आत्मा नाहीच" अशा अर्थाचे जे म्हणणे त्याचे नाव 'असदावरण' आणि "आत्मा पाहण्यातच येत नाही" अशा अर्थाचे जे म्हणणे त्याचे नाव 'अभानावरण' असे समजावे. आता आत्मा नाही व भासतही नाही, असे ज्याने जाणले तोच तू आत्मा आहेस, तरी पण "मी आत्मा नाही, तर मी मनुष्य, कर्ता-भोक्ता आहे, पण हे मला प्रश्नोत्तरांनी सिद्ध मात्र करता येत नाही," इत्यादी जे तू म्हणत आहेस, ते सर्व अज्ञानाचे कार्य असून त्यास तू जाणणारा आहेस, यासाठी तिसरा कारणदेह जे अज्ञान त्याहून विलक्षण व निराळा असा तू आत्मा ज्ञानरूप आहेस, म्हणून तो अज्ञानरूप कारणदेहच तू नाहीस असे समज.

शिष्य :- अज्ञानरूप कारणदेह मी नाही यास प्रमाण काय ते सांगावे.

गुरू :- तीन प्रकारांनी कारणदेहाहून आत्मा वेगळा आहे, असा विद्वानांचा अनुभव जो मी तुला सांगितला, तो अनुभव त्यास प्रमाण आहे. आत्मा सूर्यासारखा स्वयंप्रकाश असून अज्ञानाहून भिन्न आहे असे श्रुतींतही निरूपण केलेले आहे. यासाठी विचार करून आपण तिसऱ्या कारणदेहाहूनही निराळे आहो असा निश्चय करावा.

अशा रितीने कारणदेहाचे निरूपण करून त्या कारणदेहाची आठ तत्त्वे सतराव्या चौपाईत सद्‌गुरू सांगतात :-

॥ चौपाई ॥

सुषुप्ति अवस्था हृदयस्थान
पश्यंती वाचा आनंदभोग जाण
द्रव्यशक्ति तमोगुण मान
मकारमात्रा प्राज्ञ अभिमान ॥१७॥

टीका॥ कारणदेहाची 'सुषुप्तावस्था' आहे.

शिष्य :- महाराज, 'सुषुप्तावस्था' म्हणजे काय ?

गुरू :- ज्या गाढ निद्रेत इंद्रियांचे व्यापार व सर्ववृत्तिसंयुक्त बुद्धी लयाच्या वेळेप्रमाणे कारणज्ञानात अगदी बुडून राहिलेली असतात, म्हणजे जागृतीतले व स्वप्नातले भिन्न भिन्न व्यवहार ज्या गाढ निद्रेच्या अवस्थेत लवमात्रही अनुभवास येत नाहीत, त्या गाढ निद्रेला 'सुषुप्तावस्था' म्हणतात. श्रुतींतही सुषुप्तावस्थेचे

स्वरूप असेच सांगितलेले आहे. म्हणजे ज्या गाढ निद्रेच्या अवस्थेत जीव असूनही, शब्दादिक विषयांची कोणत्याच प्रकारची कामना करीत नाही आणि कोणत्याच प्रकारचे स्वप्नही पाहत नाही, त्या अवस्थेचे नाव 'सुषुमावस्था' असे सांगितलेले आहे. त्या सुषुमीचा तू द्रष्टा आहेस. कारण, सुषुमीतून जागा झाल्यानंतर "सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषं" म्हणजे, "मी सुखाने निजलो होतो व त्या वेळी मला सुखाशिवाय इतर काहीही ठाऊक नव्हते," असे तुला स्मरणपूर्वक सांगता येते. यावरून असे दिसते की, सुषुमावस्थेत सुखच असते, सुखावाचून दुसरे काहीही नसते. त्या सुषुमीच्या वेळच्या सुखाचा अनुभव घेणारा तू आत्मा आहेस, म्हणूनच जागा झाल्यानंतर तू वर सांगितल्याप्रमाणे बोलतोस. पण सुषुमीच्या वेळी सुखाचा अनुभव, म्हणजे दुःखमय प्रपंचाच्या अभावाचा अनुभव, जर तुला आला नसता तर जागा झाल्यावर, "मी आज मोठ्या सुखाने निजलो होतो. त्या वेळी सुखाशिवाय दुसरे काहीही मला माहीत नव्हते," असे तू म्हणतोस ना? शास्त्रांतही असाच नियम सांगून ठेवला आहे की, जीवाला ज्या गोष्टीचा अनुभव आला असेल त्याचीच त्यास कालांतराने स्मृती होते. उदाहरणार्थ, कोणी एखादा मनुष्य काशीस जाऊन तेथल्या काशीविश्वेश्वराचे मंदिर व मणिकर्णिकेचा गंगेचा घाट प्रत्यक्ष पाहून आला असेल तरच त्या मनुष्यास स्वदेशी परत आल्यानंतर कालांतराने काशीविश्वेश्वराच्या मंदिराचे आणि मणिकर्णिकेच्या घाटाचे स्मरण होऊ शकेल. त्याचप्रमाणे सुषुमीत सुखच आहे, दुसरे काहीही नाही, असा जर जीवाने अनुभव घेतला असेल तरच तो

जागा झाल्यावर "मी मोठ्या सुखाने निजलो होतो" असे म्हणू शकेल, एरव्ही असे कसे म्हणेल?

दृष्टान्त दुसरा :- कल्पना कर, रात्रभर गस्त घालीत पहारा करणारा कोणी एक शिपाई रस्त्यावर उभा असताना त्यास दुसऱ्या एका माणसाने विचारले की, 'अहो शिपाईदादा, गेल्या रात्री बारावर दोन वाजण्याच्या सुमारास रस्त्यावरून कोण गेले बरे?' तेव्हा तो शिपाई त्यास उत्तर देतो, 'नाही बुवा, त्या वेळी कोणीही रस्त्यावरून गेले नाही.' म्हणजे या त्याच्या उत्तरावरून समजून येते ते हे की, रस्त्यावरून कोणीही गेले नाही हे जाणणारा शिपाई तेथे त्या वेळी होता म्हणूनच 'कोणी गेले नाही' असे त्यास सांगता आले म्हणजे फिरून स्वत: तो शिपाई त्या वेळी तेथे नसता तर 'कोणीही गेले नाही' असे सांगता आले नसते. हीच गोष्ट निद्रेला लागू आहे. म्हणजे 'झोपेच्या वेळी मला काहीही ठाऊक नव्हते' असे जागा झाल्यावर जीव जर सांगत आहे, तर त्यावरून झोपेच्या वेळी कोणताच दु:खमय द्वैतप्रपंच नसतो, पण त्या प्रपंचाच्या अभावास जाणणारा स्वत: आत्मा मात्र असतो, असे सिद्ध होते.

शिष्य :- गुरुमहाराज, सुषुप्तावस्थेला जाणणारा आत्मा आहे असे जर आपण म्हणता, तर "मी सुषुप्तावस्थेला जाणत आहे" असे निद्रेतच तो आत्मा का म्हणत नाही? आणि जागा झाल्यावरच तसे का बोलतो?

गुरू :- ज्या वेळी सुषुप्तावस्था असते त्या वेळी सर्व इंद्रिये, मन, बुद्धी इत्यादी अंत:करणे अज्ञानात लय पावलेली असतात, त्यामुळे त्या वेळी होणारा अनुभव सांगावयाला वाणी इत्यादी

करणे (साधने) समर्थ असत नाहीत, म्हणून निद्रेच्या वेळी तो अनुभव त्यास बोलून दाखविता येत नाही. जागा झाल्यानंतरच बोलून दाखविता येतो.

दृष्टान्त:- कल्पना कर, की कोणी एक स्त्री विहिरीवर पाणी आणण्यासाठी गेली व विहिरीतून पोहऱ्याने पाणी काढून भरू लागली. ते पाणी भरतेवेळी अवचित तिच्या नाकातल्या नथीला पोहऱ्याच्या दोरीचा धक्का लागल्यामुळे ती नथ विहिरीत पडली. तेव्हा अर्थातच आपली नथ विहिरीतून निघेल कशी, या फिकिरीत ती बाई पडली. इतक्यात तिच्या सुदैवाने, तिच्या घरी नित्य जाणारा-येणारा एक ओळखीचा मनुष्य सहजगत्या तेथेच आला, तेव्हा ती बाई म्हणाली, ''अरे दादा, माझी नथ मी पाणी भरीत असता एकाएकी विहिरीत पडली आहे. जर तू ती काढून मला देशील तर तुझ्या मेहनतीबद्दल योग्य बक्षीस तुला घरी गेल्यावर देववीन.'' हे ऐकून तो मनुष्य विहिरीत उतरला आणि पाण्यात बुडी मारून अगदी खोल पाण्यात तळाशी जाऊन हाताने चाचपू लागत आहे तोच ती नथ त्याच्या हाताला लागली. त्या वेळी नथ आपल्या हातास लागली आहे असे त्यास पक्के ज्ञान होऊन अतिशय आनंद झाला खरा; तथापि, 'आपल्याला नथ मिळाली' असे पाण्यातूनच सांगावयास त्याच्या वाणीच्या साधनाला सामर्थ्य नव्हते. कारण असे की, पाण्यात एका वागींद्रियाखेरीज इतर सर्व इंद्रियांचे व्यवहार होऊ शकतात. वागींद्रियाचा व्यवहार होऊ शकत नाही. याचे कारण वागींद्रियाची देवता आहे अग्नी आणि अग्नीचे व पाण्याचे अगदी वाकडे आहे ही गोष्ट लहानापासून थोरापर्यंत सर्वांस ठाऊकच आहे. इंद्रियाच्या

देवतेशिवाय इंद्रिय बोलू शकत नाही; म्हणून नथ मिळाल्याबद्दलच्या आनंदाचा अनुभव तो पाण्यामध्ये आपल्याशीच घेत होता; विहिरीतून बाहेर आल्यावर मग "मला नथ मिळाली" असे तो वाणीच्या साधनाने सांगू लागला.

सिद्धान्त:- वर सांगितल्याप्रमाणेच सुषुप्तीच्या वेळच्या सुखाचा अनुभव बोलून दाखविणे ते मन आणि वाणी यांची साधने नसल्यामुळे शक्य नाही. तरी पण सुषुप्तीतल्या प्रपंचाच्या अभावाचा अनुभव घेणारा स्वप्रकाश ज्ञानानंदरूप आत्मा असतो तोच, जीव जागा झाल्यावर मन, वाणी इत्यादी साधनांच्या योगाने, 'मी सुखाने निजलो होतो, त्या वेळी सुखाशिवाय दुसरे काहीही ओळखत नव्हतो' असे सांगतो. यासाठी, बा शिष्या, सुषुप्तावस्थेचा द्रष्टा तू आत्मा त्या अवस्थेहून निराळा आहेस असे सिद्ध झाले. या पूर्वनिरूपित सुषुप्तावस्थेचे हृदयस्थान आहे. पश्यंतीवाचा[१] आहे आनंदभोग[२] आहे. द्रव्यशक्ती[३] आहे. तमोगुण आहे; प्रणवाची तिसरी मकारमात्रा[४] आहे आणि प्राज्ञाभिमानी[५] आहे, ही सुषुप्त्यादी आठ तत्त्वे तू जाणतोस, म्हणून ती तत्त्वे तू नाहीस, ती कारणदेहाची असल्यामुळे तुझीही नाहीत, तू त्यांचा साक्षी आहेस.

॥ चौपाई ॥

ए कारणदेहनां, आठ तत्त्व कहीं;
बीजां तत्त्व एमां नहीं॥

१. सूक्ष्म विचाराची संस्काररूप वाचा. २. निर्विषय सुखाचे भोग. ३. जाग्रदादी व्यवहाराला अनुकूल पदार्थ उत्पन्न होण्याची कारणरूप शक्ती. ४. "मकार" अक्षर हीच मात्रा. ५. सुषुप्तावस्थेचा अभिमान करणारे चैतन्य.

तूं एनो साक्षी सच्चिदानंद,
नित्य निरंतर परमानंद ॥१८॥

टीका॥ वर सांगितलेल्या कारणदेहात आठच तत्त्वे आहेत, ती कोणती ती आता सांगितलीच आहेत, तरी पुन: ती एकत्र सांगतो :- १ सुषुमावस्था, २ हृदयस्थान, ३ पश्यंतीवाचा, ४ आनंदभोग, ५ द्रव्यशक्ती, ६ तमोगुण, ७ मकारमात्रा आणि ८ प्राज्ञाभिमानी. याशिवाय आणखी तत्त्वे यात (कारणदेहात) नाहीत. या तिसऱ्या कारणदेहात, "आनंदमय" या नावाचा पाचवा कोश आहे.

शिष्य :- "आनंदमय कोश" म्हणजे काय ते सांगण्याची कृपा करावी.

गुरू :- कारणशरीररूप अविद्येत जे मलिन सत्त्व असते, त्याच्यातल्या प्रिय, मोद आणि प्रमोद या तीन प्रकारच्या वृत्तींनी आनंद होतो म्हणून त्या सत्त्वाचे नाव 'आनंदमय कोश' आहे असे सांगितले आहे.

शिष्य :- गुरुमहाराज, प्रिय, मोद आणि प्रमोद या तीन पदांचे अर्थ काय बरे ?

गुरू :- आपल्य इष्ट (आवडत्या) पदार्थाला पाहिल्याने जो आनंद होतो त्याला 'प्रिय' असे म्हणतात, त्या आपल्या आवडत्या पदार्थाचा लाभ झाल्याने जो आनंद होतो त्याला 'मोद' असे म्हणतात आणि आपला आवडता पदार्थ भोगल्याने जो आनंद होतो त्यास 'प्रमोद' म्हणतात. या रितीने विषयाच्या संबंधापासून प्रिय-मोद-प्रमोदरूप तीन प्रकारची जी वृत्ती होते तिला

'आनंदमय' म्हणतात. परंतु त्या विषयजन्य आनंदाच्या योगाने शुद्ध निर्विकार आत्मा जाणला जात नाही आणि तो कोशात झाकलेला असल्यामुळे, त्या प्रियादी तीन प्रकारच्या वृत्तींपासून झालेल्या आनंदाने संयुक्त असे जे अविद्येतले मलिन सत्त्व असते त्याला 'आनंदमय कोश' अशी संज्ञा आहे. त्या आनंदमय कोशाचा प्रकाशक, सर्व आनंदाचा जो मूलभूत आनंद तत्स्वरूप जो तू आत्मा आहेस तो तू कोशरूप नाहीस, तर असा तू आत्मा कारणदेहाचा, कारणदेहातल्या तत्त्वाचा व आनंदमय कोशाचा साक्षी आहेस आणि तू सच्चिदानंद असून नित्य निरंतर (भेदरहित), निरतिशय (ज्याहून कोणीही अधिक नाही) असा परमानंदरूप आहेस.

शिष्य :- गुरुमहाराज, मी सच्चिदानंद आहे याचा मला स्पष्ट बोध होईल अशा रितीने सत्, चित् आणि आनंद या तीनही पदांचे अर्थ सांगावे.

गुरू :- जागृत, स्वप्न आणि सुषुप्ती या तीनही अवस्थांत, तसाच भूत, भविष्य आणि वर्तमान या तीनही कालांत तू आत्मा असतोस म्हणून तुला सत् म्हणतात, जागृतादी तीनही अवस्थांत तू आत्मा जाणतोस यासाठी तुला चित् म्हणतात आणि तू आत्मा सर्व काळ परमप्रेमास्पदरूप आहेस म्हणून त्या तुला आत्म्याला आनंद म्हणतात.

शिष्य :- तीनही अवस्थांत मी सच्चिदानंदरूप आहे याचा बोध मला स्पष्टपणे होईल अशा रितीने निरूपण करून सांगावे.

गुरू :- जागृतावस्थेत, म्हणजे तू जागा झाल्यापासून निजेपर्यंत जे काही व्यवहार घडतात त्या सर्वांस तू जाणतोस आणि

जागृतावस्थेत शब्दस्पर्शादिकांचे जे ज्ञान होते व गमनादिक ज्या क्रिया घडतात तो सर्व व्यवहार तुला ज्ञानपूर्वक उच्चार करून दाखविता येतो, म्हणून जागृतावस्थेस जाणणारा तू सद्रूप आत्मा आहेस. असा सद्रूप आत्मा जर तू नसशील तर जागृतावस्थेतला कोणताही व्यवहार तुला जाणता येणार नाही, किंवा त्याचा उच्चार करून दाखविता येणार नाही, एवंच तू सद्रूप आहेस, जागृतावस्थेस तू जाणतोस म्हणून चिद्रूप आहेस आणि जागृतावस्थेत स्त्री, पुत्र, देह, इंद्रिये यांपेक्षा, इतकेच नव्हे, तर प्राणाहीपेक्षा आत्मा अधिक प्रिय असतो. या कारणामुळे तू आत्मा आनंदरूप आहेस. पंचदशीतही सांगितलेले आहे की -

॥ श्लोक ॥

वित्तात्पुत्रः प्रियः पुत्रात्पिंडः पिंडात्तथेंद्रियम्॥
इंद्रियाश्च प्रियः प्राणः प्राणादात्मा परः प्रियः ॥१॥

अर्थ॥ वित्त म्हणजे धन, त्याहून पुत्र प्रिय असतो. पुत्र होण्यासाठी व पुत्र झाल्यावर त्याच्या रक्षणासाठी त्याचप्रमाणे चोरी, जुगार इत्यादी अपराध पुत्राच्या हातून झाले असता त्यातून त्यास बचावण्यासाठी बाप लागेल तितके धन खर्च करतो. या गोष्टीने धनापेक्षा पुत्र प्रिय आहे हे सिद्ध होते. पुत्रापेक्षाही आपला स्वतःचा देह अधिक प्रिय आहे. दुष्काळात कित्येक वेळा स्वतःचे मुलगे विकून मिळालेल्या द्रव्याने मनुष्य आपल्या देहाचे रक्षण करतो. यावरून पुत्रापेक्षाही आपला स्वतःचा देह अधिक प्रिय आहे. आपल्या स्वतःच्या देहापेक्षाही आपली इंद्रिये अधिक प्रिय असतात. जर कोणी आपल्याला मारावयास आला तर आपल्या

इंद्रियांचे संरक्षण करण्यासाठी आपण आपल्या देहाची पाठ, डोके इत्यादी अवयव पुढे करून त्यांवर मार घेतो. या गोष्टीवरून देहापेक्षाही इंद्रिये प्रिय आहेत असा अनुभव येतो. इंद्रियांपेक्षाही स्वत:चा प्राण अधिक प्रिय आहे. एखाद्यास जर प्राणान्त शिक्षा झाली तर तो "हात, पाय इत्यादींपैकी एखादे माझे इंद्रिय हवे तर तोडा, पण माझा प्राण वाचवा" असे म्हणतो, यावरून इंद्रियांपेक्षाही प्राण अधिक प्रिय आहे असे कळून येते. प्राणाहूनही परम श्रेष्ठ असा आपला स्वत:चा आत्मा अत्यंत प्रिय आहे. कसा तो पाहा - कोणत्यातरी एखाद्या विलक्षण दु:खाने किंवा वेदनेने गांजलेला मनुष्य "माझा या वेळी प्राण जाईल तर मी फार सुखी होईन" असे म्हणताना बहुत वेळा आढळतो. यावरून समजून येते ते हे की, देह, इंद्रिये आणि प्राण, या सर्वांहून निराळा सुखरूप आत्मा आहे.

याज्ञवल्क्यमुनींनी आपली बायको जी मैत्रेयी तिला बृहदारण्य उपनिषदाच्या मैत्रेयीब्राह्मणात याचप्रमाणे उपदेश केला आहे. त्यात त्यांनी असे सांगितले आहे की, स्त्री, पती, पुत्र, धन, पशू, देवता, लोक इत्यादी जी मनुष्याला प्रिय असतात ती सर्व त्याच्या आत्म्याच्या सुखाची साधने आहेत, म्हणून प्रिय असतात. ती स्त्रीपुत्रादिक जर त्याला स्वत:लाच प्रतिकूल असतील तर त्यास प्रिय वाटत नाहीत. यावरून आपला स्वत:चा आत्माच सर्वांपेक्षा अधिक प्रिय आहे. स्त्रीपुत्रादिक प्रिय असतात हे खरे, पण ती आत्म्याहून कमी प्रिय असतात. या कारणामुळे आत्मा आनंदरूप आहे असे स्पष्टपणे अनुभवास येते. त्याचप्रमाणे, स्वप्नावस्थेतही आत्मा असतो म्हणून तो सत्य आहे. तो स्वप्नास जाणतो आणि

जागा झाल्यावर स्वप्नात जे काही पाहिले असेल ते सर्व बोलून दाखवतो. यामुळे तो चैतन्यरूप आहे. स्वप्नातही आपला आत्मा सर्वात अधिक प्रिय असतो म्हणून स्वप्नावस्थेतही तू आत्मा सच्चिदानंदरूपच असतोस, त्याचप्रमाणे सुषुप्तावस्थेतही कोणताच प्रपंच नसतो हेही जाणणारा तू आत्मा सुखरूप सच्चिदानंद आहेस असे सिद्ध होते, अशा रितीने विचार केला असता स्थूल, सूक्ष्म आणि कारण या तीनही देहांचा तू द्रष्टा आहेस, जागृत, स्वप्न आणि सुषुप्ती या तीनही अवस्थांचा तू साक्षी आहेस व अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय आणि आनंदमय या पाचही कोशांहून निराळा तू आत्मा सच्चिदानंदरूप आहेस असे ठरते. यासाठी बा शिष्या! अशा ज्ञानानेच तुला मोक्ष मिळेल यात संशय नाही.

आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानानेच मोक्ष प्राप्त होतो यास ब्रह्मनामावलीचे प्रमाण सांगतो :-

॥ श्लोक ॥

अहं साक्षीति यो विद्याद्विविच्यैवं पुन: पुन:॥
स एव मुक्त: सो विद्वानिति वेदान्तडिंडिम: ॥१॥

अर्थ॥ वर सांगितलेल्या रितीने तीन देह, तीन अवस्था, पंचकोश, भोक्त आणि भोग्य इत्यादी सर्वांचे वारंवार विवेचन करून, ती देहादिक सर्व दृश्य आहेत आणि आपण त्या सर्वांचा द्रष्टा, साक्षी आत्मा आहो असे जो पुरुष निश्चयाने जाणतो तो मुक्त आहे आणि तोच विद्वान आहे; असे वेदान्तशास्त्राचा नगारा

बोलतो. म्हणजे, असे वेदान्तशास्त्र सर्वांस अगदी उघड करून मोठ्याने सांगते.

पूर्वी देहत्रय, अवस्थात्रय, कोशपंचक इत्यादिकांचे वर्णन केले आणि त्या देहादिकांचा आपण द्रष्टा आहो असे जे समजणे ते विशेष ज्ञान आहे असे सांगितले, पण ते विशेष ज्ञान वृत्तिजन्य असल्यामुळे म्हणजे मनाच्या वृत्तीत उत्पन्न होत असल्यामुळे परिच्छिन्न व विस्मृत होण्यासारखे आहे. यासाठी त्या विशेष ज्ञानाच्या साधनाचा उपयोग फक्त अज्ञान निवृत्त करण्याकडे, त्याचप्रमाणे अज्ञानाचे कार्य जो देहाध्यास तोही निवृत्त करण्याकडे करावा. त्यानंतर ते विशेषज्ञानसुद्धा कल्पित आहे असे समजून वास्तविक, परिपूर्ण सामान्यज्ञानरूप ब्रह्मस्वरूपात त्याचा एकजीव करून टाकणे हेच मोक्षाचे साधन आहे. यासाठी विशेषज्ञानरूपच चवथा महाकारणदेह आहे अशी कल्पना करून त्याचे गुरू निरूपण करतात:-

॥ चौपाई ॥

चोथो महाकारण देह ज्ञानस्वरूप,
तेनो तुं प्रकाशक शुद्ध स्वरूप॥
देहानां तत्त्व कहुं सुजाण,
ते तुं श्रवण कर विंनकान ॥१९॥

टीका॥ तीन देहांच्या अपेक्षेने हा चवथा आहे असे म्हणतात. अज्ञान व तत्कार्यरूप जो देहादिक प्रपंच त्याच्या पूर्ण निवृत्तीचे हा देह मोठे कारण आहे, म्हणून त्यास महाकारणदेह म्हणतात. या महाकारणदेहाचे रूप ज्ञान आहे, म्हणजे ब्रह्मनिष्ठ गुरूच्या

द्वाराने वेदान्तशास्त्राचे श्रवण केल्याने, आपण स्वत: द्रष्टा, साक्षी आहो असे जे विशेषज्ञान मनाच्या वृत्तींत उत्पन्न होते त्यालाच चवथा महाकारणदेह म्हणतात. त्या महाकारणदेहाचाही प्रकाशक तू आत्मा शुद्धस्वरूप आहेस. म्हणजे निर्मल, सामान्य, नित्य ज्ञानरूप आहेस. ते विशेषज्ञान जागृतावस्थेतच असते, सुषुमीत असत नाही, यामुळे अनित्य आणि परिच्छिन्न आहे. तू त्या विशेषज्ञानाचा प्रकाश सामान्यरूप आत्मा, अस्ति, भाति आणि प्रिय या तीन रूपांनी आकाशाप्रमाणे सर्व विश्व जेथे आहे तेथे व्यापून राहिला आहेस. म्हणून या सामान्य पूर्णस्वरूपाचा अनुभव घ्यावा आणि त्या पूर्व ज्ञानाचा अनुभव घेतल्यावर, वृत्तिजन्य जे विशेषज्ञान आहे तेच अज्ञानाच्या निवृत्तीचे साधन आहे असे समजावे.

शिष्य:- गुरुमहराज, अस्ति-भाति-प्रियरूप तू सामान्यज्ञानरूप आत्मा सर्व जगात व्यापक आहेस असे आपण सांगितले; पण अस्ति, भाति आणि प्रिय म्हणजे काय तेच अगोदर ठाऊक नाही, तर कृपा करून त्याचे निरूपण करावे व जगत म्हणजे काय तेही सांगावे.

गुरू:- भूतभौतिक म्हणजे भूतांपासून झालेले जेवढे पदार्थ आहेत त्या सर्वांत १ अस्ति, २ भाति, ३ प्रिय, ४ नाम आणि ५ रूप या नावाचे पाच अंश प्रतीत होतात. यांचा तुला स्पष्ट रितीने बोध व्हावा या हेतूने घटात या पाचही अंशांचा अनुभव कसा येतो ते सांगतो, तर आपले चित्त स्थिर करून हा भाग ध्यानात आण. 'घटोऽस्ति' (घट आहे) असे म्हटल्याने घटात अस्तित्वाचा (सत्तेचा) बोध होतो. 'अयं घटो भाति' (हा घट भासतो) असे

म्हटल्याने हा घट आहे असे खास जाणले जाते. 'घट:प्रियोऽस्ति' (घट प्रिय आहे) असे म्हटल्याने घटाच्या ठिकाणी आपली प्रियता किंवा प्रीती आहे असे समजते. 'घट' हे नाव तर आहेच. तोंड लहान व पोट मोठे असे म्हणणे हे घटाचे रूप आहे, याचप्रमाणे पटात व पृथ्वी, जल, तेज इत्यादी भूतभौतिक सर्व जगात अस्ति, भाति इत्यादी पाच अंश आहेत असे समजून येते. त्यांपैकी पहिले तीन अंश जे अस्ति, भाति आणि प्रिय ते ब्रह्मरूप आहेत व बाकी राहिलेले नाम आणि रूप हे दोन अंश कल्पित जगताची स्वरूपे आहेत, म्हणजे मिथ्यारूप आहेत, असे समजावे. अस्ति, भाति आणि प्रिय हे पहिले तीन अंश घटपटादी सर्व पदार्थांत एकाच रूपाने असतात व नाम आणि रूप हे दोन अंश घटपटादी सर्व पदार्थांत निरनिराळे म्हणजे निरनिराळ्या रूपांनी असतात. एका पदार्थाची नामरूपे दुसऱ्या पदार्थात असत नाहीत; जसे घटादींची नामे आणि रूपे पटादी पदार्थांत नाहीत व पटादी पदार्थांची नामे आणि रूपे घटादी पदार्थांतही नाहीत; त्यामुळे नाम आणि रूप ही कल्पित आहेत. पण अस्ति, भाति आणि प्रिय हे तीनही अंश सर्व पदार्थांत एकाच रितीने राहतात. असा ब्रह्मांडात एकही पदार्थ नाही की ज्यात हे तीन अंश नाहीत. या कारणामुळे अस्ति, भाति आणि प्रिय या रूपांनी ब्रह्माच्या सर्वात्मपणाविषयी निश्चय अथवा खात्री होते. ज्याप्रमाणे देहाच्या आत आत्म्याचा अनुभव सत्, चित् आणि आनंद या तीन रूपांनी होतो, त्याप्रमाणे सर्व ब्रह्मांडात ब्रह्माचा अनुभव अस्ति, भाति आणि प्रिय या तीन रूपांनी सिद्ध होतो. अस्ति म्हटल्याने सत्, भाति म्हटल्याने चित् आणि प्रिय म्हटल्याने आनंद, या दृष्टीने पाहिले असता, ब्रह्म

आणि आत्मा यांच्यातला अभेदही अनुभवाने समजून येतो. यासाठी सामान्यज्ञानरूप तू आत्मा ब्रह्मस्वरूप आहेस आणि त्या ब्रह्मस्वरूप तुझ्या आत्म्याविषयीचे जे अज्ञान त्याच्या योगाने नाम आणि रूप या दोन अंशांनी भरलेले हे जग आहे असे भासते, म्हणूनच ते कल्पित आहे असे जाणावे.

शिष्य:- गुरुमहाराज, सूर्य जसा अंधकाराचा विरोधी आहे, तसे ज्ञान अज्ञानाचे विरोधी आहे. या न्यायाने जर माझे स्वरूप ज्ञानरूप आहे तर त्या माझ्या ज्ञानरूपाविषयी माझ्या ठिकाणी अज्ञान आहे हे म्हणणे संभवत नाही. आपण तर सांगता की आत्म्याविषयीच्या अज्ञानानेच नाम आणि रूप कल्पित भासतात, तर मग ह्या परस्परविरुद्ध गोष्टी कशा संभवतात?

गुरू:- बा शिष्या, ज्ञान दोन प्रकारचे आहे; एक सामान्यज्ञान आणि दुसरे विशेषज्ञान. यांपैकी सामान्यज्ञान अज्ञानाचे विरोधी नसते इतकेच नाही, तर उलट अज्ञानाला प्रकाशात आणते; म्हणजे अज्ञान कोठे आहे ते दाखविते. उदाहरणार्थ सूर्याचा प्रकाश (ऊन) लाकूड, गवत, कापूस इत्यादी सर्व पदार्थांवर पडतो. सूर्याच्या उन्हात सामान्य रूपाचा अग्नी असतो तरी पण तो लाकूड, गवत इत्यादी सर्व पदार्थ जाळीत नाही तर उलट लाकूड, गवत इत्यादिकांस स्पष्टपणे दाखवून देतो. पण जेव्हा त्याच उन्हाच्या आणि लाकूड, गवत इत्यादिकांच्या मध्ये सूर्यकांत मणी धरल्याने त्या पदार्थांत विशेष अग्नी उत्पन्न होतो, तेव्हा तो अग्नी लाकूड, गवत इत्यादी सर्व पदार्थ जाळून टाकतो. याच न्यायाने, सामान्यज्ञान प्रत्येक मनुष्यामध्ये असते, पण "मी अज्ञानी आहे. मी मला स्वत:लाच जाणत नाही. मी मनुष्य, कर्ता, भोक्ता, सुखी,

दु:खी आहे,'' असे म्हटल्याने जे अज्ञान व्यक्त होते त्याचे व त्या अज्ञानाचे कार्य जो देहाध्यास त्याचे, ते सामान्यज्ञान विरोधी नसते. म्हणजे ते सामान्यज्ञान, अज्ञान व त्याचे कार्य यांस नष्ट करीत नाही; पण उलट ते सामान्यज्ञान अज्ञान व त्याचे जे कार्य त्यास स्पष्टपणे दाखवून देते. जर ते सामान्यज्ञान अज्ञानाचे विरोधी असते तर अज्ञान व त्याचे कार्य यांची प्रतीती (अनुभव) कदापि आली नसती; पण तशी प्रतीती येते ही गोष्ट अगदी निर्विवाद आहे. यावरून सामान्यज्ञान अज्ञानाचे विरोधी नाही असे सिद्ध झाले; आणि तू आत्माही सामान्यज्ञानरूप आहेस, पण अज्ञानाच्या योगाने तुझ्या ठायी कल्पित नामरूपे भासतात असे म्हणणे संभवते. जेव्हा ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरूच्या द्वाराने झालेल्या वेदान्तशास्त्राच्या उपदेशाने आपण स्वत: सच्चिदानंदरूप आत्मा ब्रह्म आहो असे विशेषज्ञान बुद्धीच्या आत उत्पन्न होते, त्याच वेळी "मी स्वत: अज्ञानी आहे" असे म्हणणे हे जे अज्ञान व "कर्ता, भोक्ता, मनुष्य वर्णाश्रमी, सुखी, दु:खी" असे मानून विपरीत अध्यास करणे हे जे त्याचे कार्य या दोघांची निवृत्ती होते. दुसरा दृष्टान्त:- लाकडात सामान्यरूपाने अग्नी असतो, तरी पण तो कोणाला दिसत नाही व लाकडांचा विरोधीही नाही, म्हणजे तो लाकूड जाळीत नाही, पण दुसरे लाकूड घेऊन त्या लाकडावर घासले तर घासल्याबरोबर त्या पहिल्या लाकडात विशेष अग्नी उत्पन्न होऊन तो ते लाकूड जाळून टाकतो. त्याच न्यायाने सामान्यज्ञान प्राणिमात्रांत असतेच, तथापि ते ज्ञान कोणाच्याही अज्ञानाची निवृत्ती करीत नाही. पण जेव्हा गुरूच्या आणि शास्त्राच्या उपदेशाने झालेल्या विचाराच्या मंथनाने (घुसळण्याने

किंवा घासण्याने) आपण स्वत: सच्चिदानंद ब्रह्मरूप आहो असे विशेषज्ञान उत्पन्न होते, तेव्हा अज्ञान व त्याचे कार्य जो देहाध्यास या दोघांचीही निवृत्ती होते.

शिष्य :- सामान्यज्ञान आणि विशेषज्ञान अशी दोन ज्ञाने सांगितल्याने द्वैत उत्पन्न होते, आणि सिद्धान्तात तर अद्वितीयज्ञानरूप एकच आत्मा आहे असे सांगितलेले आहे. तर या दोन परस्परविरोधी गोष्टींची एकवाक्यता होईल अशा रितीने माझे समाधान करावे.

गुरू :- अद्वितीय सामान्यरूप आत्मा एकच आहे हे सत्य आहे. हे जे विशेषज्ञान गुरुशास्त्रांच्या उपदेशाने वृत्तीद्वारा होते आणि अज्ञान व त्याचे कार्य देहादिकांवरील अध्यास, या दोघांस नष्ट करते, ते तसे केल्यानंतर स्वत: आपणच निवृत्त होते. म्हणजे ते विशेष ज्ञान सामान्यज्ञानापासून वेगळे राहत नाही, यामुळे तेथे द्वैत उत्पन्न झाले असे म्हणता येत नाही, तर केवळ एकच सामान्यज्ञानरूप पूर्ण आत्मा असतो असे सिद्ध होते. यावर तुला एक दृष्टान्त सांगतो तो ऐक.

नदीचे पाणी पावसाळ्यात मातीने व चिखलाने अगदी गढूळ होऊन जाते. त्यातले जितके पाणी स्वच्छ करावयाचे असेल तितके एका भांड्यात घालून त्यात 'कतक' नावाचे जे पाणी स्वच्छ करणारे फळ असते त्याची पूड करून घालतात. ते कतकफलाचे रेणू पाण्यातील मळास बुडाशी बसवतात व आपणही त्यांच्याचबरोबर बुडाशी जाऊन बसतात. अशा रितीने ते त्या भांड्यातले पाणी स्वच्छ करतात. याच न्यायाने गुरुशास्त्रांच्या उपदेशाने उत्पन्न झालेले विशेषज्ञान अज्ञानाचा

नाश करून, स्वत: आपण निवृत्त होते. म्हणजे त्या वेळी एक सामान्यज्ञानरूप आत्माच काय तो अवशिष्ट राहतो. लाकडांतल्या अग्नीची गोष्ट तशीच आहे. म्हणजे अशी, दोन लाकडे एकमेकांवर घासल्याने त्या लाकडांत विशेष अग्नी उत्पन्न होतो. तो अग्नी स्वयंपाक आदिकरून कार्य सिद्ध केल्यावर, त्याच लाकडांचे जाळून भस्म करून टाकल्यानंतर आपण स्वत: सामान्य अग्नीत लय पावतो. त्याचप्रमाणे विशेषज्ञान अज्ञानाची निवृत्ती करण्याचे कार्य करून सामान्यज्ञानात लय पावते. या विवेचनावरून ज्ञानात द्वैत उत्पन्न होत नाही, असे सिद्ध होते. एवंच विशेषज्ञानरूप जो चवथा महाकारणदेह त्याचा प्रकाशक तू आत्मा शुद्धस्वरूप आहेस असे सिद्ध झाले. आता त्या महाकारणदेहाची तत्त्वे कोणती आहेत ते सांगतो. हे प्रकरण तू बिनकानांनी (कानांवाचून) श्रवण कर.

शिष्य:- कानांवाचून कसे श्रवण करता येईल?

गुरू:- एखादी गोष्ट चांगली समजली नाही, मग ती कानांनी ऐकली काय आणि न ऐकली काय, सारखीच. महाकारणदेहाची तुरीयावस्था आदिकरून आठ तत्त्वे सांगितली आहेत त्यांची नावे मात्र कानांनी ऐकण्यासारखी आहेत, पण त्या तुरीया इत्यादी नावांचे अर्थ अनुभवपूर्वक एकाग्र चित्ताने ध्यानात धरल्याशिवाय समजण्यासारखे नाहीत, म्हणून अनुभवासहित विचारपूर्वक एकाग्र चित्ताने जे ऐकणे त्याचेच नाव कानांवाचून ऐकणे असे समज. कानांवाचून ऐकणे असे सांगण्यात कान दुसरीकडे ठेवून ये आणि ऐक असे सांगण्याचा हेतू नाही. विसाव्या चौपाईत महाकारणदेहाच्या आठ तत्त्वांचे वर्णन सद्गुरू करतात:-

|| चौपाई ||

तुर्या अवस्था मूर्द्धमिस्थान,
परा वाचा आनंदावभास भोग ||
जाण इच्छा शक्ति शुद्ध सत्त्वगुण मान,
अर्द्धमात्रा प्रत्यगात्मा अभिमान || २० ||

टीका || तुर्या अवस्था म्हणजे चवथी अवस्था असे म्हणतात. तू तिचा प्रकाशक तुर्यातीत आहेस.

शिष्य :- तुरीया असे शुद्ध आत्म्याचे नाव आहे, आणि आपण तर मला तुर्यातीत म्हणता, तर मग शुद्ध आत्म्याहून निराळा असा मी कोण आहे बरे ?

गुरू :- तुरीया जो शुद्ध आत्मा आहे त्यालाच मी तुर्यातीत म्हटले आहे. कारण असे की, जागृत, स्वप्न व सुषुमी या तीनही अवस्थांस जाणणारा एक आत्मा या तीनही अवस्थांहून वेगळा आहे व या तीन अवस्थांच्या अपेक्षेने तो तुरीय म्हणजे चवथा आहे असे सांगण्यात येते, म्हणजे या तीन अवस्थांचा नाश झाला तर त्याला तुरीय (चवथा) असे म्हणता येणार नाही. यासाठी तो तुर्यातीत आहे, म्हणजे तुरीया या नावाविरहित आहे असे म्हटले. त्यामुळे तुरीयरूप जो आत्मा तो तुर्यातीत आहे आणि तीन अवस्थांच्या अपेक्षेने आत्म्याला तुरीय हे नाव दिलेले आहे. त्रोटकवृत्तात वेदान्ताचा एक ग्रंथ आहे, त्यातही असेच सांगितलेले आहे :-

॥ श्लोक ॥

यदि जागरितप्रभृति त्रितयं,
परिकल्पितमात्मनि मूढधिया॥
अभिधानमिदं तदपेक्ष्य भवेत्,
परमात्मपदस्य तुरीयमिती ॥१॥

अर्थ॥ जागृत, स्वप्न, सुषुप्ती ह्या ज्या तीन अवस्था, त्या मूढबुद्धी मनुष्याने आत्म्याच्या ठिकाणी कल्पिल्या आहेत, म्हणजे ह्या तीन अवस्था आत्म्याच्या आहेत असे मानले आहे. या तीन अवस्थांच्या अपेक्षेने परमात्मपदाला तुरीया (चवथा) असे नाव पडलेले आहे.

यासाठी तीन अवस्थांवाचून आत्म्याला तुरीय असे नाव देता येत नाही, यामुळे तुरीयालाच तुर्यातीत म्हटले, म्हणजे तुरीयनामरहित म्हटले. पण तुर्यातीत म्हटल्याने तुरीयाहून वेगळा पाचवा आत्मा आहे असे सांगण्याचा हेतू नाही. असे पाहा की, एखाद्या पुरुषाला पुत्राच्या अपेक्षेने पिता असे नाव पडले, पण पुत्राच्या अभावी, म्हणजे पुत्र मेल्यानंतर, त्याला पिता हे नाव जरी देता येणार नाही तरी पुरुष म्हणून तो आहेच. त्याच न्यायाने आत्मा तुर्यातीत आहे. या तुर्यावस्थेचे मूर्धनिस्थान आहे. तुरीय आत्मा नखशिखान्त, म्हणजे सर्व शरीरात व्याप्त करून राहिलेला असल्यामुळे तो एका मूर्धनिस्थानातच आहे असे म्हणता येत नाही, असे असूनही "तुर्यावस्था मूर्धनिस्थान" असे जे म्हटले आहे त्याचे कारण इतकेच की, मूर्धनिस्थान सर्व स्थानांत श्रेष्ठ आहे व सर्वोत्तम अशा तुरीय आत्म्यालाही स्थान उत्तमच दिले

पाहिजे, हेच केवळ ध्यानात आणून त्या अवस्थेचे मूर्धनिस्थान आहे असे सांगितले. त्या महाकारणदेहाची परा (शब्दोच्चाराची पहिली अवस्था) या नावाची वाचा आहे. गुरू व शास्त्रांच्या योगाने आत्म्याचे यथार्थज्ञान झाल्याने "आपण कृतार्थ आहो, आपण धन्य आहो, आपली जन्ममरणादी दु:खे निवृत्त झाली" असे बोलून दाखविता येण्याजोगा विशेष आनंदाचा अनुभव, ज्यास आनंदावभासभोग म्हणतात तो, या महाकारणदेहाचा आहे, महाकारणदेहाची इच्छाशक्ती आहे. ज्ञान झाल्यानंतर निर्विकल्प सुखाचा अनुभव घेण्याची जी इच्छा होते तिचे नाव इच्छाशक्ती. या देहाचा सत्त्वगुण आहे. रजोगुण आणि तमोगुण यांचा संबंध ज्यात बिलकूल नाही असा जो सत्त्वगुण त्याला शुद्ध सत्त्वगुण म्हणतात असे जाणावे. या अवस्थेत प्रणवाची अर्धी मात्रा असते. आपण द्रष्टा आहो असा जो अभिमान, त्याला प्रत्यगात्माभिमान म्हणतात. हा प्रत्यगात्माभिमान या देहात असतो. याप्रमाणे तुरीयावस्थादी जी महाकारणदेहाची आठ तत्त्वे सांगितली त्या विशेषज्ञानस्वरूप सर्व तत्त्वांचा प्रकाशक तू सामान्य, पूर्ण ज्ञानस्वरूप आत्मा आहेस.

॥ चौपाई ॥

एवां सर्व मळीनें ब्याशी तत्त्व कही,
तुं एनो जाणनार स्वप्रकाश सही॥
अहं ब्रह्मास्मि यह दृढ होई,
एज साक्षात्कार कहीए सोई ॥२१॥

टीका॥ स्थूल, सूक्ष्म, कारण आणि महाकारण या चार देहांची वर सांगितलेली सर्व तत्त्वे मिळून एकंदर ब्याऐंशी तत्त्वे झाली, ती अशी:- स्थूल देहाची तेहतीस, सूक्ष्म देहाची तेहतीस, कारणदेहाची आठ, महाकारणदेहाची आठ. या सर्व तत्त्वांस जाणणारा तू प्रत्यगात्मा स्वयंप्रकाश आहेस यात बिलकूल संशय नाही. यासाठी बा शिष्या! असा विचार करून आपण उपाधीरहित शुद्धब्रह्म आहो असा जेव्हा दृढ निश्चय होतो तेव्हा त्यालाच साक्षात्कार म्हणजे अपरोक्षज्ञान म्हणतात.

ज्ञान दोन प्रकारचे आहे. एक परोक्षज्ञान व दुसरे अपरोक्षज्ञान. त्यांपैकी अपरोक्षज्ञानाला साक्षात्कार म्हणतात. यास पंचदशीचे प्रमाण सांगतो:-

॥ श्लोक ॥

अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद परोक्षज्ञानमेवतत्॥
अहंब्रह्मेति चेद्वेद साक्षात्कार: स उच्यते ॥१॥

अर्थ॥ ज्ञान दोन प्रकारचे आहे. एक परोक्षज्ञान आणि दुसरे अपरोक्षज्ञान. परब्रह्म सत्यरूप आहे असे मानून ब्रह्माचे रूप आत्म्याच्या रूपाहून भिन्न आहे असे ज्या ज्ञानाने जाणले जाते ते यांपैकी परोक्षज्ञान असे समजावे, आणि ते निर्विकल्पब्रह्म आपणच आहो अशा प्रकारचा अनुभव होऊन, ब्रह्म आणि आत्मा यांच्यात बिलकूल भेद नसून ती दोनही एकच आहेत असे ज्या ज्ञानाने जाणले जाते ते यांपैकी अपरोक्षज्ञान आहे व त्यालाच साक्षात्कार म्हणतात.

साखर गोड आहे असे एकाने दुसऱ्यास केवळ सांगितल्यावरून तो दुसरा मनुष्य साखर गोड आहे असे जाणतो, हे ज्या ज्ञानाने तो जाणतो त्याला साखरेचे परोक्षज्ञान असे म्हणावे. नंतर तोच मनुष्य साखर प्रत्यक्ष खाऊन तिचा स्वाद घेतो म्हणजे साखरेच्या गोडीचा स्वानुभव घेतो तेव्हा ती साखरेची गोडी तो ज्या अनुभविक ज्ञानाने जाणतो त्या ज्ञानास साखरेचे अपरोक्षज्ञान असे म्हणावे. याच न्यायाने शास्त्रांच्या फक्त उपदेशाने परमात्मा सच्चिदानंद आहे असे जे जाणणे त्याचे नाव परोक्षज्ञान आणि गुरुशास्त्रांच्या अनुग्रहाने विचार करून, सच्चिदानंदरूप ब्रह्म आपणच आहो असे जे प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन जाणणे त्याला अपरोक्षज्ञान म्हणतात.

आता पुढल्या बाविसाव्या चौपाईत चार देहांहून भिन्न असणाऱ्या आत्म्याच्या अपरोक्षज्ञानाचे फल गुरू सांगतात :-

॥ चौपाई ॥

एवा चार देहती न्यारो होय,
तो हमणा भुक्तिसुख पामे सोंय॥
सर्वव्यापक सहुती न्यारो,
विवेकदृष्टि करी विचारो ॥२२॥

टीका॥ पूर्वी निरूपण केलेले जे स्थूल, सूक्ष्म, कारण आणि महाकारण असे चार देह त्यांच्याहून वेगळा असून त्याचा प्रकाशक शुद्ध, सामान्य, चैतन्य असा आत्माच आपले स्वरूप आहे अशा दृढ बोधाने देहाध्यासाचा जर कोणी त्याग केला तर तो या देहातच विलंब न लावता मोक्षसुख प्राप्त करून घेईल.

शिष्य :- गुरुमहाराज, भेददृष्टी निव्वळ दु:खाचे कारण आहे आणि त्या दु:खाची निवृत्ती वेदशास्त्रांत प्रतिपादित जे अभेदरूप आत्मज्ञान त्याच्या योगाने होते आणि मोक्षही त्यानेच होतो, असे मी शास्त्रांतून सांगितलेले ऐकले आहे आणि आपण तर आत्मा चार देहांहून भिन्न आहे असे निरूपण करून सांगता, तर मग आत्म्याहून देह वेगळा आणि देहाहून आत्मा वेगळा, त्याचप्रमाणे आत्म्याहून भूत-भौतिक प्रपंच निराळा आणि त्या प्रपंचाहून आत्मा निराळा, अशा प्रकारच्या परस्परभेदात्मक प्रतिपादनाने द्वैत सिद्ध होत असल्यामुळे, अद्वैतसिद्धान्तात विरोध उत्पन्न होतो. यासाठी त्यांची एकवाक्यता संक्षिप्त निरूपणाने, पण माझे समाधान होईल अशा रितीने करण्याची कृपा करावी.

गुरू :- माझ्या लाडक्या, जसे ब्रह्मस्वरूप सत्य आहे त्याचप्रमाणे ब्रह्माहून निराळे चार देह व भूतभौतिक प्रपंच हेही जर सत्य असेल, तरच द्वैत उत्पन्न होईल. पण ते देहादिक सर्व प्रपंच खरे नसून ब्रह्माच्या ठिकाणी कल्पित आहेत. ज्याप्रमाणे रज्जूच्या (दोरीच्या) ठिकाणी सर्प, भूछिद्र (जमिनीवरील भेग), सूत्रधारा इत्यादी कल्पित असतात, पण त्या कल्पित सर्पादिकांची सत्ता (अस्तित्व) दोरीहून भिन्न नाही किंवा शुक्तीच्या (शिंपल्याच्या) ठिकाणी कल्पिलेल्या रजत (रुपे) इत्यादिकांची सत्ता शुक्तीहून भिन्न नाही किंवा पटाची (वस्त्राची) सत्ता तंतूहून भिन्न नाही; किंवा सुवर्णालंकाराची सत्ता सुवर्णाहून भिन्न नाही; किंवा मृत्तिकेच्या घटादिकांची सत्ता मृत्तिकेहून भिन्न नाही; किंवा आकाशाच्या ठिकाणी कल्पिलेल्या श्यामतेची (निळ्या रंगाची) सत्ता आकाशाहून भिन्न नाही; किंवा आणखी, मरुभूमीच्या

ठिकाणी कल्पिलेल्या मृगजलाची सत्ता मरुभूमीहून भिन्न नाही, त्याचप्रमाणे देहादिक सर्व प्रपंचाची सत्ता आत्म्याच्या सत्तेहून भिन्न नाही. आत्म्याच्या ठिकाणी जे कल्पित असद्रूप भासते त्या असद्रूपाने भरलेल्या देहादिक प्रपंचाने द्वैत होत नाही. एक अद्वितीय, आत्मा सत्य आहे, त्यामुळे अद्वैतसिद्धान्ताशी कोणत्याही प्रकारचा विरोध येत नाही. देहादी जगत सर्व असत्य आहे आणि आत्माच काय तो एक सत्य आहे असे श्रीकृष्णभगवंताने अर्जुनाला भगवद्गीतेच्या दुसऱ्या अध्यायात सांगितले आहे:-

॥ श्लोक ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत:॥
उभयोरपि दृष्टोऽतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभि: ॥१॥

गी. अ. २ श्लो. १६

अर्थ॥ असद्रूप असे जे हे भूत-भौतिक नामरूपात्मक देहादी सर्व जग, त्याचा कोणत्याही काली सद्भाव (खरे अस्तित्व) नाही तर ते सर्वदा असद्रूपच (खोटे किंवा कल्पित) आहे. एक अद्वितीय, अज, अजर, अमर, सद्घन, चिद्घन, आनंदघन, परिपूर्ण, निरवयव आणि निष्क्रिय असा जो सद्रूप आत्मा त्याचा कोणत्याही काली अभाव नाही. तर सदासर्वदा तो सद्रूपच आहे. असत्य असे हे जग आणि सत्यरूप असा हा आत्मा या दोघांचा परमात्मतत्त्वास सत्य समजणाऱ्या ज्ञानी पुरुषांनी अंत लावला आहे (निर्णय केला आहे), म्हणजे सर्व जग खोटे आहे आणि आत्माच काय तो एकटा खरा आहे, असा निश्चय करून ठेवला आहे.

शिष्य :- महाराज, जर हे जग असत्य आहे, तर ते दिसता कामा नये आणि ते असत्य असल्यामुळे सुखदु:खेही होता कामा नयेत, पण वस्तुस्थिती तशी नाही; म्हणजे हे जग दिसते व त्यामुळे सुखदु:खेही होतात; तर मग त्याला असत्य कसे म्हणता येईल ते सांगावे.

गुरू :- खरे असते तेवढेच दिसते आणि खऱ्यापासूनच तेवढी सुखदु:खे होतात असा काही ठरलेला नियम नाही. असत्यही दिसते व असत्याने सुखदु:खेही होतात. उदाहरणार्थ, स्वप्न असत्य असूनही दिसते, त्याचप्रमाणे त्याच्यापासून सुखदु:खेही होतात. शिंपल्यात कल्पित रुपे आणि दोरीत कल्पित सर्प असतात. तरी पण ती दिसतात. आणि त्यांच्या योगाने सुखदु:खेही होतात. मृगजल व आकाशाचा निळेपणा ही असत्य आहेत, तरी पण ती दिसतात. त्याचप्रमाणे जग असत्य असूनही दिसते. यावरून सर्व खरे असते तेवढेच दिसते किंवा याच्या उलट, दिसते तितके सर्वच खरे असते असे काही सिद्ध होत नाही.

शिवाय ईश्वराने मायेच्या योगाने रचलेले कल्पितरूप म्हणजे असद्रूप असे हे भूतभौतिक जग बिचारे दिसले तर दिसेना. त्यास निवृत्त करण्याचे आपणांस काहीच प्रयोजन नाही. कारण असे की, ईश्वराने रचलेले हे जग कोणालाही बंधन करीत नाही; पण ईश्वराने निर्मिलेल्या या जगात जीवाने आपल्याच मनाने सत्यबुद्धीने निर्माण केलेले जे द्वैत आहे ते मात्र त्याला बंधन करते, यासाठी त्याची मात्र निवृत्ती अवश्य केलीच पाहिजे.

शिष्य :- ईश्वराने निर्मिलेले जग या देहादिरूपांनी स्पष्टपणे दिसून येते, पण त्यात जीवाने रचलेले द्वैत, ज्यामुळे बंधन होते असे आपण सांगितले, ते कोठले बरे ?

गुरू :- ईश्वराने निर्मिलेल्या देह-स्त्री-पुत्र-धनादिकांच्या ठिकाणी जो अहंता-ममतारूप दृढ अध्यास पाहण्यात येतो तो जीवाने निर्मिलेला आहे. तो बऱ्याच बंधनांचे व दु:खाचे कारण आहे. हा देह स्वत: होऊन कोणासही बंधन करीत नाही, पण त्याच्यात अहंता-ममतारूप जी जीवसृष्टी आहे ती बंधनाचे कारण आहे. ईश्वराने उत्पन्न केलेल्या एखाद्या मनोमयी स्त्रीच्या ठिकाणी कोणाचेही ममत्व जर नसेल तर ती मेली असता कोणालाही दु:ख होणार नाही; पण अमुक एक स्त्री ही माझी आई आहे, ही माझी मुलगी आहे, ही माझी बायको आहे, ही माझी बहीण आहे इत्यादी भिन्न भिन्न प्रकारचे ममत्व भिन्न भिन्न जीवांनी आपण होऊन जिच्या ठायी भरपूर केलेले असते, अशी ती मनोमयी नष्ट झाल्याने त्या सर्व भिन्न भिन्न जीवांस दु:ख होते. समज की, कोण्या एका गृहस्थाचा मुलगा काही कारणाने फार दूर देशांतरी गेलेला असून तो तेथे जिवंत असताही "अहो, देशांतरी गेलेला तुमचा मुलगा मरण पावला," असे कोणी लबाड मनुष्याने त्या गृहस्थाकडे एकाएकी येऊन त्यास सांगितले. ते ऐकताच आपला मुलगा मेला असे मानून तो बाप असह्य दु:खाने रडू लागला. बरे आता त्याच्या उलट कल्पना कर की, "तो मुलगा देशांतरी खरोखरच मरण पावला," असे असूनही कोणीही त्यास सांगितले नाही तोपर्यंत त्या गृहस्थास यत्किंचितही दु:ख झाले नाही. उलट, तो नेहमीप्रमाणे आनंदात आहे असे दिसून येत होते. आता पाहा की, ईश्वराने उत्पन्न केलेला मुलगा देशांतरी जिवंत आहे, परंतु तो मेला असे त्याने केवळ मनाने मानल्याच्या योगाने त्यास किती विलक्षण दु:ख झाले. याच्या उलट, ईश्वराने उत्पन्न केलेला मुलगा

देशांतरी सुखाने राहतो आहे, असे त्या बापाने केवळ मनाने मानल्यामुळे त्यास लवभरही दु:ख झाले नाही. एवंच, द्वैत म्हणून जितके आहे तितके सर्व मनाने रचलेले असल्यामुळे बंधनास कारण होते यासाठी आत्मज्ञानाच्या योगाने त्याची निवृत्ती करावी.

शिष्य :- जर मनाने उत्पन्न केलेले द्वैत बंधन करणारे आहे. तर त्या मानसद्वैताची निवृत्ती मनोविरोधरूप योग केला असता होण्यासारखी आहे. म्हणजे जिच्यासाठी योगाभ्यास करावा; आत्मज्ञानाचे काय कारण आहे ते सांगावे.

गुरू :- ज्ञानावाचून योगाभ्यास करून द्वैताची निवृत्ती होते खरी, पण ती फक्त तितक्यापुरतीच होते. म्हणजे योगाभ्यासाने जितका वेळ मन एकत्र राहते तितकाच वेळ मात्र द्वैताची प्रतीती होत नाही, म्हणजे पुनर्जन्म टाळील अशा प्रकारची द्वैताची पूर्ण निवृत्ती आत्मज्ञानावाचून केलेल्या केवळ योगाभ्यासाने होऊ शकणारच नाही. ज्ञान झाल्याशिवाय जन्ममरणादी दु:खांची निवृत्ती होतच नाही असा श्रुतींतही नियम सांगून ठेवलेला आहे. ती श्रुतिवचने पुढील अर्थाची आहेत - ''ज्ञानानेच कैवल्य (मोक्ष) मिळते.'' ''ज्ञानावाचून मुक्ती मिळू शकत नाही.'' शिवाय श्वेताश्वेतर उपनिषदात तर असे सांगितलेले आहे की, ''ज्या वेळी मनुष्य सबंध आकाशाला चामड्याप्रमाणे गुंडाळतील, म्हणजे हरणाचे कातडे लांब असले तर ते जसे हातांनी गुंडाळून ठेवतात, त्याचप्रमाणे आकाशाच्या सर्व पोकळीची मनुष्य जेव्हा गुंडाळून घडी करील तेव्हाच देवाला (स्वयंप्रकाश आत्म्याला) जाणल्यावाचून त्याच्या दु:खांचा नाश होईल. असे लिहिण्यातला अभिप्राय असा आहे की, आकाशाची गुंडाळी जशी केव्हाही होऊ

शकावयाची नाही, त्याचप्रमाणे आत्मज्ञान झाल्यावाचून केवळ योगाभ्यासाने जन्मादी दु:खाचे कारण जे मनोमय द्वैत, त्याची पूर्ण निवृत्ती केव्हाही होऊ शकावयाची नाही.

शिष्य :- हे बाहेर दिसू शकते असे जे द्वैत, ईश्वराने करून ठेवले आहे, त्याचे निवारण केल्याशिवाय अद्वैत आत्म्याचे जर ज्ञानच उत्पन्न होऊ शकत नाही, तर ते ज्ञान मानस द्वैतास कसे निवृत्त करू शकेल ते सांगावे.

गुरू :- असद्रूप बाहेरल्या द्वैताचे निवारण केल्यावाचून गुरुशास्त्राच्या उपदेशाने ते द्वैत मिथ्यारूप आहे असे केवळ जाणल्यानेच अद्वैतरूप आत्म्याचे ज्ञान होते.

शिष्य :- बाह्य द्वैत मिथ्यारूप आहे असे जाणल्यानेच अद्वैतज्ञान होत नाही, तर द्वैताच्या निवारणानेच म्हणजे बाहेरले द्वैत (जग) मुळी पाहण्यातच येणार नाही असे केल्यानेच अद्वैतज्ञान होते, त्यावाचून होत नाही, यासाठी बाह्य द्वैतांचे निवारण केले पाहिजे ना ?

गुरू :- बाह्य द्वैताच्या निवारणेकरूनच जर अद्वैतज्ञान होत असेल, तर सुषुप्तावस्थेत व प्रलयकाली प्राण्यांनी यत्किंचितही प्रयत्न केल्यावाचून त्यांच्या समग्र बाह्य द्वैतांची निवृत्ती आपोआप होते, यासाठी त्यांस त्या वेळी अद्वैत आत्म्याचे ज्ञान झाले पाहिजे. परंतु त्या वेळी ज्ञान होण्याची साधने जी गुरू आणि शास्त्र, त्यांच्या अभावामुळे त्यांस अद्वैतज्ञान होऊ शकत नाही आणि ज्ञानावाचून आत्यंतिक दु:खाची निवृत्ती होत नसल्यामुळें मोक्षही होऊ शकत नाही, यासाठी द्वैत जर न दिसेल तरच अद्वैतज्ञान होईल असे म्हणणे व्यर्थ आहे. शिवाय ईश्वराने

उत्पन्न केलेले जे बाह्य द्वैत दृष्टीस पडते ते म्हणजे अद्वैतज्ञानाला कोणत्याही रितीने अडथळा करते असेही नाही; इतकेच नाही तर उलट शास्त्रादींच्या द्वारांनी अद्वैतज्ञान होण्याच्या कामी मोठे साहाय्यच करते. शिवाय ते खोटे आहे असे जाणण्याच्याच एका उपायावाचून दुसऱ्या कोणत्याही उपायाने ते नष्ट होण्यासारखे नाही, यासाठी ईश्वरकृत द्वैत असेना बापडे, आपण त्याचा कशासाठी द्वेष करावा? जीवाने केलेले द्वैत बंधन करते म्हणून त्यास मात्र निवृत्त करण्याचा प्रयत्न करावा.

शिष्य:- जीवकृत द्वैत पूर्वी आपण संक्षेपाने सांगितलेच आहे, की त्याशिवाय आणखी कोणते आहे? आणखी असल्यास ते किती प्रकारचे आहे ते कृपा करून सांगावे.

गुरू:- विद्यारण्यमुनींनी जीवकृत द्वैत दोन प्रकारचे आहे म्हणून सांगितले आहे. एक शास्त्रीय द्वैत व दुसरे अशास्त्रीय द्वैत. प्रत्यग्ब्रह्माच्या एकत्वाचा जो विचार, तन्मय जे वेदान्तशास्त्राचे श्रवणमनन करणे त्याला शास्त्रीय मनोमय द्वैत म्हणतात. सच्चिदानंद ब्रह्मरूप प्रत्यगात्म्याचा अपरोक्ष बोध जोपर्यंत दृढ झाला नाही तोपर्यंत शास्त्रीय द्वैताचा त्याग मनुष्याने करू नये. कामादिकांची पूर्ण निवृत्ती होऊन अद्वैततत्त्वाचा दृढ बोध झाल्यानंतरच त्याचा त्याग करावा. सदसद्विचारात कुशल असा बुद्धिमान पुरुष असतो. तो वेदान्तशास्त्राचा अभ्यास करून त्याच्याद्वारे परोक्ष व अपरोक्ष ज्ञानांत निष्णात झाल्यावर मग, भातगोट्यातून तांदळाचा दाणा काढून घेऊन तूस टाकून द्यावे या न्यायाने समग्र शास्त्राचा त्याग करतो. अशा रितीने दृढ बोध सिद्ध झाल्यानंतरच शास्त्रीय द्वैताचा त्याग करावा असे श्रुतींत

सांगितलेले आहे. म्हणजे श्रुतींत शास्त्रविचाराची अवधी किती ती सांगितलेली आहे. तरी पण बोध झाल्यानंतर सच्छास्त्रविचार करूच नये असा निषेध केलेला नाही. यामुळे दृढ बोध झाल्यानंतरही पूर्व प्रवाहाच्या ओघाने प्राप्त झालेले शास्त्रविचारादिक शास्त्रीय द्वैत कल्पित करण्यास कोणत्याही प्रकारचा प्रत्यवाय किंवा हरकत नाही.

शिष्य :- गुरुमहाराज, शास्त्रविचारादिकासही जर आपण कल्पित म्हणता, तर त्याच्याकडून सांसारिक बंधनाची निवृत्ती कशी होईल ते सांगावे.

गुरू :- ज्याची निवृत्ती करायची आहे असा तो संसार कोठे खरा आहे ? "जसा यक्ष तसे बलिदान" अशी जी म्हण आहे, त्या न्यायाने स्वप्नकल्पित सिंहाच्या दर्शनाने कल्पित स्वप्नाची जशी निवृत्ती होते, त्याचप्रमाणे कल्पित शास्त्रादिकाने कल्पित संसाराची निवृत्ती होऊ शकते. आता अशास्त्रीय द्वैत म्हणतात ते दोन प्रकारचे आहे, एक तीव्र व दुसरे मंद. त्या दोहोंपैकी कामक्रोधादिकांना तीव्रद्वैत म्हटलेले आहे आणि मनोराज्याला मंदद्वैत म्हटलेले आहे. या दोहोंचाही त्याग अद्वैततत्त्वबोध होण्याच्या अगोदरच करावा. कारण की तत्त्वबोध करून घेण्याची जी चार साधने सांगितलेली आहेत, त्यांतील काही साधने साध्य करीत असता-असताच ह्या गोष्टी म्हणजे कामक्रोधादिकांचा आणि मनोराज्याचा हे दोनही त्याग आपोआप घडून येतात. ही चार साधने कोणती ती याच पुस्तकाच्या आरंभी एका प्रसंगी सांगितलेली आहेत, तरी पण पुनः एक वेळ सांगतो. त्यांतले पहिले साधन विवेक (आत्मा सत्य आहे व आत्म्यावाचून इतर

सर्व असत्य आहे.). दुसरे साधन वैराग्य (इहलोक व परलोक यांच्यातले भोग भोगण्यासंबंधाने अनिच्छा किंवा अप्रीती). १. शम (वासनांचा त्याग), २ दम (बाह्येंद्रियांचा निग्रह), ३ उपरती (प्रपंचापासून निवृत्ती), ४ तितिक्षा (शीतोष्णादी द्वंद्वधर्म सहन करण्याची योग्यता), ५ श्रद्धा (ब्रह्मनिष्ठ गुरूच्या व वेदान्तशास्त्रांतल्या वाक्यांच्या ठिकाणी भक्ती) व ६ समाधान (चित्ताची एकाग्रता) ह्या सहा संपत्ती मिळून झालेले तिसरे साधन. चवथे साधन मोक्षेच्छा (मी जीवाने संसाराच्या बंधनापासून मुक्त व्हावे अशी इच्छा). या आत्मज्ञानाच्या चार साधनांपैकी तिसरे साधन जी षट्संपत्ती तिच्यातली शम म्हणून जी वर पहिली संपत्ती सांगितली तिच्या योगाने कामक्रोधादिकांचा त्याग करावा. तसा केला म्हणजे वासनांचा त्याग होतो असे सांगितलेले आहे; समाधान म्हंणून जी सहावी संपत्ती सांगितली तिच्या योगाने मनोराज्याचा त्याग केला असता चित्ताची एकाग्रता होते असे सांगितले आहे. यासाठी पहिल्या साधनावस्थेत कामक्रोधादिकांचा त्याग करून जीवाने बोध संपादन करावा.

शिष्य:- बोध सिद्ध व्हावा म्हणून, बोध होण्याच्या अगोदर कामादी अशास्त्रीय द्वैताचा त्याग करावा असे आपण सांगितले ते ठीक आहे, पण तत्त्वबोध झाल्यानंतर त्याचे ग्रहण केले तर त्यात काय हरकत आहे अशी शंका जर उत्पन्न झालीच, तर तिचे समाधान आहे काय? असेल तर सांगावे.

गुरू:- बोध झाल्यावरही जीवन्मुक्तता सिद्ध करण्यासाठी कामक्रोधादिकांचा त्याग केलाच पाहिजे. कारण असे की,

कामक्रोधादिरूप क्लेशांच्या योगाने जो बद्ध झालेला असेल त्याची जीवन्मुक्ती सिद्ध होत नाही हीच काय ती त्यास हरकत आहे.

शिष्य :- गुरुमहाराज, जन्ममरणादी दु:खे ज्या संसारात आहेत, त्या संसाराने मी अतिशय गांजलेलो आहे. यासाठी जन्मादी दु:खे जिथे नाहीत अशा प्रकारची अत्यंत मोक्षसुखरूप विदेहमुक्तीच जर मला प्राप्त झाली तर तिच्या योगाने मात्र मी कृतार्थ होईन असे आहे. तर या लोकी मी जिवंत आहे तोपर्यंत काय ती टिकणारी जीवन्मुक्ती तिची मला अर्थातच जरुरी नाही.

गुरू :- कामक्रोधादिकांच्या त्यागाने जर जीवन्मुक्तीचे संपादन केले, तर आपण इहलोकाच्या भोगांस अंतरू अशी तुला भीती पडून तीमुळे जर तू जीवन्मुक्ती टाकून देशील, तर विदेहमुक्त झाल्यावर आपण स्वर्गभोगांस अंतरू या भीतीने तू विदेहमुक्तीही टाकून देशील. तसे झाले असता तुला स्वर्ग मात्र प्राप्त होईल. पण जन्मादी दु:खरहित जी विदेहमुक्ती ती तुला कधीही प्राप्त होणार नाही.

शिष्य :- स्वर्गातले सर्व भोग नाशवंत आहेत. व सातिशय आहेत, त्याचप्रमाणे तेथील भोगांच्या अंती जीवाचा स्वर्गापासून अध:पात होतो, इत्यादी अनेक दोष स्वर्गात असल्यामुळे मी स्वर्गाचा नि:संशय त्याग करीन. स्वर्गाची मला जरुरी नाही.

गुरू :- जर स्वर्गात क्षय आणि सातिशयादी दोष आहेत व त्यामुळे तू स्वर्गाचा त्याग करण्यास तयार आहेस तर स्वभावत: अनेक दोषांनी परिपूर्ण, धर्मादी सर्व पुरुषार्थांचा नाश करणारे, आणि अत्यंत दु:ख देणारे जे कामक्रोधादिक त्यांचा त्याग करण्यात तू का तयार नाहीस?

शिष्य :- वैराग्यादी साधनांच्या योगाने; विलक्षण अनर्थास कारणीभूत जे कामादिक त्यांची मला बाधा होणार नाही अशा रितीने जर मी त्यांस जिंकून ठेवले आहे, तर मग या लोकात भोगमात्रास उपयोगी जे कामादिक त्यांचे गरजेपुरते ग्रहण केल्याने कोणता दोष उत्पन्न होतो ते सांगावे.

गुरू :- बा शिष्या, आत्मतत्त्व जाणल्यानंतरही जर विशेष (समग्र) कामक्रोधांचा त्याग न करशील, व कामादिकांस वश होऊन, "मी तत्त्ववेत्ता आहे, सबब विधिनिषेधशास्त्रांचा उपदेश मला लागू नाही" असे अभिमानाने बोलून, धर्मशास्त्राला व त्यात करावयास सांगितलेल्या पुण्यकर्मालाही जर तू झुगारून देशील, तर यथेष्टाचरणाकडे (शास्त्राने सांगितलेली वर्णाश्रमाची मर्यादा सोडून स्वेच्छावर्तन करण्याकडे) तुझी प्रवृत्ती होईल. कदाचित तू म्हणशील की यथेष्टाचरणाकडे प्रवृत्ती झाली तर होईना बापडी, पण अशी प्रवृत्ती होणे बिलकूल योग्य नाही. नैष्कर्म्यसिद्धी नावाच्या ग्रंथात श्रीसुरेश्वराचार्यांनी याचेच विस्तारपूर्वक निरूपण केले आहे त्यातला सारांश असा आहे की एखादा पुरुष अद्वैतपरमात्मतत्त्व जाणूनही यथेष्टाचरणास प्रवृत्त झाला तर त्याच्या योगाने अभक्ष्याचे भक्षण करणे, इत्यादी अनर्थाकडे त्याची प्रवृत्ती झाल्यामुळे, कुत्र्याचा आणि तत्वज्ञानाचा असे दोघांचेही व्यवहार एकसारखेच होतील; पण अगोदर, ज्याला तत्त्वज्ञान झाले आहे त्याची यथेष्टाचरणाकडे प्रवृत्तीच संभवत नाही. कारण असे की पूर्वजन्मात अधर्माचरण ज्याने केले असेल त्याचीच विद्यमान जन्मातही अधर्माच्या ठिकाणी प्रीती जडून यथेष्टाचरण करण्याकडे प्रवृत्ती होते. शिवाय एखाद्याला तत्त्वज्ञान

जे होते ते केवळ त्याच्या पुण्यकर्मामुळेच होते. अनेक जन्मांत केलेल्या अनेक यज्ञदानादिक पुण्यकर्मांच्या योगाने सर्व पापांची निवृत्ती होऊन ज्याचे अंत:करण शुद्ध झालेले असते, त्यालाच तत्त्वज्ञान होऊन मोक्षाची प्राप्ती होते असे भगवद्गीतेत श्रीकृष्णांनी सांगितले आहे. तसेच यज्ञ केल्याने, अन्नदान व धनदान केल्याने, मन व इंद्रिय यांचा निग्रह करणारे तप केल्याने किंवा कृच्छ्रचांद्रायणादिरूप तप केल्याने ब्राह्मणांस आत्मतत्त्व जाणण्याची इच्छा उत्पन्न होते असे श्रुतींतही सांगितलेले आहे. तेव्हा अनेक पुण्यकर्मांचेच फल जे तत्त्वज्ञान ते प्राप्त झाल्यावर, अनेक पापकर्मांचेच फल जे यथेष्टाचरण त्याजकडे जीवाची प्रवृत्ती व्हावयाचीच नाही. एखादा मनुष्य भुकेने पराकाष्ठेचा व्याकूळ होऊन जेवावयास बसणार इतक्यात 'अहो, तुमच्या पुढील ताटात जे अन्न आहे त्यात विष कालवलेले आहे,' असे त्यास कोणी सांगितले तर तो क्षुधित असूनही ते अन्न तसेच टाकून चालता होईल. हे जर खरे आहे तर, तो चांगले मिष्टान्न खाऊन तृप्त झालेला मनुष्य सविष अन्न खावयास कसा बरे प्रवृत्त होईल? अर्थातच होणार नाही हे नि:संशय आहे. याच न्यायाने मुमुक्षू अवस्थेतसुद्धा शास्त्रांनी सांगितल्याप्रमाणे वर्णाश्रमधर्म पाळून त्याप्रमाणे वर्तन करण्याची एखाद्यास इच्छा असून यथेष्टाचरणाकडे जर त्याची प्रवृत्ती होत नसेल, तर मग त्याच्या पुण्यकर्मांच्या अनुष्ठानामुळे त्यावर ईश्वराचा अनुग्रह होऊन सर्व लोकांतील भोगासंबंधाने त्याच्या ठिकाणी उत्पन्न झालेल्या वैराग्याच्या योगाने त्यास आत्मज्ञान होऊन त्या ज्ञानाने तो तृप्त झाल्यावर त्याची प्रवृत्ती यथेष्टाचरणाकडे कशी होईल? अर्थात

कधीही व्हावयाची नाही हे सांगावयासच नको. हे मुमुक्षो, तू जर आता तत्त्वज्ञानी झाला आहेस, म्हणजे जे ज्ञान प्राप्त झाल्यामुळे सनकादिक व शुकादिक महात्मे उत्तम पदवीला प्राप्त झाले तेच ज्ञान जर तुलाही प्राप्त आहे तर सूकरांसारखे जे पशूंत अधम पशू त्यांच्याप्रमाणे अधम होण्याची इच्छा करू नको व बंधन देणाऱ्या तीव्र (जोरदार) मनोमय द्वैताने भरलेले काम, क्रोध, मोह इत्यादी जे दोष त्या सर्वांच्या ठिकाणी दोषदृष्टी करून त्यांचा त्याग कर. त्याचप्रमाणे सर्व अनर्थांचे मूळ जे मनोमय द्वैत, त्याच्याच रूपाने असणाऱ्या मनोराज्याचाही (मनाने उत्पन्न केलेल्या अनेक प्रकारच्या विषयांच्या संकल्पांचाही) त्याग कर आणि सच्चिदानंद, परिपूर्ण परमात्म्याच्या ठिकाणी अभेदस्थितीची जी जीवन्मुक्ती तिच्या सुखाचे संपादन कर. मनोमय द्वैतरूप कामक्रोधादिक आसुरी संपत्ती बंधन करणारी आहे, यासाठी तिचा त्याग कर असे भगवद्गीतेत श्रीभगवंतांनीही अर्जुनास सांगतले आहे:-

नरकाची तीन द्वारे

॥ श्लोक ॥

त्रिविधं नरकंस्येदं द्वारं नाशनमात्मन:।
काम: क्रोधस्तथा लोभस्मादेतत् त्रयं त्यजेत्॥ १॥

भ. गी. अ. १४ श्लो.१२

अर्थ॥ श्वानसूकरादी (कुत्रे, डुक्कर इत्यादी) ज्या नीच योनी, तोच नरक आहे. त्याची काम, क्रोध आणि लोभ ही तीन द्वारे आहेत. ते कामक्रोधादिक मोक्षमार्गाकडे वळलेल्या मुमुक्षू

पुरुषाच्या मोक्षरूप पुरुषार्थाचा नाश करतात, यासाठी विवेकाने केलेल्या आत्मविचाराच्या शास्त्राने त्या तिघांचाही नाश करावा, म्हणजे ते तीनही टाकून द्यावे.

कामक्रोधादिकांची निवृत्ती झाल्यावाचून जीवन्मुक्तीचे सुख सिद्ध होत नाही, म्हणून त्यांची निवृत्ती करून कल्पित देहादिक प्रपंचापासून भिन्न असणाऱ्या आत्म्याचा गुरुशास्त्रांच्या उपदेशाने जर अनुभव घेशील तर विस्मरणाने सापडत नाहीसा झालेला गळ्यातील रत्नांचा हार जसा एकदम सापडावा त्याप्रमाणे, 'हमणा' म्हणजे देहातच आणि पुन्हा विलंब न लागता ते मोक्षसुख तुझ्या हातास लागेल.

याप्रमाणे, चौपाईच्या पूर्वार्धात कल्पित सर्व देहादिक प्रपंचाहून भिन्न असणारे जे अद्वितीय आत्म्याविषयीचे ज्ञान त्याच्या योगाने मोक्षरूप आत्मसुखाची प्राप्ती या सांप्रतच्या देहातच होते असे निरूपण करून सांगितले. आता पुढे चौपाईच्या उत्तरार्धात सर्व जगभर अधिष्ठानरूपाने आत्मा व्यापक असून तो कल्पित जगाहून वेगळा आहे असे गुरू निरूपण करून सांगतात. "सर्वव्यापक सहुती न्यारो" इति. तो आत्मा सर्वव्यापक आहे असे म्हटल्याने अस्ति, भाति आणि प्रिय या तीन रूपांनी तो नामरूपात्मक सर्व ब्रह्मांड जिकडे तिकडे व्यापून राहिलेला आहे असे समजावे. तो व्यापक कसा आहे? तर दागिन्यांत सुवर्ण जसे व्यापक असते तसा आहे; आणि 'सहुती न्यारो' म्हटल्याने, कल्पित जे सर्व ब्रह्मांड त्याहून तो निराळा आहे असे जाणावे. तो निराळा कसा आहे? तर कल्पित सर्पाहून दोरी जशी निराळी असते तसा तो आहे. स्थूल, सूक्ष्म आणि कारण या तीन देहांत द्रष्टारूपाने;

जागृत, स्वप्न आणि सुषुमी या तीन अवस्थांत साक्षिरूपाने; आणि अन्नमयादी पंचकोशांमध्ये प्रकाशरूपाने; तो सच्चिदानंदरूप आत्मा व्यापक आहे आणि तोच आत्मा असद्रूप जे देहादी, तीन अवस्था आणि पाच कोश, या सर्वांहूनही निराळा आहे असे ''विवेकदृष्टी करी विचारो'' म्हणजे विवेकदृष्टीने अनुभव घेऊन पाहा म्हणजे पुन: एक, अद्वितीय, सजातीय, विजातीय व स्वगत या भेदांविरहित असा आत्मा आहे असे अनुभव घेऊन पाहा.

याप्रमाणे गुरुजींनी जेव्हा विचार करून अनुभव घेण्यास सांगितले तेव्हा, जे जे काही एवढा वेळ ऐकले होते त्या त्या सर्वांचे मनन करून निदिध्यासपूर्वक आपल्या स्वरूपाचा साक्षात्काररूप अनुभव शिष्याने घेतला. तो आपला अनुभव शिष्य तीन दोह्यांनी सांगून उघड करून दाखवतो. त्यांतल्यासुद्धा पहिल्या दोह्यात चार देह व तीन अवस्था याहून आत्म्याचे रूप निराळे आहे असे शिष्य सांगतो :-

शिष्य-अनुभववर्णन

॥ दुहो ॥

शिष्य :- हुं स्थूल सूक्ष्म कारण नहीं,
नहीं महाकारण रूप।
नहीं जागृत स्वप्न सुषुमि,
हुं पोते शुद्ध स्वरूप ॥२३॥

टीका॥ स्थूल, सूक्ष्म आणि कारण हे जे देहत्रय, ते मी नव्हे. त्याचप्रमाणे विशेषज्ञानस्वरूप जो महाकारणदेह तोही मी नव्हे.

जागृत, स्वप्न आणि सुषुप्ती या तीन अवस्थाही माझ्या आत्म्याच्या नाहीत, तर त्या बुद्धीच्या आहेत.

भागवतातही सप्तम स्कंधाच्या सातव्या अध्यायात प्रल्हादांनी असेच सांगितले आहे :-

॥ श्लोक ॥

बुद्धिजागरणं स्वप्न: सुषुप्तिरिति वृत्तय:
ता येन वाऽनुभूयंते सोऽध्यक्ष: पुरुष: पर: ॥१॥

अर्थ॥ जागृत, स्वप्न आणि सुषुप्ती या तीन अवस्था बुद्धीच्या आहेत, या तीन अवस्था ज्याच्या योगाने जाणल्या जातात, तो या तीन अवस्थांचा साक्षी या अवस्थांहून निराळा सच्चिदानंदरूप उत्तम पुरुष आहे. यासाठी तीन अवस्थांचा प्रकाशक मी स्वत: केवळ शुद्ध, निर्मळ, स्वयंप्रकाश, सामान्यरूप आहे.

॥ दुहो ॥

तुर्या साक्षी तो कोय कहे,
जो साक्ष्यपदारथ होय॥
उपाधिरहित स्वरूप हुं,
नहीं साक्ष्य साक्षी दोय ॥२४॥

टीका॥ जर साक्ष्य (साक्षीने जाणल्या जाणाऱ्या) अशा जागृदादी वृत्ती व स्थूलसूक्ष्मदेहादी पदार्थ आत्म्याहून भिन्न आहेत हे सत्य असेल, तरच तुरीय आणि साक्षी अशी दोन विशेषणे आत्म्यास कोणीही लावू शकेल. पण जर जागृदादी अवस्था व स्थूल पदार्थ पारमार्थिकदृष्ट्या खरी नाहीत, तर आत्म्यास तुरीय

व साक्षी अशी विशेषणे कशी कोणास लावता येतील? एकाच मनुष्यास निरनिराळ्या आप्तांच्या संबंधाने निरनिराळी नावे प्राप्त होतात. म्हणजे त्यास भाचा असला तर मामा, पुतण्या असला तर काका, जावई असला तर सासरा व पुत्र असला तर पिता अशी निरनिराळी नावे प्राप्त होतात, परंतु वर सांगितलेले त्याचे संबंधी नसले किंवा मेले तर त्याला मामा, काका इत्यादी नावे देता येत नाहीत. म्हणजे यावरून असे झाले की, सर्व नावे कल्पित आहेत, पण मूळचा पुरुष तेवढा खरा आहे. याच न्यायाने तुरीय, साक्षी इत्यादी विशेषणेही माझ्या स्वरूपात उपाधीच्या अपेक्षेने प्राप्त झालेली आहेत, वास्तविक म्हणजे खरी नाहीत. आणि मी त्या जागृदादी उपाधीविरहित म्हणजे निरुपाधिस्वरूप आहे. त्यामुळे माझ्या शुद्ध स्वरूपात साक्ष्य आणि साक्षी ही दोनही नावे नाहीत.

॥ दुहो ॥

हुं विश्व तैजस प्राज्ञ नहि,
नहि तुर्या मुजमांय॥
नहि द्रष्टा साक्ष नहि
केवळ शुद्ध हुं भाय ॥२५॥

टीका॥ जागृतीचा अभिमानी विश्व, स्वप्नाचा अभिमानी तैजस आणि सुषुप्तीचा अभिमानी प्राज्ञ ही तीनही मी नाही व तुर्यावस्था हे नाव, तशीच द्रष्टा, साक्षी ही नावे माझ्यामध्ये वास्तविक नाहीत. कारण, दृश्य व साक्ष्य यांच्या अपेक्षेने द्रष्टा आणि साक्षी अशी नावे देता येतात. पण दृश्य व साक्ष्य पदार्थ नसेलच तर कोणाला द्रष्टा आणि कोणाला साक्षी म्हणावयाचे?

म्हणून दृश्य व साक्ष्य जे पदार्थ आहेत ते पारमार्थिकदृष्ट्या सत्य नव्हेत. यामुळे त्यांस नावे देता येण्यासारखी नाहीत. तथापि जेथे तेथे ती दिलेली आहेत. वास्तविक विचार करून अनुभव घेतला असता, मी केवळ निष्प्रपंच, स्वयंप्रकाश, स्वत:सिद्ध, निरुपाधिक, शुद्धरूप, मन आणि वाणी यांस अगोचर असा आहे असे सिद्ध होते.

या प्रकारचा शिष्याने सांगितलेला अनुभव ऐकून तो अनुभव दृढ करण्याच्या हेतूने, मन आणि वाणी यांस अगोचर असे जे निष्प्रपंच अद्वैतब्रह्माचे स्वरूप, त्याचे निरूपण गुरुजी पुढील दोन दोह्यांनी करतात:-

अद्वैतब्रह्माचे वर्णन

॥ दुहो ॥

ज्यां नहि पिंड ब्रह्मांड नहि,
नहि एक त्यां नहि,
प्रकृति पुरुष ज्यां नहि,
स्वयंप्रकाश सत सोय ॥ २६ ॥

"ज्यां नहि पिंड" म्हणजे ज्यात (ज्या अद्वैतस्वरूपात) शरीराचा संबंध नाही, त्याचप्रमाणे ब्रह्मांडाचाही संबंध नाही, 'त्यां' म्हणजे त्या अद्वैत स्वरूपात एक-दोन अशी गणनाही नाही आणि त्यात प्रकृती म्हणजे माया व पुरुष म्हणजे अविद्योपाधीने युक्त जीव ही दोनही नाहीत. अशा प्रकारचे स्वयंप्रकाश, सत्य अद्वितीय आत्म्याचे स्वरूप आहे असे जाणावे.

॥ दुहो ॥

वृत्तिव्याप्ति फलव्याप्ति विना,
जेमनुं तेम स्वरूप॥
सदा उदित स्वप्रकाश छे,
मन वाणी बिन रूप ॥२७॥

टीका॥ आणखी ते आत्मस्वरूप वृत्तिव्याप्ती व फलव्याप्ती या दोहोंच्याही संबंधाविरहित 'जेमनुं तेम' म्हणजे जसे आहे तसेच स्वाभाविक स्वरूप आहे.

शिष्य:- वृत्तिव्याप्ती आणि फलव्याप्ती म्हणजे काय ते सांगावे.

गुरू:- अंत:करणाच्या वृत्तींनी घटादी पदार्थ व्याप्त झाल्यावर तो पदार्थ आकाराने स्फुरण पावतो, या स्फुरण पावण्याला वृत्तिव्याप्ती म्हणतात आणि पदार्थात चित्ताभासाची जी व्याप्ती म्हणजे हा घट आहे असे जे ज्ञान होते त्याला फलव्याप्ती म्हणतात. अज्ञानाची निवृत्ती होऊन झालेले जे आत्म्याचे विशेष ज्ञान त्याची उत्पत्ती होण्यासाठी केवळ वृत्तिव्याप्तीचीच अपेक्षा असते. फलव्याप्तीची नसते. जसे प्रकाशस्वरूप अशा सूर्याला पाहण्यासाठी केवळ निरोगी नेत्राची अपेक्षा असते, पण इतर दीपादिकांची अपेक्षा नसते, तसेच स्वयंप्रकाश आत्म्याला जाणण्यासाठी वृत्तिव्याप्तीचीच अपेक्षा आहे, फलव्याप्तीची नाही. परंतु बाह्य जे घटपटादी पदार्थ आहेत ते पाहण्यासाठी वृत्तिव्याप्ती व फलव्याप्ती या दोहोंचीही अपेक्षा असते, जसे अंधारात असलेला घट पाहण्यासाठी नेत्र आणि दिवा या दोघांचीही अपेक्षा असते, कारण एका नेत्रानेच घट पाहता येणार नाही, तसेच

चिदाभासावाचून केवळ जड ज्या अंत:करणाच्या वृत्ती त्यांच्या योगाने जड पदार्थ पाहता येणे शक्य नाही. कारण एक तर वृत्ती जड आहे व जे पदार्थ पाहावयाचे आहेत, तेही जड आहेत, अर्थात जडास जड भासणार नाही. यासाठी त्या जड पदार्थास जाणण्यासाठी फलव्याप्तीची अपेक्षा आहे. पण अज्ञानाची निवृत्ती करून जो आत्मज्ञानाचा अनुभव घेतो त्यास तिची अपेक्षा नाही, तर केवळ वृत्तिव्याप्तीचीच अपेक्षा आहे.

शिष्य :- गुरुमहाराज! जर वृत्तीच्या योगाने आत्मा जाणला जातो. तर वृत्ती द्रष्टी झाली व आत्मा वृत्तीचा दृश्य झाला आणि तसे झाले असता आत्मा मनाला नि वाणीला अगोचर आहे असे जे श्रुतीचे म्हणणे ते अप्रमाण ठरते, तर त्यांची समाधानपूर्वक एकवाक्यता कशी करावी?

गुरू :- अरे बाबा, मन आत्म्याला दृश्य पदार्थाप्रमाणे आपल्या पाहण्याचा विचार करून काही पाहत नाही, तर मनाच्या द्वाराने विचार करून व अविद्या आणि देहाध्यास यांस निवृत्त करून स्वत: आत्मा आपल्याच स्वरूपाने प्रकाशतो. आरशाच्या साधनाने मनुष्य आपलेच तोंड आपण पाहतो, आरसा काही तोंड पाहत नाही. म्हणजे आरसा हे तोंड पाहण्याचे केवळ साधन आहे. तोंड पाहिल्यावर मनुष्य आरसाही टाकून देतो. त्याचप्रमाणे मुमुक्षू पुरुष मनाच्या वृत्तीने विचाराच्या द्वारे अज्ञानाची निवृत्ती करून स्वयंप्रकाश आत्म्याचा अनुभव घेतल्यावर मग त्या वृत्तीचाही त्याग करतो. या कारणासाठी वृत्तिव्याप्ती व फलव्याप्ती यांविरहित आत्म्याचे स्वाभाविक जसे स्वरूप आहे तसेच

सांगितले. शिवाय ते आत्मस्वरूप सदा उदय पावलेले व स्वयंप्रकाश आहे.

स्वयंप्रकाश

शिष्य:- हे कृपानिधे, स्वयंप्रकाश म्हणजे काय ते स्पष्टपणे माझ्या ध्यानात उतरेल अशा रितीने सांगावे.

गुरू:- घटपटादी पदार्थ जे जगात दिसतात ते सूर्य, दीप इत्यादिकांच्या प्रकाशाने दिसतात, म्हणजे ते पदार्थ परप्रकाश आहेत असे समजावे आणि जी वस्तू स्वत: प्रकाशरूप असून दुसऱ्या वस्तूंस प्रकाशमय करते व जिला प्रकाशमय करणारी दुसरी कोणतीही वस्तू नाही, अशी वस्तू स्वयंप्रकाश म्हणावी. असा स्वयंप्रकाश एक आत्माच आहे, त्यावाचून जो काही नामरूपात्मक भूतभौतिक प्रपंच आहे तो सर्व परप्रकाश आहे. यद्यपि सूर्य, चंद्र, तारा, वीज, अग्नी इत्यादी पदार्थ स्वत: प्रकाशमय असून दुसऱ्या पदार्थांसही प्रकाश देणारे आहेत, तरी उलट आत्म्याला प्रकाशमय करावयास समर्थ नाहीत. इतकेच नाही तर उलट आत्म्याच्या प्रकाशानेच ते सूर्य, चंद्र, तारा इत्यादी प्रकाशमय दिसतात, म्हणून ते सर्व जड व परप्रकाश आहेत आणि आत्मा स्वयंप्रकाश आहे, असे जाणावे. स्वप्नावस्थेतही त्या सूर्यचंद्रादिकांपैकी कोणीही प्रकाशरूप नाही, परंतु आत्मा स्वत: स्वयंप्रकाश आहे. त्यामुळेच अंत:करणाचा परिणाम जो स्वप्नप्रपंच तो सर्व पाहण्यात येतो याचा अनुभव मनुष्यमात्राला आहे. बृददारण्यकोपनिषदात याज्ञवल्क्यमुनींनी सूर्य, चंद्र, अग्नी इत्यादिकांचे निराकरण करून याचप्रमाणे म्हणजे आत्मा

स्वयंज्योती स्वयंप्रकाश आहे असा उपदेश जनकराजाला केला आहे. भगवद्गीतेच्या तेराव्या अध्यायात श्रीकृष्णांनीही तसेच सांगितले आहे :-

॥ श्लोक ॥

ज्योतिषाममि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥१॥

गी. अ. १३ श्लो. १७

अर्थ॥ जाणावयास योग्य असे त्या परमात्म्याचे स्वरूप सूर्यचंद्रादी ज्योतींसह प्रकाश करणारे स्वयंज्योतिरूप आणि स्वयंप्रकाश आहे. ते स्वरूप अमानित्वादी साधनांच्या योगाने झालेल्या आत्मज्ञानाने जाणले जाते आणि ते स्वरूप प्राणिमात्राच्या हृदयात बुद्धीस, बुद्धीच्या धर्मास व अवस्थांस प्रकाश करणाऱ्या रूपाने राहिलेले असते.

याप्रमाणे आत्मा स्वयंप्रकाश आहे असा निश्चय अनुभवाने व श्रुतिस्मृतींच्याही प्रमाणांनी होतो. "मन वाणी बिन रूप" म्हणजे, मन आदिकरून चार अंतःकरणे आणि वाणि आदिकरून दहा इंद्रिये यांविरहित आत्म्याचे स्वरूप आहे म्हणजे मन व इंद्रिये हीच आत्मा नव्हेत. मन आणि वाणी यांना अगोचर असे आत्म्याचे स्वरूप आहे, किंवा आत्म्याच्या ठिकाणी मन आणि वाणी यांची प्रवृत्ती होत नाही, असाही "मन वाणी बिन रूप" याचा अर्थ होतो.

शिष्य :- महाराज, आत्म्याच्या ठिकाणी मन आणि वाणी यांची प्रवृत्ती होत नाही याचे कारण काय बरे ?

गुरू :- अरे बाळा! जाती, क्रिया, गुण, नाम, रूप इत्यादी शब्दप्रवृत्तीच्या कारणांचा ज्या वस्तूंशी संबंध होतो त्या वस्तूंतच वाणी प्रवृत्त होते. आत्मा असंग, अगुण, अक्रिय आहे म्हणून जाती, गुण, क्रिया इत्यादिकांचा संबंध त्याच्याशी होत नाही. यासाठी त्याच्यात वाणी, मन इत्यादी प्रवृत्त होऊ शकत नाहीत. या कारणासाठी "मन वाणी बिन रूप" असे आत्म्यासंबंधाने म्हटले.

अद्वैत स्वरूपात तद्रूपता

याप्रमाणे गुरूंनी आत्म्याच्या निष्प्रपंच स्वरूपाचे वर्णन दोन दोह्यांनी केले. आता पुढे महावाक्याच्या अर्थाचे निरूपण करण्याच्या हेतूने एका दोह्याने लक्ष्य स्वरूपाच्या ठिकाणी तद्रूपतेची स्थिती करण्याविषयीचा प्रकार गुरू सांगतात :-

॥ दुहो ॥

एम अभेद लक्ष्य जाणी करी,
रहिये सुख स्वरूप॥
निरंतर महदाकाशवत,
पोते स्वयं स्वरूप॥ २८॥

टीका॥ 'एम' म्हणजे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे मनास आणि वाणीस अगोचर, अभेद असा जो लक्ष्य (जीव आणि ईश्वर या भेदावाचून असणारा लक्ष्यार्थरूप असा आत्मा) त्यास अनुभवाने जाणून, 'रहिये सुख स्वरूप' म्हणजे, अद्वैत सुखस्वप्नात तद्रूपतेची स्थिती करून असावे असे होते. महदाकाश जसे

निरंतर भेदरहित, असंग, सर्वत्र व्यापक आहे, तसेच आत्मास्वरूप जीवेश्वरादी भेदरहित, व्यापक असून, स्वयंप्रकाश, असंग आहे. म्हणून बाळा! आपण निर्विकल्प, असंग, सुखरूप ब्रह्म आहो असा आपल्या मनात दृढ निश्चय करून ठेवावा.

तत्त्वमसि

शिष्य :- गुरुमहाराज, आपण जीव आणि ईश्वर हे दोघे एकच असे सांगितले, पण त्यांच्यात विरोध तर स्पष्टपणे दिसतो. कारण जीव सुखी, दु:खी, कर्ता, भोक्ता, जन्ममरणाने बद्ध, असमर्थ, पराधीन, अभिमानी व अल्पज्ञ आहे आणि ईश्वर तर याच्या उलट म्हणजे अहंकाररहित, सुखदु:खरहित, समर्थ, स्वतंत्र, जगाच्या उत्पत्तीचा, स्थितीचा आणि लयाचा कर्ता व सर्वज्ञ असा आहे. तर मग या दोघांचे ऐक्य कसे होऊ शकते ते सांगावे व त्यांच्या ऐक्याविषयीची प्रमाणेही सांगावी.

गुरू :- अरे, तत्पद ईश्वर व त्वंपद जीव या दोन पदांचे जे वाच्यार्थ आणि लक्ष्यार्थ आहेत ते न समजल्याच्या योगाने ही तुझी शंका उत्पन्न झाली आहे. कशी ती पाहा - जीवाच्या ठिकाणी कर्तृत्व, भोक्तृत्व, सुख, दु:ख इत्यादी संसाराची जी प्रतीती होते, ती केवळ अविद्याकल्पित अंत:करणादी उपाधीच्या अध्यासानेच होते. जीवाचे वास्तविक स्वरूप शुद्ध, सच्चिदानंद आहे. कर्तृत्व, भोक्तृत्व इत्यादी धर्म अंत:करणाचे आहेत; जन्ममरण देहालाच आहे. लक्ष्यरूप आत्म्याच्या ठिकाणी यातले काहीएक नाही. त्याचप्रमाणे ईश्वराच्या ठिकाणी जगाची उत्पत्ती, स्थिती आणि लय यांचे कर्तृत्व केवळ मायोपाधींच्या योगानेच आले आहे.

ईश्वराचे वास्तविक स्वरूप शुद्ध, अद्वितीय, पूर्ण सच्चिदानंदरूप लक्ष्य आहे. म्हणून उपाधींतल्या भेदामुळे वा विचार न केल्यामुळे जीवेश्वरांच्या वाच्यार्थापासून भेद प्रतीत होतो, पण दोघांचाही लक्ष्यार्थ मनात आणला असता अनुभवाने अभेदच सिद्ध होतो. सामवेदाच्या छांदोग्य उपनिषदाच्या महावाक्यातही असेच अभेदनिरूपण केले आहे. ते महावाक्यच या अभेदाविषयी प्रमाण आहे असे जाणावे. त्या महावाक्यात 'तत्', 'त्वं' आणि 'असि' ही तीन पदे आहेत, त्यांतील अभेदाचा अर्थ दृष्टान्त देऊन एकोणतिसाव्या दोह्यात सांगतो तो श्रवण करून त्याचा दृढ निश्चय आपल्या मनात कर.

॥ दुहो ॥

तत्त्व मठ घटाकाशवत्
असि पद महदाकाश॥
बे उपाधिभाग त्याग करी,
पोते स्वयंप्रकाश ॥२९॥

टीका॥ बा शिष्या, जसे एकाच आकाशाला मठाच्या उपाधीने मठाकाश म्हणतात; आणि घटाच्या उपाधीने घटाकाश आहे त्याला महदाकाश म्हणतात, त्याच न्यायाने एक म्हणजे अद्वितीय अशा तत्त्वात मायेच्या उपाधीने 'तत्' पदाचा अर्थ 'ईश्वर' असे पंडित सांगतात आणि अविद्येच्या उपाधीने 'त्वं' पदाचा अर्थ जीव असे सांगतात, तथापि ह्या दोनही उपाधी सोडून लक्ष्यात 'ते तू आहेस' याप्रमाणे 'असि' पदाने दोघांचे ऐक्य जाणल्याने, एक अद्वितीय स्वरूप सिद्ध होते. ईश्वराच्या

ठिकाणी समर्थपण व जीवाच्या ठिकाणी असमर्थपण ही अनुक्रमे मोठ्या आणि लहान अशा उपाधींच्या योगाने मात्र उत्पन्न झाली आहेत, पण ही मूळस्वरूपाच्या ठिकाणी नाहीत. मठात पुष्कळ माणसे बसू शकतात व हजारो मण धान्यही भरून ठेवता येते, पण घटात तर एकही माणूस बसू शकत नाही व एक मण धान्य भरता येत नाही. यावरून काय झाले की, मठ आणि घट यांच्यात अनुक्रमे जी मोठी उपाधी आणि धाकटी उपाधी, यांच्यातल्या भेदामुळे पुष्कळ आणि थोडे सामर्थ्य भासते; पण त्यांच्यामधल्या आकाशात मोठेपण आणि लहानपण किंवा सामर्थ्य आणि असामर्थ्य अशा प्रकारचे भेद नाहीत. घटात व मठात दोहोंतही महदाकाश जे आहे, ते भेदरहित एकच आहे, वेगवेगळे नाही. त्याचप्रमाणे तत्पद व त्वंपद यांच्या लक्ष्यार्थरूपाचे शुद्ध सच्चिदानंद ब्रह्म एकच आहे, त्यात भेद नाही. म्हणून जीव आणि ईश्वर यांच्या वाच्यार्थरूपाने असलेल्या कल्पित ज्या दोन उपाधी (अविद्या आणि माया) त्यांचा भागत्यागलक्षणेने त्याग करून, अरे मुमुक्षू पुरुषा! तू स्वत: (प्रत्यगात्मा) जीव ईश्वराचा शुद्ध लक्ष्य स्वयंप्रकाशरूप आहेस अशी आपल्या मनात अगदी गाठ मारून ठेव.

तीन प्रकारची लक्षणा

शिष्य:- गुरुमहाराज, भागत्यागलक्षणा कशाला म्हणतात, व लक्षणा म्हणतात ती किती प्रकारची आहे?

गुरू:- १ जहती, २ अजहती, ३ जहदजहती असे तीन प्रकार लक्षणेचे आहेत. जिच्या समग्र अर्थाचा त्याग होतो तिला

जहतीलक्षणा असे म्हणतात. उदाहरणार्थ- "गंगायां घोष: प्रतिवसति" हे वाक्य घ्या. या वाक्याचा शब्दार्थ असा आहे की गंगेत घोष (गाईचा गोठा) आहे. आता या अर्थावरून पाहिले असता; गंगेत म्हणजे गंगानदीच्या प्रवाहात गाईचा गोठा असणे संभवत नाही म्हणून गंगापदाचा अर्थ टाकून गंगा नदीच्या काठावर गाईचा गोठा आहे अशी लक्षणा करावी लागते. ही लक्षणा महावाक्यासंबंधाने करणे संभवत नाही; कारण ही जहतीलक्षणा केली असता महावाक्याच्या पदाच्या समग्र वाच्यार्थाचा त्याग होईल म्हणजे महावाक्याने जाणण्यास योग्य असे जे शुद्ध चैतन्य त्याचाही त्याग होईल, हा महान अनर्थ होईल आणि सिद्धान्तात तर पदाच्या वाच्यार्थरूप एका अंशाला टाकून लक्ष्यार्थरूप एका अंशाचे ग्रहण करावयाचे आहे. ते जहतीलक्षणेने अर्थातच जुळत नाही, यासाठी येथे जहतीलक्षणा ग्रहण करू नये. तिच्याच उलट दुसरी अजहती म्हणून लक्षणा आहे, तिच्यात सर्वच अर्थाचे ग्रहण होते. कशाचाही त्याग होत नाही. उदाहरण- "शोणो धावति" म्हणजे तांबडा धावतो. पण यांत ज्या अर्थी तांबडा म्हणजे तांबडा असा जो रंग त्याचे धावणे संभवत नाही, त्या अर्थी तांबडा रंग ज्याचा आहे असा एखादा घोड्यासारखा प्राणी धावतो आहे असे होते, म्हणजे तांबडा रंग व तांबडा रंग ज्याचा आहे असा घोडा इत्यादी सर्वांचे ग्रहण होते. ही दृष्टान्ताने निरूपित अजहतीलक्षणाही महावाक्याच्या ठिकाणी संभवत नाही, कारण तिच्या योगाने वाच्यार्थ व दुसरा काही अधिक अर्थ या दोहोंचेही ग्रहण होते, परंतु महावाक्यात तर "तत् त्वं" पदांच्या वाच्यार्थाचा त्याग करून केवळ लक्ष्यार्थाचेच ग्रहण

करावयाचे आहे, म्हणून महावाक्यात जहतीलक्षणेचेच म्हणजे भागत्यागलक्षणेचे ग्रहण केले पाहिजे.

भागत्यागलक्षणेचे स्पष्टीकरण

भागत्यागलक्षणेच्या स्पष्टीकरणार्थ पुढील उदाहरण देतो :-

"सोऽयं देवदत्तः" म्हणजे तो हा देवदत्त आहे. आता या उदाहरणाचा अर्थ स्पष्ट समजावा म्हणून इतिहासाच्या रितीने त्याची फोड करून सांगतो ती ऐकून ध्यानात ठेव.

तत्त्वमसि वाक्याचा स्पष्टार्थ

कोणी शिवदत्त म्हणून एका खेडेगावचा राहणारा मनुष्य काशीस यात्रेसाठी गेला; तेथे दैववशात काही प्रसंगाने त्याची काशीच्या राजाबरोबर मैत्री जुळल्यामुळे तो तेथे बरेच दिवस राहून परत आपल्या गावी आला. या गोष्टीस बरीच वर्षे झाल्यानंतर तोच काशीचा राजा पूर्वसंस्काराच्या जोराने कडकडीत वैराग्याने संपन्न होऊन सर्व राज्य सोडून वैराग्याचा वेष धारण करून तीर्थाटन करीत वाटेत पूर्वी काशीस जाऊन आलेल्या शिवदत्ताच्या राहावयाच्याच गावी कर्मधर्मसंयोगाने येऊन एका देवळात उतरला. त्याच वेळी शिवदत्तही नित्यनियमाप्रमाणे त्याच देवळात दर्शनासाठी म्हणून गेला तो सहजगत्या त्याची नजर त्या काशीहून आलेल्या विरक्त राजाकडे गेली. तेव्हा त्याने आपल्याशीच विचार केला की, कित्येक वर्षांपूर्वी काशीस मी जो राजा पाहिला तो हा असावा असे वाटते. परंतु पुन: त्याच्या मनात संशय आला की, हा तो काशीचा राजा

कसा असू शकेल! कारण तो तर महासमर्थ, हुकूम बजावणारा, सत्ताधीश, अपराध्यांस शिक्षा करण्यास व योग्य माणसांस जहागीर, धान्य इत्यादी देण्यास स्वतंत्र, शिवाय काशीसारख्या पवित्र देशात राहणारा, इतके असून त्यास मी जेव्हा पाहिले होते तेव्हाच्या त्याच्या लक्षणांपैकी एकसुद्धा याच्यात दिसत नाही. उलट हा तर बाह्यरूपावरून एखादा असमर्थ, पराधीन भिक्षुक असावा; व म्हणूनच ह्या वेळी ह्या देशात आलेला दिसतो आहे, तर मग हा मनुष्य तो काशीचा राजाच असे कसे म्हणता येईल? अशी त्याला एकदा भ्रांती उत्पन्न व्हावी, तरी पण तोच हा राजा असे त्यास फिरून एकदा वाटावे. अशा रितीने तो अगदी गोंधळून गेला. तेव्हा पुन्हा एकदा विचार करून त्याच्या शरीराची चिन्हे तो तपासू लागला; ती तपासता तपासता तोच हा राजा अशी पुन: एक वेळ, बहुतेक त्याच्या मनाची खात्री झाली, म्हणून तो त्या विरक्त मनुष्याबरोबर इकडल्या तिकडल्या गोष्टी सांगू लागला. त्या वेळच्या त्याच्या भाषणात निघालेल्या मुद्द्यांच्या खुणांवरून व राजा काशी पाहून आलेल्या गावातल्या इतर माणसांशीही बोलता बोलता त्याच्या तोंडून ज्या काही खुणेच्या गोष्टी निघाल्या त्यांवरूनही, ज्या काशीच्या राजास आपण पूर्वी काशीत पाहिले होते तोच हा अशी त्याने आपल्या मनाची अगदी पक्की खात्री करून घेतली. आता या गोष्टीचे तात्पर्य असे आहे - तो काशीप्रदेश, ती राज्याची समृद्धी, ते सामर्थ्य, तो काल इत्यादी उपाधींनी संयुक्त राजाचे व हा देश, ही असमृद्धी, ही असमर्थता, हा काल इत्यादी उपाधींनी संयुक्त भिक्षुकाचे "तो राजा हा आहे" असे म्हणण्यानेच ऐक्य करण्याचा प्रयत्न सिद्ध होणे शक्य नाही;

यासाठी तो काशीप्रदेश व राज्यसमृद्धयादी सर्व गोष्टी टाकून, त्याप्रमाणे हा देश, काल, ही असमर्थता इत्यादी सर्व गोष्टीही टाकून, "तो काशीत पाहिलेला राजाच हा मनुष्य आहे" अशी केवळ त्याच्या एकट्या पिंडावरूनच (शरीरावरूनच) एकता केली तर तीत कोणत्याही रितीचा विरोध होऊ शकत नाही. याच न्यायाने महावाक्यात 'तत् त्वं असि' (ते तू आहेस) यापैकी तत्पदवाच्य जो ईश्वर त्याच्या सामर्थ्य, सर्वज्ञता, परोक्षपण, जगत्कर्तृत्व इत्यादी वाच्यार्थरूप उपाधींचा त्याग करून, त्याचप्रमाणे त्वंपदवाच्य जो जीव त्याचा असमर्थपणा, अल्पज्ञता, परिछिन्नता इत्यादी वाच्यार्थरूप उपाधींचाही त्याग करून, तत्पदाचा लक्ष्य अद्वितीय पूर्णानंद, सर्वात्मा आणि त्वंपदाचा लक्ष्य कूटस्थ, साथी, असंग, सच्चिदानंद या दोघांची एकता 'असि' पदाने केली तर कोणत्याही प्रकारचा बाध येत नाही; परंतु वाच्यार्थोपाधी घेऊन एकता करण्याचा प्रयत्न केला तर मात्र बाध येतो. यासाठी त्या वाच्यार्थास टाकून देऊन, लक्ष्यार्थात ब्रह्म आणि आत्मा यांचा अभेद समजावा व महावाक्यही त्या लक्ष्यार्थातल्या एकतेचेच निरूपण करून सांगते.

दृष्टान्त दुसरा :- भातगोटे उखळीत घालून कांडून त्यांतील तूस निराळे करून ते टाकून आतले तांदूळ तेवढे घेतले तर त्यांच्यापासून भुकेची शांती करता येते; पण तांदूळ तुसापासून वेगळे न करता भातगोटेच्या भातगोटेच टाकून दिले तर त्यांबरोबर तांदूळही गेल्याने क्षुधेची शांती व्हायची नाही. बरे, तुसापासून तांदूळ निराळे न काढता सगळे भातगोटेच्या भातगोटे जर

खावयाचे मनात आणले तर ते घशाखालीच उतरावयाचे नाहीत. एवंच, या दोहोंपैकी एकानेही भुकेची शांती होणे शक्य नाही. म्हणून तांदूळ आणि तूस यांस निराळे करून तूस टाकून देऊन तांदूळ तेवढेच जर घेतले तर भूक शांत करण्याचे कार्य होईल. याचप्रमाणे जीव आणि ईश्वर यांच्यातून भागत्यागलक्षणेने उपाधिरूप वाच्यार्थाचा त्याग करून, एक लक्ष्यार्थ तेवढाच घ्यावा म्हणजे त्या योगानेच मोक्षसुखाची प्राप्ती होईल.

शिष्य:- महाराज, तत्पद ईश्वरात आणि त्वंपद जीवात वाच्यरूप उपाधी कोणत्या आहेत व लक्ष्यरूप म्हणतात ते कसे असते ते किंचित विस्ताराने सांगावे.

॥ दुहो ॥

गुरू :- तत्पद उपाधि माया कहि,
त्वंपद अविद्या जान॥
बे उपाधिदृश्य त्याग करि,
पोते शुद्ध भगवान् ॥३०॥

टीका॥ तत्पद ईश्वराची वाच्य उपाधी माया आहे असे म्हणतात, म्हणजे विराट, हिरण्यगर्भ, आणि अव्याकृत हे ईश्वराचे तीन देह मायारूप आहेत. वैश्वानर, सूत्रात्मा आणि ईश्वराचे देह, हे तिघे तत्पद वाच्यार्थातले अभिमानी आहेत व उत्पत्ती, स्थिती आणि प्रलय ह्या तीन त्यांतल्या अवस्था आहेत. हे सर्व मायोपाधी तत्पदाचे वाच्यार्थ आहेत असे म्हणतात. त्वंपद जीवाची अविद्या उपाधी आहे असे जाणावे. ही अविद्या स्थूल, सूक्ष्म आणि कारण या तीन देहांच्या रूपाने परिणामाप्रत पावलेली आहे. या तीन

देहांचे विश्व, तैजस आणि प्राज्ञ हे अनुक्रमे अभिमानी आहेत. जागृत, स्वप्न आणि सुषुप्ती ह्या त्वंपदवाच्य जीवाच्या तीन अवस्था आहेत. ही सर्व मिळून अविद्याकल्पित त्वंपदजीवाचा वाच्यार्थ झाला आहे असे समजावे. या रितीने माया व अविद्या या वाच्यार्थरूप असणाऱ्या उपाधी दृश्य आहेत, त्यांचा त्याग करून तू स्वत: आत्मा, तत्पदं आणि त्वंपद या दोनही पदांतला जो लक्ष्यार्थ, त्याच्या रूपाने असणारा जो शुद्ध भगवान तो तू आहेस. म्हणजे उपाधिसहित सच्चिदानंद, ब्रह्मरूप तू आहेस. भगवद्गीतेच्या तेराव्या अध्यायात "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" (गीता अ० १३ श्लो० २) श्लोकात भगवंतांनी अर्जुनास पुढे लिहिल्याप्रमाणे सांगितले आहे. त्यात आपल्या स्वत:शी क्षेत्रज्ञाचे ऐक्य होते त्याचे निरूपण केले आहे. भगवान म्हणतात, "हे अर्जुना! सर्व क्षेत्राच्या (शरीराच्या) आत असणाऱ्या देह, प्राण, इंद्रिये, मन, बुद्धी इत्यादिकांस जाणणारा जो क्षेत्रज्ञ (शुद्ध जीव) तोच आपले स्वत:चे रूप आहे असे जाण." श्रीमद्भागवताच्या चवथ्या स्कंधातील २८ व्या अध्यायातल्या पुरंजनोपाख्यानात जीवात्म्याच्या ईश्वराबरोबरच्या ऐक्यासंबंधीचे ज्ञान जीवास दृढ करून देण्यासाठी ईश्वराने जीवात्म्याचे व आपले ऐक्य आहे याबद्दलचा उपदेश याचप्रमाणे केला आहे:-

॥ श्लोक ॥

अहं भवान्न चान्द्रस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्व भो॥
न नौ पश्यंति कवयश्छिद्रं जातु मनागति ॥१॥

भागवत, स्कंध ४ अ. १८ श्लोक ६२

अर्थ॥ हे जीवा, जो मी तोच तू आहेस. माझ्याहून निराळा नाहीस. अथवा तू तोच मी आहे, याचप्रमाणे माझे व तुझे ऐक्य आहे असे विचार करून पाहा. जे ज्ञानसंपन्न पुरुष असतात ते आपल्या दोघांत केव्हाही लवभरसुद्धा भेद पाहत नाहीत, म्हणजे जीव आणि ईश्वर या दोघांचेही रूप एकच आहे असे समजतात.

अशा रितीने श्रुती, स्मृती, पुराण इत्यादिकांत प्रत्यगात्म्याच्या परमात्म्याशी असलेल्या अभेदाचे निरूपण केलेले आहे. यासाठी अरे माझ्या शिष्या! तू आपला आंत्मा ब्रह्मस्वरूप आहे असे समज.

शिष्य:- गुरुमहाराज, ब्रह्म तर जन्म, मरण, क्षुधा, पिपासा (तहान), शोक आणि मोह या सहा प्रकारच्या ज्या ऊर्मी (तरंग) त्यांविरहित आहे असे मी शास्त्रांतून सांगितलेले ऐकले आहे, परंतु माझ्यात तर वर सांगितलेल्या सहाही ऊर्मी दृष्टीस पडतात, तर मी ब्रह्मरूप कसा असू शकेन ते मला कृपा करून सांगावे.

गुरू:- वर सांगितलेल्या सहा ऊर्मींविरहित ब्रह्म आहे असे जे तू शास्त्रांतून ऐकले आहेस म्हणतोस ते अगदी बरोबर आहे. तो ब्रह्मरूप तुझा प्रत्यगात्मा आहे. त्या प्रत्यगात्म्याला देहाहून, प्राणांहून व मनाहून निराळा न जाणता देहादिक धर्मांचा आत्म्याच्या ठिकाणी आरोप करून, आपल्याला जन्ममरणादिक आहेत असे तू केवळ मानले आहेस, वास्तविक ती तुझ्या आत्म्याच्या ठिकाणी नाहीत याचेच तुला जास्त विवेचन करून सांगतो ते ऐक,

॥ दुहो ॥

जन्ममरण देहने कहि,
क्षुधा पिपासा प्राण॥
शोक मोह मननो धर्म,
पोते ब्रह्म प्राण ॥३१॥

टीका॥ अरे, जन्म आणि मरण ह्या दोन ऊर्मी स्थूल देहावर आहेत असे म्हणतात. म्हणजे स्थूल देह मरतो व जन्मास येतो. परंतु त्याचा द्रष्टा जो तू आत्मा तो तू जन्मत नाहीस व मरतही नाहीस. क्षुधा आणि पिपासा म्हणजे भूक व तहान ह्या दोन ऊर्मी प्राण्यांच्या आहेत; कारण क्षुधेने व तहानेने प्राण अतिशय व्याकूळ होतात व अन्नजलावाचून प्राण राहूही शकत नाहीत. प्राणांचा तू द्रष्टा आहेस अर्थातच त्या क्षुधा-पिपासा तुझ्यामध्ये नाहीत. शोक आणि मोह या ऊर्मी मनाच्या आहेत, कारण असे की, जागृदवस्थेत व स्वप्नावस्थेत मन असते म्हणून त्याच्या ठिकाणी शोक व मोह ह्या दोन ऊर्मी उत्पन्न होतात. सुषुप्त्यावस्थेत मनाचा लय झालेला असतो म्हणून तीत शोक व मोह या दोन ऊर्मी दिसत नाहीत, कारण त्या मनातच उत्पन्न होणाऱ्या असतात. मन व त्याचे धर्म जे शोक आणि मोह त्यांचा तू द्रष्टा आहेत. यामुळे त्या ऊर्मी तुझ्या ठायी नाहीत. तू शोकमोहरहित आहेस. अशा रितीने "पोते ब्रह्म प्रमाण" म्हणजे तू स्वत: या सहा ऊर्मींविरहित आत्मा ब्रह्मरूप आहेस असा उपदेश श्रुतिप्रमाणांनीही सिद्ध होतो. यजुर्वेदाच्या बृहदारण्यकोपनिषदात याज्ञवल्क्यमुनींना कहोळ नावाच्या ब्राह्मणाने प्रश्न केला आहे तो

असा - "याज्ञवल्क्यमहाराज! साक्षात अपरोक्ष ब्रह्मस्वरूप जो सर्वांतर्यामी आत्मा आहे तो आपण मला दाखवाल काय?" त्यावर याज्ञवल्क्यमुनींनी उत्तर दिले, "अपरोक्ष (अंत:करणाच्या वृत्तींना प्रकाशक) तुझा जो आत्मा तोच सर्वांतर्यामी आहे." त्यावर फिरून कहोळांने प्रश्न केला, "महाराज! कोठला तो सर्वांतर्यामी आत्मा?" याज्ञवल्क्यांनी त्याचे उत्तर दिले, "क्षुधा, तृषा, शोक, मोह, जरा आणि मृत्यू या सहा ऊर्मींवाचून असणारा जो सर्वांतर्यामी आत्मा तो तूच आहेस." यासाठी बा शिष्या! तू आत्मा ब्रह्मरूप आहेस, शुद्ध आहेस व कर्माचे फल जे सुख आणि दु:ख त्यांचा भोक्ता नाहीस, यामुळे तू जीवन्मुक्त (जिवंत असून मुक्त) आहेस.

कर्माचे तीन प्रकार

शिष्य:- महाराज, कर्म किती प्रकारचे आहे? कर्माचा भोक्ता कोण आहे? कर्माची झाडून निवृत्ती कशी होते व जीवन्मुक्त कोणास म्हणावे? इतक्या प्रश्नांची उत्तरे सांगावी.

गुरू:- कर्म तीन प्रकारचे आहे - १ संचित, २ क्रियमाण आणि ३ प्रारब्ध. अनेक जन्मांत केलेले जे पुण्यपापादी कर्म ते भोगले गेल्यावाचून संस्कारूपाने अज्ञानासह सूक्ष्म शरीरात राहिलेले असते त्यास संचितकर्म म्हणतात. या चालू असलेल्या देहाकडून जे काही नित्यनैमित्तिक कर्म घडत असते त्यास क्रियमाणकर्म म्हणतात व पूर्वी अनेक जन्मांत केलेल्या संचितकर्मांपैकी फल देण्यास प्रवृत्त झालेल्या अशा ज्या कर्मांच्या योगाने सुखदु:खादिकांचा भोग होतो त्या सर्वांस मिळून प्रारब्धकर्म

म्हणतात. असे तीन प्रकारचे कर्म आहे. त्यापैकी संचितकर्मांचा आत्म्याच्या अपरोक्षज्ञानाग्नीने नाश होतो आणि कमलाच्या पानास ज्याप्रमाणे जलाचा लेप होऊ शकत नाही त्याचप्रमाणे अपरोक्षज्ञानसंपन्नाला क्रियमाणकर्मांचा लेप होऊ शकत नाही. कारण कायिक, वाचिक आणि मानसिक, जे कर्म घडते त्यात 'मी कर्ता' असा अभिमान ज्ञान्याला होत नाही म्हणून क्रियमाणकर्मांचाही ज्ञानाग्नीच्या योगाने नाश होतो. श्रुतींतही सांगितलेले आहे की, ज़्याप्रमाणे ईषिकेतला (मुंज नावाच्या गवताच्या दांड्यात असलेला) तूल (कापूस) अग्नीत टाकला असता एकदम जळून जातो, त्याचप्रमाणे ज्ञानसंपन्न पुरुषांची संचित आणि क्रियमाण पुण्यपापमिश्रित सर्व कर्मे जळून खाक होतात, "अशा ज्ञानी पुरुषाची सर्व कर्मे क्षीण होतात," इत्यादी. गीतेतही श्रीकृष्णपरमात्म्याने असे सांगितले आहे:-

|| श्लोक ||

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ||
ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा || १ ||

गीता अ. ४ श्लोक २७

अर्थ|| अर्जुना, सूक्ष्म काष्ठादिकांनी प्रज्वलित झालेला अग्नी ज्याप्रमाणे ती सर्व काष्ठे जाळून त्यांचे भस्म करतो, त्याचप्रमाणे श्रवणमननाच्या अभ्यासाने उत्पन्न झालेला ज्ञानाग्नी संचित व क्रियमाण पुण्यपापमिश्रित सर्व कर्मे जाळून त्यांचे भस्म करतो.

या रितीने परमात्म्याचे ज्ञान झाल्याने संचित व क्रियमाण अशा दोनही कर्मांची निवृत्ती होते. आता बाकी राहिलेले तिसरे जे

प्रारब्धकर्म ते देहाच्या शिरावर आहे. म्हणजे प्रारब्धाने देह जोपर्यंत जिवंत आहे, जोपर्यंत प्रारब्धकर्माच्या फलाच्या रूपाने असणारी जी सुखदु:खे ती स्थूल देहाच्या द्वारे सूक्ष्मदेहरूप जे अंत:करण ते भोगते व त्या देहाचा द्रष्टा आपण अभोक्ता परब्रह्मरूप आहो असा अनुभव घेतल्याने ज्ञानी पुरुष जीवन्मुक्त होतो, हा सर्व प्रकार या पुढल्या चौपाईने स्पष्ट करून दाखविला आहे :-

॥ चौपाई ॥

देहने माथे प्रारब्ध कर्म,
हुं पोते अभोक्ता परब्रह्म॥
एम जे जाणे अनुभवयुक्त
तेने कहिए जीवन्मुक्त ॥३२॥

टीका॥ संचित, क्रियमाण आणि प्रारब्ध असे तीन प्रकारचे कर्म आहे. त्यांपैकी संचित आणि क्रियमाण कर्मांचा नाश ज्ञानाने होतो, बाकी राहिलेले सुखदु:खभोगरूप तिसरे प्रारब्धकर्म देहाच्या शिरावर आहे, म्हणजे देहाने भोगावयाचे आहे, स्थूल देह त्याचे भोगायतन आहे, इंद्रिये ते भोग भोगण्याची साधने आहेत आणि चिदाभाससंयुक्त अंत:करण सुखदु:खभोगरूप जे प्रारब्धकर्म त्याचे भोक्ते आहे. प्रारब्धकर्म भोगले गेल्यावाचून निवृत्त होऊ शकत नाही. "प्रारब्धकर्माचा भोगानेच नाश होतो." असे शास्त्राचेही वचन आहे. ज्ञानाचा अथवा अज्ञानाचा हाद उत्पन्न होतो, तो भोग अवश्य देणाऱ्या प्रारब्धकर्माच्या योगानेच होतो. म्हणून त्या प्रारब्धकर्माचे फल जे भोग ते जरूर भोगल्यानेच निवृत्त होतात.

यद्यपि ज्ञानी देहाची व त्याच्या भोगांची अपेक्षा करीत नाही, तरी जोपर्यंत प्रारब्धाच्या भोगाचा वेग आहे तोपर्यंत देहाच्या योगे सुखदु:खादी भोग जे अवश्य व्हावयाचे असतील ते झाल्यावाचून टळणार नाहीत. कारण त्याचे प्रारब्धकर्म त्यास फळ द्यावयास प्रवृत्त होऊन चुकलेले असते म्हणून फळ दिल्यावाचून ते निवृत्त म्हणून व्हावयाचेच नाही.

दृष्टान्त :- कोणी एका मनुष्याने आपल्या स्वत:च्या हाताची चलाखी पाहण्याच्या हेतूने एका वृक्षाच्या पूर्वी ठरवून ठेवलेल्या एका पानास छिद्र पाडण्यासाठी धनुष्य खेचून नेम धरून जोराने एक बाण मारला, त्याबरोबर त्या ठरलेल्या पानास भोक तर पडलेच, पण ते पडल्यावर त्याच्या मनात अवचित असे आले की, आता आपण सोडलेला बाण पुढे न जाता तेथल्या तेथेच एकदम राहील तर बरे होईल; परंतु तसे झाले नाही. का की, तसे होणे शक्य नव्हते. कारण बाणाचा जितका वेग होता तितका तो अवश्य गेल्याशिवाय थांबू शकलाच नाही. त्याचा वेग संपल्यानंतरच तो थांबून पडला, एरवी पडावयाचा नव्हता. यद्यपि, तोच पुरुष, आपल्याजवळच्या भात्यात व हातात असलेले दुसरे बाण, दुसऱ्या कोणाच्यातरी सांगण्याने वाईट आहेत असे जाणून, टाकून देण्यास किंवा विस्तवात घालून जाळून टाकण्यास समर्थ होता तरी एकदा म्हणून हातातून सोडलेल्या बाणास थांबवण्यास तो समर्थ नव्हता. याच न्यायाने ज्ञानी आपल्या संचित व क्रियमाण कर्मांस ज्ञानाग्नीच्या योगाने जाळून टाकण्यास समर्थ असतो, पण भोग देण्यास प्रवृत्त झालेले जे त्याचे प्रारब्धकर्म ते हातातून सुटलेल्या बाणाप्रमाणेच अटकावण्याला समर्थ नसतो.

शिष्य:- जर ज्ञानाने संचित व क्रियमाण पुण्यपापादिक सर्व कर्मांची निवृत्ती होते, तर त्यानेच प्रारब्धकर्मांची निवृत्ती का होऊ नये? अशी शंका उत्पन्न होते, तर तिचे समाधान कृपा करून करावे.

गुरू:- ज्ञान अज्ञानाचे व संचित आणि क्रियमाण कर्मांचे विरोधी आहे. पण प्रारब्धकर्माचे विरोधी नाही, प्रारब्धकर्माचे विरोधी ज्ञान जर असेल; तर ज्ञानाचा उदय झाल्याबरोबर प्रारब्धकर्माचा नाश झालाच पाहिजे आणि तसा तो झाला असता प्रारब्धाने राहिलेल्या ज्ञानाच्या देहाचाही नाश झाला पाहिजे; पण तसे काहीच होत नाही. यावरून प्रारब्धकर्म ज्ञानाचे विरोधी नाही असे स्पष्ट दिसून येते. शिवाय युक्तीच्या विचारानेही असेच ठरते. तो युक्तिविचार कोणता त्याचे एकाग्रचित्ताने श्रवण व मनन करून आपला संशय निवृत्त करून घे शिष्या! ज्ञानाचा उपदेशकर्ता गुरू स्वत: ज्ञानी असतो की अज्ञानी असतो ते अगोदर गृहीत धरून चाललो तर काय निघते ते पाहूया. स्वत: गुरूलाच जर ज्ञान नसेल तर तो दुसऱ्या जिज्ञासूंना ज्ञानाचा उपदेश कसा करू शकेल? अर्थातच करू शकणार नाही. आता गुरू ज्ञानसंपन्न असतो म्हणूनच ज्ञानाचा उपदेश जिज्ञासूंस करतो, असे धरून चाललो तर काय ठरते ते बघू. ज्ञान्याने जो ज्ञानाचा उपदेश करावयाचा तो त्याने स्वत:च्या देहावाचून करणे संभवतच नाही आणि देहाची स्थिती तर प्रारब्धकर्मावाचून संभवत नाही यामुळे ज्ञानी अशा गुरूच्या प्रारब्धकर्मासहित जो देह राहिलेला असतो, तोच ज्ञानाचा उपदेश करतो. यावरून, ज्ञान प्रारब्धकर्माचे विरोधी नाही हे सिद्ध होते. ज्ञान प्रारब्धकर्माचे विरोधी आहे असे जर म्हटले तर ज्या वेळी गुरूला ज्ञान झाले असेल त्याच वेळी गुरूच्या प्रारब्धकर्माचा नाश झाल्याने गुरूच्या

देहाचाही नाश झालाच पाहिजे होता. असा जर गुरूच्या देहाचा नाश होऊ लागला तर ज्ञानाचा उपदेश करणाऱ्या गुरूच्या अभावाने ज्ञानमार्गाचा संप्रदायच उच्छिन्न होईल आणि अमुक एक उपदेशकर्ता ज्ञानी आहे असे म्हणणेच संभवणार नाही अशा प्रकारचा मोठा विरोध येतो; यासाठी ज्ञान प्रारब्धकर्माचा नाश करीत नाही असेच मानणे प्रशस्त आहे आणि म्हणूनच याज्ञवल्क्य, उद्दालक, वसिष्ठ, पराशर, वीतहव्य, वेदव्यास, शुकदेव इत्यादी अद्वैतज्ञाननिष्ठ, ज्ञानी पुरुष ज्ञानाचे संप्रदाय प्रवृत्त करणारे पुष्कळ होऊन गेले ही गोष्ट श्रुतिशास्त्रांतून सर्वांस महशूर आहे. त्याचप्रमाणे जनक, भगीरथ, शिखिध्वज इत्यादी अतुलप्रतापी राजेसुद्धा अद्वैतज्ञाननिष्ठेच्या योगाने जीवन्मुक्त होऊन गेले, अशा गोष्टी महाभारत, श्रीमद्भागवत, योगवासिष्ठ इत्यादी ग्रंथांतूनही प्रसिद्ध आहेत. यावरून ज्ञानाच्या योगाने प्रारब्धाकर्माचा नाश जर झाला असता तर याज्ञवल्क्यादी ऋषींसह जनकादी राजांस जीवन्मुक्त म्हणणे संभवते ना. कारण जे पुरुष प्रारब्धकर्माच्या योगाने जिवंत असूनही नित्य शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, एक अद्वैत, अकर्ता, अभोक्ता, सच्चिदानंदरूप आहे असे जाणल्याने मुक्त असतात, त्यांस जीवन्मुक्त म्हणतात. यावरून, ज्ञान प्रारब्धकर्माला निवृत्त करीत नाही हे स्पष्ट समजून येते. श्रीरामचंद्र, युधिष्ठिरादिक समर्थांसही ज्ञान होऊनसुद्धा, प्रारब्धकर्माचे फल अवश्य भोगावे लागले हे वाल्मिकीय रामायण, व्यासकृत महाभारत इत्यादी इतिहासावरून प्रसिद्ध आहे.

॥ श्लोक ॥

अवश्यंभावि भावानां प्रतीकारो भवेद्यदि॥
तदा दुःखैन लिप्येरन नलरामयुधिष्ठिराः ॥१॥

अर्थ॥ अवश्य व्हावयाचेच असे जे प्रारब्धकर्मांचे फलभोग, त्यांस निवारण्याचा जर काही उपाय असता तर नलराजा, धर्मराजा व श्रीरामचंद्रप्रभू हे तिघेही राजे राज्यरहित होऊन वनवासादी दुःख भोगते ना.

यासाठी ज्ञानी किंवा अज्ञानी, पाहिजे तो असला तरी त्याच्या देहाचे प्रारब्धकर्म भोगले गेल्यावाचून निवृत्त होऊ शकावयाचेच नाही. ज्ञान्याची संचितादी बाकीची कर्मे मात्र ज्ञान झाल्याबरोबर निवृत्त होऊ शकतात.

यावर श्रुतीच्या अर्थास धरून असलेले असे एका प्रामाणिक पुरुषाचे वचन तुला सांगतो:-

॥ श्लोक ॥

प्रारब्धं भागतो नश्येत् शेषं ज्ञानेन दह्यते॥
शरीरं त्वितरत् कर्म तद्द्वेषिप्रियवादिनोः ॥१॥

अर्थ॥ ज्ञान्याचे प्रारब्धकर्म भोगले गेल्यानेच निवृत्त होते, संचितकर्म असते ते ज्ञानाने नाश पावते व तिसरे जे शरीरसंबंधी शुभाशुभ क्रियमाणकर्म होत असते ते त्याच्याशी (ज्ञान्याशी) अनुक्रमे प्रेम आणि द्वेष करणाऱ्याकडे जाते. ज्ञानी व ब्रह्मनिष्ठ अशा पुरुषाची जो भक्तीने स्तुती व पूजन करतो तो त्या ज्ञान्याच्या पुण्यकर्मांचे ग्रहण करतो आणि जो त्याची निंदा व द्वेष करतो तो त्याच्या अशुभकर्मांचे ग्रहण करतो असे श्रुतीमध्येही सांगितलेले आहे.

म्हणून प्रारब्धकर्मांचे फळ म्हणून प्राप्त झालेले जे सुखदुःखादी भोग ते देह भोगतो. त्या देहाचा प्रकाशक आपण अभोक्ता परब्रह्म

आहो असे जो मनुष्य अनुभव घेऊन निश्चितपणे समजतो त्याला जीवन्मुक्त म्हणावे; म्हणजे तो देही असूनही मुक्त आहे. म्हणून 'आपण देह आहो' अशी बुद्धी सोडून आपण 'आत्मा ब्रह्मरूप आहो' असा निश्चय करावा.

देहाभिमान पापरूप आहे व आत्मज्ञान पुण्यरूप आहे.

'आपण देहच आहो' असे मानणे दोषास्पद आहे आणि आत्म्याचा बोध महापुण्यप्रद आहे, या प्रकारचे वर्णन गुरू आता करतात :-

॥ चौपाई ॥

देहने हुं माने जे कोई,
महादोषो कहिए सोई॥
आत्मबुद्धि जेने माई
महापुण्य जाणीए ताई ॥३३॥

टीका॥ जो मनुष्य आपला देहच आपण आहो असे मानतो, त्याला महादोषी किंवा महापापी म्हणावे. स्मृतींतही सांगितलेले आहे की, "नानृतात्पातकं परम्" असत्य भाषणापेक्षा अधिक मोठे असे दुसरे कोणतेही पाप नाही, म्हणजे असत्य बोलणे हे सर्वात मोठे पाप आहे. या नियमाप्रमाणे देहच आत्मा आहे असे जो म्हणतो तो असत्य बोलतो, कारण देह आहे पंचभूतांचे कार्य व आत्मा आहे पंचभूतांचे कारण; त्याचप्रमाणे देह विकारी, दृश्य, अनित्य, जड, परिच्छिन्न, सावयव आहे व आत्मा अविकारी, द्रष्टा,

नित्य, ज्ञानस्वरूप, परिपूर्ण, निरवयव आहे. देह अपवित्र, दुर्गंध, मलमांस-मूत्ररुधिरादिकांनी भरलेला आहे व आत्मा सदा शुद्ध, निर्मल व आनंदघन आहे. या रितीने देह व आत्मा यांची लक्षणे परस्परांपासून भिन्न असल्यामुळे, आत्मा देहाहून निराळा आहे असे अनुभवाने समजण्यासारखे आहे. तथापि देहाहून आत्मा वेगळा आहे असे न समजता, देहच आपण आहो असे जर कोणी म्हणेल तर त्याला महादोषी म्हटले पाहिजे, किंवा ज्याप्रमाणे वात, पित्त आणि कफ ही तिघेही एकत्र झाली म्हणजे त्यास महादोष (त्रिदोष) अथवा सन्निपात म्हणतात व हा सन्निपात ज्यास झाला असेल तो मनुष्य मृत्यूच्या वश होतो; त्याचप्रमाणे देहाचा अभिमान बाळगणाऱ्यासही महादोषी म्हणावे, म्हणजे त्याला सन्निपात झाला आहे समजावे. भागवतातही श्रीकृष्णभगवंतांनी उद्धवास सांगितले आहे की, "उद्धवा! अहंता-ममतारूप बुद्धी केवळ सन्निपातच आहे असे समजावे," म्हणजे सत्त्वगुण, रजोगुण आणि तमोगुण या तीन गुणांच्या ठिकाणी व त्यांच्या कायेच्या ठिकाणी ज्या अहंता-ममता असतात त्यांस सन्निपात समजावे, असा सन्निपात ज्यास झाला असेल तोही मरणाच्या स्वाधीन होतो आणि त्याचे जन्ममृत्युरूप दु:ख निवृत्त होत नाही असे समजावे. याच्या उलट ज्या मनुष्याला ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरूच्या अनुग्रहाने आपण सच्चिदानंद आत्मा आहो अशी बुद्धी झाली असेल, त्याचे पुण्य जबरदस्त आहे असे समजावे. ब्रह्मविचार विलक्षण पुण्याचा हेतू आहे असे सिद्धान्मुक्तावलीत आप्तपुरुषाचे वाक्य आहे:-

क्षणमात्र ब्रह्मविचाराचे फल

॥ श्लोक ॥

स्नानं तेन समस्ततीर्थसलिले दत्ताऽपि सर्वावनि-
र्यज्ञानं च कृतं सहस्रमखिला देवाश्च संपूजित:॥
संसाराच्च समुद्धता:स्वपितरस्त्रैलोक्यपूज्योऽप्यसौ
यस्य ब्रह्मविचारणे क्षणमपि स्थैर्यमन:प्राप्नुयात् ॥१॥

अर्थ॥ ब्रह्मविचाराच्या ठिकाणी ज्या पुरुषाचे मन क्षणमात्र का होईना, पण स्थिरतेला पावले, तो पुरुष गंगादी सर्व तीर्थांच्या जलात स्नान केलेला असे समजावे, इतकेच नव्हे, तर त्याने सर्व पृथ्वीचे दान केले, हजारो यज्ञ केले, जितक्या म्हणून देवता आहेत तितक्या सर्वांची पूजा केली, आपल्या सर्व पितरांचा संसारापासून उद्धार केला, म्हणजे त्यांस उत्तम गती प्राप्त करून दिली, व आपल्याला स्वत:लाही त्रैलोक्यात पूज्य करून ठेवले असे समजावे.

क्षणमात्र केलेल्या ब्रह्मविचाराने जर एवढे पुण्य लागते, तर देहाध्यास टाकून, "सदा आपण ब्रह्मरूप आत्मा आहो" अशी ज्याची बुद्धी ब्रह्माकार झाली असेल त्याच्या पुण्यास जोडच नाही असे समजले तर त्यात आश्चर्य ते कोणते?

वर सांगितलेल्या सिद्धान्तास पुराणाचे प्रमाण सांगतो :-

॥ श्लोक ॥

देहात्मबुद्धिज पापं न तग्दोवधकोटिभि:॥
आत्माऽहं बुद्धिजं पुण्यं न भूत न भविष्यति ॥१॥

अर्थ॥ "देहात्मबुद्धिज पापं" म्हणजे आपण देह आहो असे मानल्याने झालेले पाप करोडो गाई मारून झालेल्या पापापेक्षा अधिक आहे, (श्रुतीतही असेच सांगितलेले आहे, म्हणजे देहाभिमानाच्या ठायी सर्व दोष उत्पन्न होतात, तो पापी होतो व आत्महत्या करणारा होतो असे सांगितले आहे,) व आपण सच्चिदानंद आत्माच आहो अशा बुद्धीने झालेले पुण्य यापूर्वी कधीही झाले नाही व पुढे कधी होणारही नाही, अशा श्रेष्ठ प्रकारचे असते.

अशी आत्मबुद्धी महापुण्यरूप आहे असे सांगून पुढे शुद्ध ज्ञानरूप, एक देव सर्व मनुष्यांच्या मनात साक्षीरूपाने राहिलेला आहे म्हणून बंधनाचे कारण जी भेदबुद्धी तिचा त्याग शिष्याने करावा या हेतूने भेदबुद्धीच बंधनाचे कारण आहे असे गुरू निरूपण करून सांगतात:-

॥ चौपाई ॥

जेने तूं कहेले देव,
ते चैतन्य स्वयमेव॥
बीजो देव माने जे कोई,
एज बंधन तेने होई ॥३४॥

टीका॥ बा शिष्या, ज्याला तू देव, चैतन्य, स्वयंप्रकाश म्हणतोस, तो चैतन्यरूप देव तू स्वयमेव (आपणच) आहेस आणि तो चैतन्यरूप, स्वयंप्रकाश देव प्राणिमात्राच्या ठिकाणी एकच आत्मारूपाने आहे, यासाठी चैतन्यरूप देव आत्मा स्वत: आपण आहो असे जाणावे. चैतन्यरूप आत्मदेवास अज्ञानाने विसरून आपण देहच आहो असे मानून, चैतन्यरूप देव तो

आपल्याहून कोणीतरी निराळाच आहे असे जो कोणी मानतो त्या भेद मानणाऱ्या अज्ञानाच्या बंधनाला हे त्याचे भेद मानणेच कारण होते. श्रुतींतही सांगितलेले आहे की, "जो कोणी, आपण स्वत: वेगळे आहो व देवता आपल्याहून भिन्न आहेत, असे मानून अन्य देवतांची उपासना करतो, तो अद्वितीय ब्रह्मतत्त्व जाणू शकत नाही म्हणून तो देवांस पशुतुल्य आहे." पशू ज्याप्रमाणे गाडीस जोडणे, शेत नांगरावयाच्या जोताला लावणे, बोजा उचलणे इत्यादी कामांस उपयोगी पडतो त्याप्रमाणे मनुष्यरूप पशू यज्ञादिकांच्या योगाने देवतांस भाग देतो व त्या योगाने तो देवांच्या कामास उपयोगी पडतो, म्हणून त्यास देवांचा पशू म्हटलेले आहे. दुसऱ्या एका श्रुतीत सांगितलेले आहे की "जो पुरुष अद्वैत ब्रह्माच्या ठिकाणी भेदबुद्धी करतो तो पुरुष वारंवार मृत्यूच्या जबड्यात पडतो." यासाठी भेदबुद्धी टाकून देव एकच असून सर्वांच्या मनाचा साक्षी आहे, असे गुरुशास्त्राच्या उपदेशाने जाणून अभेदबुद्धी ठेवावी.

मनास जाणणारा तू आहेस

स्मृतींतही गुरुशिष्यांच्या संवादरूपाने सर्वांच्या मनाचा साक्षी देव एकच आहे असे सांगितलेले आहे -

|| श्लोक ||

को देवी यो मन:साक्षा मनो मे दृश्यते मय
तर्हि देवस्त्वमेवासि एको देव इति श्रुते: ||१||

अर्थ|| कोणी एका उत्तम अधिकारी मुमुक्षू पुरुषाने वेदवाक्यावरून श्रवण केले की, "देवाला जाणले असता सर्व

पापांची निवृत्ती होते." हे ऐकून, "अशा देवाला मी कसा जाणू, मला त्या देवाचा कोण अनुभव करवील," असा त्याच्या मनात विचार आल्यामुळे एका ब्रह्मनिष्ठ गुरूस शरण जाऊन त्याने त्यास प्रश्न केला की, "को देव:, म्हणजे कोण देव आहे?" त्यावर गुरूने उत्तर दिले, "यो मन:साक्षी" म्हणजे जो मनाचा साक्षी (मनास जाणणारा) तोच देव आहे. असे त्या गुरूने सांगितल्यावरून "माझ्या मनाला कोण बरे जाणणारा असेल? काय इंद्रादी देवता जाणत असतील, की दुसरा कोणी जाणणारा असेल," असा विचार तो पुन:पुन: करीत असूनही त्याच्या मनाचा निश्चय असा काहीच होईना; म्हणून दुसऱ्या एका बुद्धिमान मनुष्याकडे जाऊन त्याने त्यास विचारले की, "हे दयासागरा सत्पुरुषा! माझ्या मनास कोण बरे जाणत असेल?" त्यावर त्या सत्पुरुषाने उत्तर दिले की, "तुझ्या मनाला तूच जाणतोस, दुसरा कोण जाणील?" हे त्याचे उत्तर ऐकून त्या विचारणाऱ्याला वाटले की, हा काही आपल्याला खरे उत्तर देत नाही. यासाठी आपला प्रश्न आणखी तिसऱ्या कोणासतरी विचारावा या विचाराने तिसऱ्या एका सत्पुरुषाकडे जाऊन त्याने त्यास विचारले की, "दयाळू सत्पुरुषा! माझ्या मनाचा साक्षी कोण बरे असेल?" तेव्हा त्याही सत्पुरुषाने पूर्वीच्या सत्पुरुषाप्रमाणेच जबाब दिला. या रितीने आणखी दोन-चार सत्पुरुषांना विचारून पाहता त्या सर्वांकडून त्यास पूर्वीप्रमाणे एकच उत्तर मिळाल्यामुळे, त्या सर्वांच्या वचनांवर विश्वास ठेवून, एकांतात बसून 'आपणच आपल्या मनाचा साक्षी आहो किंवा नाही' याविषयी तो आपल्या मनात विचार करू लागला. असा विचार करता करता त्यास समजून

आले की, संकल्पविकल्प करणे व सुखदु:खे भोगणे हे धर्म मनाचे आहेत, त्याचप्रमाणे बाहेरल्या पदार्थांच्या ठिकाणी गमनागमन (जाणे-येणे) हाही धर्म मनाचाच आहे व अशा मनाच्या धर्मास जाणणारे आपण त्या मनाचे साक्षी आहो. कारण त्याच्या ध्यानात असे आले की, एक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्यास काही सांगत असता ते ऐकणाऱ्याचे मन जर दुसऱ्याच कोणत्यातरी ठिकाणी लागलेले असेल तर तो सांगणारा काय सांगत असतो ते तो ऐकणारा ऐकू शकत नाही, ऐकणाराचे मन स्थिर नाही असे सांगणाराच्या लक्षात आल्याबरोबर तो सांगणारा म्हणतो, अरे बाबा! मी तुला इतका वेळ सांगितले ते तू ऐकलेस का?'' तेव्हा तो ऐकणारा उत्तर देतो, ''नाही बुवा, तू एवढा वेळ काय सांगितलेस त्यातले काहीच मी ऐकले नाही. कारण आतापर्यंत माझे मन अन्य ठिकाणी असल्यामुळे मला तू सांगितलेस ते ऐकूच आले नाही, आता माझे मन ठिकाणी आहे तर फिरून मला तेच सांग म्हणजे मी ऐकेन.'' या गोष्टीवरून त्यास उघड दिसून आले की, मन पहिल्याने बाहेर गेले होते व मागून ते स्थिर झाले असे ज्याने जाणले तोच मनाचा साक्षी आहे, म्हणून मनाची चंचलता व स्थिरता, त्याचप्रमाणे जागृती व स्वप्नात संकल्पविकल्पपूर्वक जे विषय मनात स्फुरण पावतात ते अभाव, त्याचप्रमाणे सुषुप्त्यावस्थेत मनाच्या सर्व वृत्तींचे होणारे अभाव या सर्वांस जाणणारे (प्रकाशक) आपण आहो, अर्थात मनाचे साक्षी आपणच आहो असे अनुभव घेऊन जाणता येते, असं त्याने आपल्याशीच विचार करून जाणले व अर्थात तोच निश्चय करून तो मुमुक्षू गुरूजवळ जाऊन त्यांस म्हणाला, 'मनो मे दृश्यते मया'

म्हणजे 'माझे मन मलाच दिसते,' म्हणजे पुन: 'माझ्या मनाचा साक्षी मीच आहे' अशी आता माझी खात्री झाली आहे. असे शिष्याचे वचन ऐकून गुरू म्हणतात, 'तर्हि देवस्त्वमेवासि' म्हणजे 'असे असेल तर मग देव तूच आहेस,' म्हणजे पुन: प्रत्येक चैतन्य, स्वयंप्रकाश, देवरूप, साक्षी आत्मा तूच आहेस.

याप्रमाणे ''को देवो यो मन:साक्षी'' या स्मृतीच्या तीन चरणांनी सर्व प्राण्यांच्या मनाचा साक्षी जो आत्मा देवरूप आहे असे सांगितले. आता पुढे त्याच स्मृतीचा चवथा चरण देव एकच असून प्राणिमात्रांच्या हृदयात आहे असे, श्वेताश्वेतर उपनिषदातले श्रुतीचे प्रमाण देऊन सांगतो; तो चरण असा- ''एको देव इति श्रुते:'' यातील प्रमाणभूत श्रुतीचा इत्यर्थ असा आहे की ब्रह्मदेवापासून पिपीलिकेपर्यंत (मुंगीपर्यंत) सर्व भूतांच्या ठिकाणी देव (स्वयंप्रकाश, चैतन्यरूप) एक (अद्वितीय) आहे. तथापि सदसद्विचारशून्य अज्ञानी लोकांना अज्ञानजन्य आवरण व देहाभिमान यांच्या योगाने असा तो देव अपरोक्षरूप आहे असे जाणताच येत नाही. म्हणून त्याला गूढ गुप्त म्हटले आहे. तो देव सर्वव्यापक, सर्व भूतांचा अंतरात्मा, पुण्यापुण्यकर्माची फळे देणारा आणि पृथिव्यादी सर्व भूतांचे अधिष्ठान असून, सर्व भूतांचा साक्षी, द्रष्टा, चैतन्यरूप, वस्तुत: केवळ निष्प्रपंच, निर्विकल्प व निर्गुण (तत्त्वादिकरून व ज्ञानादिकरून गुणांवाचून, सत्यरूप, ज्ञानरूप व आनंदरूप) आहे. यासाठी बा शिष्या! मनाचा आणि बुद्धीचा साक्षी जो आत्मा तोच देव आहे असा निश्चय करून देव आपल्याहून भिन्न आहे अशी भेदबुद्धी टाकून द्यावी, कारण द्वैत मानल्याने भय उत्पन्न होते असे श्रुतींत सांगितलेले आहे. भागवतातही सांगितलेले आहे

की, ''भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात्'' म्हणजे द्वैताच्या ठिकाणी आग्रह धरल्याने जन्ममरणादी दुःखे प्राप्त होतात, यासाठी भेदबुद्धी करू नये.

स्वयंप्रकाशरूप चैतन्यदेवाच्या सर्वात्मपणाचे अशा रितीने निरूपण केले. आता अमानित्वादी श्रेयकर साधने संपादून व पूर्वी २९ दोह्यांत निरूपण करून सांगितलेले जे सामवेदातले महावाक्य त्याचा अखंडार्थ, अभेदार्थ (ब्रह्मनिष्ठ) सद्गुरूच्या उपदेशाने हृदयात धरून त्याच्या मननिदिध्यासांच्या योगाने आपण नित्य शुद्ध, बुद्ध, मुक्त प्रत्येक एकरस, सच्चिदानंद, ब्रह्मरूप आहो, असा, निर्विकल्प निष्क्रिय अशा आत्म्याचा दृढ साक्षात्कार ज्याने स्वतःच्या अनुभवाने करून घेतला असेल तो पुरुष ज्ञानामृताने जीवन्मुक्त होऊन त्यास कृतकृत्यतारूप तृप्ती झाली आहे असे होते. अशा पुरुषाला पुढे कर्तव्य म्हणून काही नसते. परंतु मोक्षाच्या इच्छेने जे श्रवणादिकास तर प्रवृत्त झाले आहेत, पण ज्यांच्या मनाची वृत्ती बाह्य विषयांच्या संकल्पामुळे चंचल असल्याकारणाने अपरोक्ष, अद्वितीय अशा आत्म्याच्या अनुसंधानात दृढ व निष्ठावंत जर होऊ शकत नाही, अशा मुमुक्षूंनी आपल्या मनाच्या वृत्ती बाह्य विषयांच्या संकल्पापासून निवृत्त करून त्यांच्यामध्ये स्थिरता उत्पन्न करण्यासाठी व अद्वितीय आत्म्याचा अपरोक्ष दृढ बोध करून घेतल्याने जीवन्मुक्त झाल्यानंतर स्वतःस विदेहमुक्ती प्राप्त करून घेण्यासाठी पुढे समाधीचा अभ्यास अवश्यमेव करावा हे अगदी योग्य आहे. यासाठी त्या समाधीच्या अभ्यासाचे निरूपण श्रीगुरू ३५ व्या दोह्याने करतात :-

ध्यानाच्या अभ्यासाचा प्रकार

॥ दुहो ॥

प्रथम वृत्ति त्याग करी,
बीजी उठावा न दइए॥
वचमां निर्विकल्प दशानो,
अभ्यास करता रहिए ॥ ३५॥

टीका॥ 'प्रथम वृत्ती' म्हणजे आपण देह आहो, व कर्ता, भोक्ता, सुखी, दु:खी आहो असे मानण्याची जी वृत्ती तिचा किंवा शब्दस्पर्शरूपरसादी विषयांचे स्मरण करणारी जी वृत्ती तिचा, 'त्याग करी' म्हणजे त्याग करून, देहादिकांच्या ठिकाणी अहंता-ममतारूप, अथवा शब्दादी विषयांचे स्मरण करणारी, जी दुसरी वृत्ती तिला, 'उठावा न दइए' म्हणजे उत्पन्न होऊ देऊ नये, आणि 'वचमां' म्हणजे मधल्या अवकाशात (एका वृत्तीचे निवृत्त होणे व दुसरीचे उदयास येणे या दोहोंमधल्या अवकाशात) जे निर्विकल्प (कल्पनारहित) असे आपले स्वरूप स्वप्रकाश असते त्याच्यात, स्थितिरूप दशेचा (अवस्थेचा) 'अभ्यास करता रहिए,' म्हणजे प्रथम सविकल्प समाधीचा अभ्यास करून नंतर निर्विकल्प समाधीचा अभ्यास निरंतर करीत राहावे.

सविकल्प समाधीचा प्रकार

शिष्य:- गुरुमहाराज, सविकल्प समाधीत व निर्विकल्प समाधीत काय फरक आहे ते कृपा करून सांगावे.

गुरू :- समाधीचे दोन प्रकार आहेत, एक सविकल्प व दुसरा निर्विकल्प. सविकल्प समाधीचे पुन्हा दोन प्रकार आहेत. एक दृश्यानुविद्ध व दुसरा शब्दानुविद्ध.

शिष्य :- दृश्यानुविद्ध समाधी म्हणजे काय ?

गुरू :- काम, संकल्प, चिकित्सा, अश्रद्धा, धैर्य, अधैर्य, लज्जा, भय व दुसऱ्या ज्या कितीएक सात्त्विकादी वृत्ती अंत:करणात उत्पन्न होतात त्या सर्व दृश्य आहेत व त्या सर्व वृत्तींचा द्रष्टा आपण साक्षी चैतन्यरूप आहो, अशा अनुसंधानाने जो सदा आत्म्याचा अनुभव घेणे त्यास दृश्यानुविद्ध सविकल्प समाधी म्हणतात.

शिष्य :- शब्दानुविद्ध सविकल्प समाधी म्हणजे काय ते कृपा करून सांगावे.

गुरू :- ज्याप्रमाणे तूप, तेल, चंदनाचे गंध, चिखल इत्यादिकांत आकाश भरलेले असते, पण ते त्यांच्याशी लेपासमान होत नाही म्हणजे त्यांस चिकटून राहत नाही, त्याचप्रमाणे आपण असंग आहो, म्हणजे देह, इंद्रिये, अंत:करणे इत्यादिकांत आपण आहो, तथापि त्यांचा संग आपल्याला होत नाही, तसेच आपण सच्चिदानंदरूप आहो, म्हणजे जाग्रतस्वप्नसुषुप्तींत आहो म्हणून सत् आहो, जागृदादी तीन अवस्थांस आपण जाणतो म्हणून चित् आहो, आणि आपण परमप्रेमाचे आस्पद म्हणजे स्थान आहो म्हणून आनंद आहो. आपण स्वत: स्वभावत: प्रकाशरूप आहो. आपण दुसऱ्यास प्रकाशित करतो व आपणांस कोणी प्रकाशित करीत नाही, म्हणून आपण स्वप्रकाश आहो. आपण द्वैतरहित आहो, म्हणजे आपल्या स्वरूपात द्वैतप्रपंचाचा काही संबंध नाही, कारण तो समग्र द्वैतप्रपंच कल्पित आहे. या रितीने आपण असंग,

सत्, चैतन्य, आनंद आणि स्वयंप्रकाश आहो असा प्रत्यक्ष शब्दांनी उच्चार करून, आत्म्याच्या ठिकाणी वर लिहिल्याप्रमाणे असंगादी विशेषणांच्या अर्थांचा जो अनुभव घेणे त्याला शब्दानुविद्ध सविकल्प समाधी म्हणतात.

या प्रकारच्या दृश्यानुविद्ध व शब्दानुविद्ध अशा दोन समाधींचा प्रथम अभ्यास करावा व तो दृढ झाला म्हणजे मग निर्विकल्प समाधीचा अभ्यास करावा.

निर्विकल्प समाधीचे वर्णन

शिष्य :- गुरुमहाराज, आता निर्विकल्प समाधी म्हणजे काय ते सांगावे.

गुरू :- दृश्यानुविद्ध व शब्दानुविद्ध या दोन समाधींचा उत्तम रितीने अभ्यास केल्यामुळे, अंत:करणाच्या आत आनंदरूप आत्म्याच्या ज्ञानानंदाच्या अनुभवाच्या आवेशाने कामसंकल्पादी दृश्य वृत्तीचे अनुसंधान सुटून, त्याचप्रमाणे आपण असंग आहो इत्यादी शब्दही नष्ट होऊन, संकल्परहित, तृष्णीभूत अशी जी जीवाची स्थिती होते तिला निर्विकल्प समाधी म्हणतात. वायू नसलेल्या जागेत दिवा जसा निश्चल राहतो, तसे निर्विकल्प अभ्यास करणाऱ्या पुरुषाचे चित्त निश्चल राहते म्हणजे निर्विकल्प समाधीत कोणत्याही प्रकारचा द्वैतप्रपंच भासत नसल्यामुळे निर्विकल्प चैतन्यरूप आत्म्याचा स्पष्ट अनुभव जीवास होतो.

त्या निर्विकल्प चैतन्यसुखाच्या अनुभवाचा प्रकार श्रीशंकराचार्य गुरूंनीही लघुवाक्यवृत्ती नावाच्या आपल्या ग्रंथात निरूपण करून सांगितला आहे :-

॥ श्लोक ॥

नष्टे पूर्वविकल्पे तु यावदन्यस्य नोदयः॥
निर्विकल्पकचैतन्यं स्पष्टं तावद्विभासते ॥१॥

अर्थ॥ मनात अगोदरचेच जे अनेक प्रकारचे विकल्प असतात ते सर्व निवृत्त होऊन जोपर्यंत दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारचे विकल्प त्यात उत्पन्न झाले नाहीत तोपर्यंत निर्विकार (कल्पनारहित), एक स्वयंप्रकाश, चैतन्य स्पष्ट (कोणताही संदेह न राहता) भासते. म्हणजे ज्या वेळी मनात कोणतीही विकल्परूप वृत्ती स्फुरत नाही, त्या वेळी सर्व विकल्पांच्या अभावास प्रकाश करणाऱ्या चैतन्यरूप, निर्विकल्प आत्म्याचा स्पष्ट अनुभव होतो, व त्या वेळी वृत्तीही केवळ सुखमय, निर्विकल्प होते; आणि त्या वेळी कोणत्याही प्रकारचा विक्षेप प्रतीत होत नाही, याकरता अशी निर्विकल्प वृत्ती होण्यासाठी अभ्यास करणे योग्य व अवश्य आहे. यावरून असेही दिसून येते की, जितके म्हणून विकल्प असतात तितके सर्व अंतःकरणात राहिलेले असतात व आत्मा असतो तो स्वभावतःच निर्विकल्प असून, अंतःकरणातल्या विकल्पांच्या योगाने सविकल्प होत नाही. परंतु अशा निर्विकल्प आत्म्याचा बोध सद्गुरूच्या उपदेशाने, वेदान्तशास्त्राच्या श्रवणादिकाने व निर्विकल्प समाधीच्या अभ्यासाने त्याला झालेला नसतो. त्याला आपला आत्मा विकल्पवान आहे असा भ्रम झालेला असतो. या आपल्या भ्रमास निवृत्त करण्यासाठी ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरूला शरण जाऊन वेदान्तशास्त्राच्या श्रवणमनननिदिध्यासाने "हुं आत्मा निर्विकल्प छुं" म्हणजे आपण आत्मा निर्विकल्प आहो असा दृढ

अनुभव करून घेण्यासाठी त्याने समाधीचा अभ्यास करणे योग्य व अवश्य आहे.

आता पुढे उत्तम अधिकाऱ्यास आत्म्याचा साक्षात्कार होण्यासाठी श्रवणमननादी जी मुख्य साधने याज्ञवल्क्यमुनींनी मैत्रेयी नावाच्या आपल्या बायकोला उपदेश करून सांगितली आहेत, त्या साधनांसंबंधाने गुरू सांगतात :-

॥ दुहो ॥

श्रवण मनन निदिध्यास करी,
करिए साक्षात्कार,
सच्चिदानंद परब्रह्म हूं,
कहे छे वेद पुकार ॥ ३६ ॥

टीका॥ प्रथम वेदान्तशास्त्राचे श्रवण करावे. ब्रह्म आणि आत्मा या दोघांच्या ऐक्याचा निश्चय उत्पन्न करविणारी जी सहा प्रकारची लिंगे (गूढार्थास समजावून देणारी लक्षणे) त्यांच्या योगाने सर्व वेदान्तवाक्यांच्या तात्पर्याचा ब्रह्माच्या ठिकाणी जो निश्चय करणे त्यास श्रवण असे म्हणतात.

शिष्य :- सहा प्रकारची लिंगे किंवा लक्षणे जी आपण सांगितली त्यांची नावे काय ?

उपक्रमोपसंहारादी सहांची लक्षणे

गुरू :- १ उपक्रमोपसंहार, २ अभ्यास, ३ अपूर्वता, ४ फल, ५ अर्थवाद आणि ६ उपपत्ती अशी सहा लक्षणांची नावे आहेत.

शिष्य :- उपक्रम आणि उपसंहार म्हणजे काय ?

गुरू :- प्रकरणाच्या योगाने प्रतिपाद्य जो अर्थ त्याचे प्रकरणाच्या आरंभी जे प्रतिपादन करतात त्यास उपक्रम म्हणतात व शेवटी जे प्रतिपादन करतात त्यास उपसंहार म्हणतात. उदाहरणार्थ, छांदोग्योपनिषदाच्या सहाव्या अध्यायात प्रकरणाच्या योगाने प्रतिपाद्य जी एका अद्वितीय आणि स्वगत, सजातीय व विजातीय या भेदांवाचून असणारी ब्रह्मवस्तू तिचे प्रतिपादन प्रकरणाच्या आरंभी करून, प्रकरणाच्या शेवटी हे सर्व जग आत्मरूप आहे, असा उपसंहार केलेला आहे.

अभ्यासलक्षण

शिष्य :- गुरूमहाराज, अभ्यास म्हणजे काय ?

गुरू :- प्रकरणात प्रतिपाद्य असे जे अद्वितीय ब्रह्म त्याचे प्रकरणामध्ये वारंवार जे प्रतिपादन करणे त्याला अभ्यास म्हणतात. छांदोग्योपनिषदात उद्दालकमुनींनी श्वेतकेतू नावाच्या आपल्या मुलाला 'ते तू आहेस' (तू प्रत्यगात्मा ते ब्रह्म आहेस) असा वारंवार नऊ वेळा उपदेश केला आहे. अशा उपदेशाला अभ्यास म्हणतात.

ब्रह्माची अपूर्वता

शिष्य :- अपूर्वता म्हणजे काय ?

गुरू :- प्रकरणाने प्रतिपादित अशा अद्वितीय वस्तूचे इतर प्रमाणांनी जे अविषयीकरण प्रतिपादन होण्याची शक्यता, त्यास अपूर्वता म्हणतात. श्रुतीशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही प्रमाणांनी ब्रह्म अप्रतिपाद्य आहे असे जे उपनिषदांत सांगितलेले आहे त्यावरून, किंवा ब्रह्म स्वप्रकाशरूप असल्यामुळे ते जाणून घेण्याच्या

दुसऱ्या कोणत्याही प्रमाणांची जरुरी नाही, त्यावरून ब्रह्माच्या ठिकाणी ही अपूर्वता आहे असे जाणावे.

फलाचे लक्षण

शिष्य :- फल म्हणजे काय?

गुरू :- प्रकरणाच्या योगाने प्रतिपादित होणाऱ्या आत्मज्ञानाचे किंवा आत्मज्ञानाच्या श्रवणादी साधनांच्या अनुष्ठानाचे जे प्रयोजन व ज्यासंबंधाने श्रुतीत त्या त्या ठिकाणी वचने ऐकू येतात किंवा उल्लेख पाहण्यात येतात, त्या प्रयोजनास फल म्हणतात. उदाहरणार्थ, "ब्रह्मनिष्ठ आचार्याच्या (गुरूच्या) उपदेशाने पुरुष आत्म्यास जाणतो," "ब्रह्म जाणणारा ब्रह्मरूपच असतो," "आत्मतत्त्व जाणणारा शोकसागर तरून जातो," इत्यादी म्हणजे गुरूद्वारा झालेल्या श्रवणादिक साधनांच्या योगाने तयार होते म्हणून सांगितले जाणारे जे ज्ञानप्राप्तीरूप प्रयोजन व त्या ज्ञानाने होणारी जी मोक्षप्राप्ती तिला फल म्हणतात.

अर्थवादलक्षणा

शिष्य :- अर्थवाद म्हणजे काय?

गुरू :- प्रकरणाने प्रतिपादित अशा अद्वितीय ब्रह्मस्वरूपाची त्या त्या ठिकाणी केलेली जी प्रशंसा (स्तुती), तिला अर्थवाद म्हणतात. उदाहरणार्थ, "समग्र प्रपंचाचे अधिष्ठान जे ब्रह्म त्याच्या श्रवणाने, श्रवण न केलेला असा सर्व प्रपंच श्रवण केल्यासारखा होतो," त्याचप्रमाणे "ब्रह्माचे ज्ञान झाल्याने न जाणलेले असे सर्व जग जाणल्यासारखे होते" इत्यादी प्रकारची जी प्रशंसा छांदोग्योपनिषदात केलेली आहे तिला अर्थवाद म्हणतात.

उपपत्तिस्वरूपवर्णन

शिष्य :- उपपत्ती म्हणजे काय?

गुरू :- प्रकरणाने प्रतिपादित अशा अद्वितीय आत्मवस्तूचे दृष्टान्ताने जे प्रतिपादन करणे त्यास उपपत्ती म्हणतात. उदाहरणार्थ; "मृत्तिकेचा पिंड जाणल्याने, घटशरावादिक (मातीची निरनिराळ्या तऱ्हेची भांडी) सर्व मृद्विकार मृत्तिकामय आहेत असे समजून येते;" व "घटादिकांच्या नामरूपांचे मिथ्यात्व समजून येते;" तसेच "एक सुवर्ण जाणल्याने कडी, कुंडले इत्यादी त्याचे सर्व अलंकार सुवर्णमय आहेत असे समजून येते; कडी, तोडे, कुंडले इत्यादी सर्व विकारांचा केवळ तोंडाने उच्चार करावयाचा आहे, वास्तविक ते खरे नाहीत, खरे ते एक सुवर्णच आहे," इत्यादी दृष्टान्त जे छांदोग्योपनिषदात दिलेले आहेत ते अशा रितीने दृष्टान्त देऊन युक्तीच्या विचाराने नामरूपात्मक सर्व जगाच्या खोटेपणाचे निराकरण करून, अद्वितीय ब्रह्माचे जे प्रतिपादन करणे त्याला उपपत्ती म्हणतात. अशा रितीने उपक्रमोपसंहारादी सहा लक्षणांच्या योगाने सर्व वेदान्तवाक्यांचे तात्पर्य अद्वितीय ब्रह्माच्या ठिकाणी आहे असे समजल्यानंतर, म्हणजेच श्रवण म्हणतात ते केल्यानंतर मग मनुष्याने मनन करावे.

मननाचे स्वरूप

शिष्य :- मनन म्हणजे काय?

गुरू :- श्रवण केलेले जे अद्वितीय ब्रह्म त्यासंबंधाने होणाऱ्या असंभावनारूप (संशयरूप) दोषांची निवृत्ती व्हावी एतदर्थ

वेदान्तानुसार, युक्तीच्या द्वारे निरंतर जे त्याचे चिंतन, निदिध्यासन करावे.

निदिध्यासनाचे स्वरूप

शिष्य :- निदिध्यासन म्हणजे काय?

गुरू :- आपण देह नाही, आपण स्थूल, कृश, ऱ्हस्व, दीर्घ नाही, आपण वर्णाश्रमी इत्यादी नाही, अशा मानण्याने, म्हणजे मागे एका प्रसंगी स्पष्ट सांगिल्याप्रमाणे, विजातीय प्रत्ययांचा तिरस्कार करून आपण प्रत्यगात्मा, द्रष्टा, साक्षी, सच्चिदानंद, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, अजन्मा, अजर, अमर, अक्रिय, असंग, अद्विय ब्रह्मरूप आहो, अशा मानण्याने उत्पन्न होणाऱ्या सजातीय प्रत्ययांच्या प्रवाहास मनात जे स्थिर करणे त्यास निदिध्यासन म्हणतात. निदिध्यासनानंतर "करिये साक्षात्कार" म्हणजे आत्म्याच्या नि:संदेह अपरोक्षानुभवरूप साक्षात्काराचे संपादन करावे.

याप्रमाणे दोह्याच्या पूर्वार्धात श्रवणमनननिदिध्यासन करून आत्म्याचा साक्षात्कार करावा असे सद्गुरूंनी सांगितले. आता पुढे उत्तरार्धात साक्षात्काराच्या रूपाने सद्गुरू वर्णन करतात :- 'सच्चिदानंद इति' साक्षात अपरोक्ष, (अंत:करणाच्या अहमादी वृत्तींचा प्रकाशक) सच्चिदानंद ब्रह्म आपणच आहो असा जो अनुभव घेणे त्यास साक्षात्कार म्हणतात, असे "वेद पुकार" म्हणजे वेद उच्च स्वराने सांगतात.

पूर्वी श्रवण, मनन व निदिध्यासन ही तीन आत्मसाक्षात्कार होण्याची साधने आहेत असे सांगितले. ही साधने जोपर्यंत चित्त

शब्दादिक विषयांत आसक्त आहे तोपर्यंत करता येण्यासारखी नाहीत. यासाठी विषयांचा विषाप्रमाणे त्याग करून व शमादी षट साधनांनी संपन्न होऊन, ब्रह्मनिष्ठ सद्‌गुरूस शरण जाणे आणि तद्द्वारा श्रवणमननादी करून आत्मसाक्षात्काराचे संपादन करणे हेच मोक्षप्राप्तीचे मुख्य साधन आहे. यासाठी श्रवणादिद्वारा आत्म्याचा साक्षात्कार व्हावा म्हणून सत्पुरुषांचा समागम सदैव करावा. याविषयी आता पुढे गुरू सांगतात :-

॥ दुहो ॥

विषय विषयवत् त्याग करी,
करिए साधुसंग॥
पोते साधुसंग सदा,
जेमनो तेम अभंग॥ ३७॥

टीका॥ शब्दस्पर्शरूपरसादी जे निषिद्ध विषय आहेत त्यांचा विषाप्रमाणे त्याग करून, "करिए साधुसंग" म्हणजे ज्ञान, वैराग्य, दया, संतोष, अकाम, अक्रोध, क्षमा, सदाचार इत्यादी सुलक्षणांनी संपन्न श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ सद्‌गुरूचा समागम करावा. अशा सत्पुरुषांच्या समागमाने आपणा स्वत:लाही क्षमादयासंतोषादी साधने प्राप्त होतात; व त्या साधनांपासून श्रवणमननादी झाल्याने आत्मज्ञान होऊन मोक्ष होतो, यासाठी सज्जनांचा संग सदैव करावा. जीवाने मोक्ष होण्यासाठी विषयांचा त्याग करून उत्तम साधने संपादावी असेच अष्टावक्रमुनींनीही जनकराजाला सांगितले आहे :-

॥ श्लोक ॥

मुक्तिमिच्छसि चेत् तात् विषवान् विषवत् त्यज
क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद्भज ॥ १ ॥

अर्थ॥ बा जनकराजा, जर तुला मुक्ती हवी असेल तर शब्दादी पाच विषयांचा विषाप्रमाणे त्याग कर, आणि क्षमा, आर्जव (सरळपणा), दया, संतोष आणि सत्य या पंचकडीचे अमृताप्रमाणे सेवन कर.

दोह्याच्या पूर्वार्धात विषयांचा त्याग करून महात्म्या साधूचा समागम करावा असे सांगितले. आता पुढे उत्तरार्धात गुरू निरूपण करतात, ''पोते सच्चिदानंद सदा.'' 'पोते' म्हणजे स्वत: आपण (देह, इंद्रिये, प्राण, मन, बुद्धी इत्यादिकांचा) प्रकाशक, प्रत्यगामा, 'सदा' म्हणजे जाग्रदादी तीनही अवस्थांत, त्याचप्रमाणे भूत-भविष्य-वर्तमानादी तीनही कालांत 'सच्चिदानंद' म्हणजे ब्रह्मरूप आहो. शिवाय आपण प्रत्यगात्मा ''जेमनो तेम'' म्हणजे मन आणि वाणी यांस अगोचर, अप्रमेय (प्रत्यक्षादी प्रमाणांस अविषय म्हणजे न कळणारा), स्वत:सिद्ध, स्वयंप्रकाश, जसा आहे तसाच, ''अभंग'' (ज्यास कधी भंग नाही) अशा प्रकारचा आहो. व ''पोते सच्चिदानंद सदा'' या चरणाच्या भावार्थाने असे समजते की, सच्चिदानंदरूप परमात्मा सर्व मनुष्यांस स्वात्मरूपेकरून सदासर्वदा प्राप्तच असतो, परंतु केवळ अविद्येच्या योगानेच अप्राप्त आहे असा भास होतो. त्याची प्राप्ती करून घेण्यासाठी कित्येक जिज्ञासू जप, तप, तीर्थ इत्यादी अनेक साधनांची अनुष्ठाने करतात. तरीसुद्धा त्याच्या बाह्यांगाचीही

म्हणजे वरवरचीदेखील प्राप्ती त्यांस होत नाही. परंतु जेव्हा त्यांस अत्यंत दयाळू ब्रह्मनिष्ठ सद्‌गुरू भेटून ते प्रत्यगात्म्याच्या रूपाने परमात्म्याचा उपदेश करतात तेव्हाच त्यांस विद्या प्राप्त होऊन तिच्या योगाने त्यांच्या अविद्येची निवृत्ती होऊन, आत्मा प्राप्त झाला आहे असे त्यांस भासू लागते. पण एवढ्यावरून परमात्म्याची प्राप्ती म्हणजे त्यांस पूर्वी नव्हती व ती आता झाली असे काही होत नाही, तर परमात्मा सदा प्राप्तच आहे. एखाद्याचा स्वकंठाभरण (स्वत:च्या गळ्यातला कंठीसारखा दागिना) गळ्यातच असून विस्मरणाने तो आपल्याजवळ नाही असे जेव्हा त्यास भासते तेव्हा त्याचा शोध लावण्यासाठी गळा न शोधता इतर बाहेरली अनेक ठिकाणे शोधून शोधून तो दमतो तरी पण त्याचा शोध बाहेरून त्यास लागत नाही, परंतु जेव्हा केव्हा कोणी शहाणा मनुष्य तो दागिना त्याच्या गळ्यातच आहे असे त्यास दाखवितो तेव्हा तो दागिना त्यास अगदी प्राप्तच असल्याप्रमाणे भासतो. पण तितक्यावरून तो दागिना पूर्वी म्हणजे त्यास प्राप्त नव्हता व आता तो प्राप्त झाला, असे काही झाले नाही. याच न्यायाने सच्चिदानंद परमात्मा सदा प्राप्तच आहे, व "जेमनो तेम अभंग" या चरणाच्या भावार्थाने असे समजून येते की प्रत्यगात्मा स्वभावत:च परमात्मा असून मुक्त आहे, तो म्हणजे पहिल्याने जीवरूप असतो व मागाहून परमात्म्याच्या रूपाचा होतो, किंवा तो प्रथम बद्ध असतो, आणि मागाहून मुक्त होतो, अशातला बिलकूल प्रकार नाही. सूर्याला ज्याप्रमाणे रात्र व दिवस ही नाहीत, त्याचप्रमाणे निरंतर, अचिंत्य, चैतन्यघन, परिपूर्ण, प्रत्यगात्म्यालाही परमार्थदृष्टया बंध व मोक्ष ही दोनही नाहीत.

श्रुतीसुद्धा सांगते की, "जो ब्रह्म असेल तोच ब्रह्मास प्राप्त होईल," "मुक्त असेल तोच मुक्त," इत्यादी. मनुष्य प्रथम जीवरूप असून कर्मोपासनादी साधनांच्या योगाने पाठीमागून परमात्मरूप होतो असे जर म्हटले तर ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण, तो पूर्वी परमात्मरूप नसून जर आता परमात्मरूप झाला आहे, तर केव्हा ना केव्हातरी त्याचा क्षय झालाच पाहिजे. सर्वदा तो तसाच राहू शकेल असे नाही. समज की, मूळचा धातू तांबे असून मागाहून त्याला कोणत्यातरी औषधीच्या रसाच्या संस्काराने पिवळेपणा येऊन त्याचे सोने झाले असे भासले, तरी पण कालांतराने त्याच्यावरील औषधीच्या रसाची शक्ती क्षीण झाली म्हणजे त्यास प्राप्त झालेले खोटे सोनेपण कमी होत जाऊन शेवटी केव्हातरी अगदी नाहीसे झालेच पाहिजे, यासाठी प्रत्यगात्मा स्वभावतःच परमात्मरूप आहे असे जाणावे. कर्माने किंवा उपासनेने तो परमात्मरूप होतो असे नाही, म्हणून 'जेमनो तेम अभंग' आहे असे म्हटले. प्रत्यगात्म्याचा बोध ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरूचा समागम केला असता होतो म्हणून सदैव सत्संग करावा.

इतिश्रीमद्ब्रह्मचर्याश्रमस्थब्रह्मविद्वरिष्ठाखंडानन्द - श्रीरामकृतं गुर्जरभाषायां पंचीकरणं समाप्तम्

सत्संगाने संसारबंधनाची निवृत्ती होऊन मोक्षप्राप्ती होते याविषयी श्रीज्ञानगीतेचे प्रमाण सांगतो :-

॥ श्लोक ॥

सत्संगेन परं प्राप्य दुस्तरं तरतेऽचिरात् ॥
तस्मादतिप्रत्नेन सत्संग सततं कुरु ॥ १ ॥

अर्थ॥ 'सत्संगेन' म्हणजे ब्रह्मनिष्ठ सद्‌गुरूच्या समागमाने 'परं प्राप्य' म्हणजे सच्चिदानंद, परिपूर्ण, नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त अशा परमात्म्याच्या ठिकाणी स्वात्मरूपाने प्राप्त होऊन, 'दुस्तर' म्हणजे समुद्राप्रमाणे तरून जाण्यास कठीण असा जो संसार ते 'अचिरात्', म्हणजे ताबडतोब 'तरते' म्हणजे तरून (मनुष्य) पार जातो.

संसाराचे समुद्ररूपाने वर्णन

शिष्य:- गुरुमहाराज, संसार समुद्राप्रमाणे तरून जाण्यास कठीण आहे असे आपण सांगितले, पण समुद्रात तर भोवरे, सुसरी, मासे इत्यादी असतात, तसे संसारात कोठे असतात ते कृपा करून सांगावे.

सदा सत्संगाची आवश्यकता

गुरू:- समुद्रातल्याप्रमाणे संसारातही स्त्रीपुत्राच्या ठायी जो मोह तद्रूप आवर्त (भोवरे) आहेत; त्यात कामक्रोधलोभाहंकाररूप सुसरी व मासे आहेत; क्षुधा, तृषा, हर्ष, शोक इत्यादी त्यातल्या मोठ्या ऊर्मी (लाटा) आहेत. अध्यात्म, अधिभूत आणि अधिदैव हे तीन ताप मिळून त्यातला वडवानल आहे, निरंतर असणारी दुर्वासना ही त्यातले शेवाळ आहे व अनेक विषय मिळून त्यात भरलेले पाणी आहे, असा हा संसारसमुद्र सत्संगद्वारा आत्म्याचा बोध झाल्याने, अगदी विलंब न लावता नौकेच्या योगाने समुद्र जसा पार तरून जाता येतो त्याप्रमाणे, पार जाता येतो.

'तस्मात्' म्हणजे म्हणून, 'अतिप्रयत्नेन' म्हणजे भगीरथ प्रयत्न करून म्हणजे पुन: वर्णाश्रमादी स्वधर्माच्या अनुष्ठानाने केलेल्या

यज्ञ, दान, जप, तप इत्यादी साधनांनी अंत:करणाची शुद्धी केल्याने विवेकादी साधनसंपन्न होऊन, आणि एकाग्र चित्ताने ब्रह्मनिष्ठ सद्‌गुरूच्या सदुपदेशाचे ग्रहण करून जेवण्याखाण्यासारख्या आवश्यक गोष्टींचीही जरूर पडल्यास पर्वा न करता म्हणजे जेवावयाला बसणार इतक्यात किंवा जेवतानाही सत्समागमाचा लाभ होत असेल तर जेवणही तितका वेळ सोडून म्हणजे अर्थात ते मागेपुढे करून, "सत्संग सततं कुरु" म्हणजे सत्पुरुषांचा संग, बा जीवा! तू निरंतर कर. सर्वकाल सद्विचार करण्यासंबंधाने शास्त्राचे प्रमाण सांगतो :-

सदा सद्विचारास प्रमाण

॥ श्लोक ॥

आसुप्तेरामृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिंतया ॥
दद्यान्नावसरं किंचित्कामादीनां मनागपि ॥ १ ॥

अर्थ॥ जागा झाल्यापासून निजेतोपर्यंत, त्याचप्रमाणे विवेक झाल्यापासून देहपात होईपर्यंत श्रद्धाभक्तिपुरस्सर वेदान्तशास्त्राचा विचार करून मनुष्याने कालातिक्रमण करीत राहावे, मनात कामक्रोधादिकांस यत्किंचित थारा देऊ नये, तात्पर्य एवढेच की सर्वकाल वेदान्तविचारांत जर मन अनेल तर कामक्रोधादिकांस उत्पन्न होण्यास अवसरच मिळणार नाही.

दृष्टान्त॥ समज की, कोणी एक मनुष्य आपल्या घरात काही न करता स्वस्थ बसला आहे; इतक्यात त्याच्याकडे बाहेरले दुसरे काही दुर्गुणी मनुष्य आले. ते घरात आल्याबरोबर त्यांकडे बघून

जर तो घरात बसलेला मनुष्य त्यांचा आदरसत्कार करील तर ते दुर्गुणी मनुष्य त्याजकडे फिरून फिरून येऊन, त्यास इकडल्या तिकडल्या खोट्यानाट्या गोष्टी सांगून त्यास आपल्या स्वत:प्रमाणे दुर्गुणी करून टाकतील. पण आपल्याकडे येणारे मनुष्य अगदी दुर्गुणी आहेत असे ओळखून, ते घरी आले असता त्यांच्याकडे एकवेळही न पाहता, कोणतेतरी आपले चांगले पुस्तक उघडून तो वाचू लागला, आणि अशा रितीने त्याने त्यांचा आदरसत्कार न करता त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केले, तर ते आलेले मनुष्य निराश होऊन परत जातील, व क्वचित पुन: आले असताही पूर्वीप्रमाणे जर त्यांचा अनादर झाला तर ते पुनश्च म्हणून खचित येणार नाहीत. याच न्यायाने वेदान्तविचारांशिवाय निरुद्योगी जर एखादा मनुष्य बसेल तर त्याजवळ कामक्रोधादी दुर्गुण अवश्य येतील, व ते आले असता जर तो मनुष्य त्यांचा आदर करील तर ते कामक्रोधादिक एकसारखे त्याच्याकडे येतच राहतील आणि त्या योगाने त्यास परमार्थापासून भ्रष्ट करून टाकतील. पण याच्या उलट, जर तो मनुष्य रात्रंदिवस वेदान्ताचा विचार करीत राहील तर त्याजपाशी कामादिक येणारच नाहीत व आलेच तर तो विचारी मनुष्य त्यांचा तिरस्कार करील. त्यामुळे अर्थात त्याजपाशी न बसता ते चालते होतील. यासाठी कामादिक दुर्गुणांस येणास अवकाशच देऊ नये व सर्व कालाचे अतिक्रमण वेदान्तविचाराने करावे आणि सत्संग करावा. सत्पुरुषांच्या संगतीने अनेक जन्मांतली पातके, अध्यात्मादिक अनेक प्रकारचे ताप व दैन्य, ही सर्व निवृत्त होतात. याविषयी एका सत्पुरुषाचे वचन पुढे लिहिल्याप्रमाणे आहे.

साधुसमागमाचे महत्त्व

॥ श्लोक ॥

गंगा पापं शशी तापं दैन्यं कल्पतरुस्तथा॥
पापं तापं च दैन्यं च हरेत्साधुसमागमः ॥ १ ॥

अर्थ॥ गंगेत स्नान केल्याने गंगामाई पापाचे क्षालन करते. चंद्रमा आपल्या शीतल किरणांनी बाह्यताप नाहीसा करतो. कल्पवृक्ष चिंतित सुखोपभोग देऊन दैन्याचा नाश करतो. पण साधूचा (ब्रह्मनिष्ठ सत्पुरुषाचा) समागम तर सर्व पाप, आतलेबाहेरचे सर्व ताप व दैन्य, या तिघांचाही नाश करतो. म्हणून गंगा, चंद्रमा आणि कल्पवृक्ष या तिघांपेक्षाही सत्संग श्रेष्ठ आहे. यासाठी जिवात जीव आहे तोपर्यंत मनुष्याने सत्संग करीत असावे.

शिष्य:- गुरुमहाराज, जोपर्यंत आत्मज्ञान झालेले नसते तोपर्यंत ते ज्ञान होण्यासाठी सत्संग करावा असे आपण सांगितले हे योग्य आहे. पण बोध झाल्यावरसुद्धा देहपात होईपर्यंत सत्संग करीत असावे असे जे आपण म्हणता त्याचे कारण काय?

गुरू:- यद्यपि शास्त्राच्या श्रवणाने आत्मज्ञान होते, तरी देह आहे तोपर्यंत देहाचे व्यवहार करीत राहिल्याने मनाची बाह्यवृत्ती होते. तिच्या योगाने, व मन चंचल असते त्यामुळे सर्वकाल सत्संग जर न होईल तर प्रपंचाच्या ठिकाणी अहंमाध्यासाच्या योगाने, विपरीत बुद्धी होईल तशी ती होऊ नये म्हणून, सर्वकाल सत्संग करीत असण्याची जरुरी आहे आणि आत्म्याचा दृढ

नि:संदेह, अपरोक्षबोध झाला आहे अशा मनुष्यांस यद्यपि काही कर्तव्य नसले तरी त्यांनी वेदान्तशास्त्राचे, गुरूचे व ईश्वराचे सेवन सर्वकाल करीत राहावे अशी शास्त्राची आज्ञा आहे. याविषयी एका आप्तपुरुषाचे वचन पुढे लिहिल्याप्रमाणे आहे:-

वेदान्त, गुरू आणि ईश्वर यांस वंदन

॥ श्लोक ॥

यावदायुस्त्रयो वंद्या वेदान्तो गुरुरीश्वर:
आदो ज्ञानप्रसिद्ध्यर्थं कृतघ्नत्वापनुत्तये ॥ १ ॥

अर्थ॥ देहपात होईपर्यंत वेदान्तशास्त्र, त्याचा उपदेश करणारे सद्गुरू व ईश्वर, हे तिघे मनुष्यास वंदन करण्यास योग्य असतात. ज्ञान होण्यासाठी वेदान्ताचे व गुरू आणि ईश्वर यांचे सेवन अगोदर करणे मनुष्यास अवश्य आहे व ज्ञान झाल्यानंतर ज्याच्यापासून ज्ञान प्राप्त झाले त्या वेदान्तशास्त्राचे, गुरूचे आणि ईश्वराचे सेवन जर तो न करील तर तो कृतघ्न होईल. म्हणून हा कृतघ्नतेचा दोष उत्पन्न होऊ नये यासाठी, देह जिवंत आहे तोपर्यंत या तिघांचे सेवन मनुष्यांने करीत राहिले पाहिजे, म्हणजे परिपूर्ण अखंड; एकरस अशा परमात्म्याच्या ज्ञानाने दुस्तर संसारातून पार जाण्यासाठी व कृतघ्नतेचा दोष पदरी येऊ नये म्हणून, ईश्वर व गुरू यांच्या ठायी निस्सीम भक्ती ठेवून, वेदान्तशास्त्राचा श्रवणमननिदिध्यासाने अभ्यास करीतच देह पडेतो मनुष्याने कालातिक्रमण करीत असावे असे यावरून सिद्ध होते.

कृतं मुमुक्षूणाम्॥
यैरिह पंचीकरण नरवाण्या
तान् गुरून् सदा वंदे ॥१॥

अर्थ॥ संस्कृत भाषेचे ज्ञान तर नाही, पण संसारबंधनापासून मुक्त होण्याची तर दृढ इच्छा आहे, अशा जिज्ञासुजनांना अनायासे सच्चिदानंद आत्म्याचा बोध व्हावा या हेतूने, ज्या सद्गुरूंनी मनुष्यवाणीने हे पंचीकरण तयार केले त्या श्रीरामदासगुरूंना मी सदैव वंदन करतो.

॥श्लोक॥

हा ग्रंथ वाचुनि मुमुक्षू भवाब्धिंतून
जाऊनि पार, निजरूपिं असोनि मग्न॥
हा शिष्यकाम अवघा पुरवावयास
आहे समर्थ मम सद्गुरु राम खास ॥१॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद-
खंडानंदसरस्वतीरामगुरुशिष्य
जयकृष्णविदुषा विरचिता
पंचीकरण सटीक समाप्त.

❊ ❊ ❊
स मा प्त
❊ ❊ ❊